

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

ТАСАВВУФ
АЛЛОМАЛАРИ

Ҳамиджон Ҳомидий

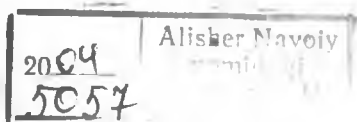
Тасаввуф алломалари

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004

72 + 72.3

X-63

Масъул мухаррир
филология фанлари доктори, профессор
НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари. — Т.: «Шарқ», 2004. — 208 б.

Ушбу рисола Шарқнинг машҳур машойихлари ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида лунда маълумот беришга бағишланган. Ундаги аксарият лавҳалар биринчи манбалар асосида, у ёки бу аллома асарларига суянган ҳолда езилган. Китоб илмий ходимлар, маънавият тарихи ихлосмандлари ҳамда кенг китобхонлар оmmasига мулжалланган.

ББК.72.3

МАШОЙИХЛАР ТАЗКИРАСИ

Тасаввуф узоқ асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Инсоннинг руҳий-ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу таълимотнинг асосий гояларидир. Шу боис тасаввуф чуқур инсонпарварлик гоялари билан омукта бўлиб, ҳақиқат талабида юрган одамлар қалбига йул топди, одамларнинг поклик, абадий ҳаёт, кунгил хуррияти ҳақидаги орзуларини ифодалаб келди. Халқимиз суфий дарвешларга ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳ таолога, Унинг инсонни улуглаган қудрати ва файзу футухига эътиқодларини изҳор этганлар. Шайхларнинг қароматлари, сузлари ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси сифатида қабул қилинган. Тасаввуф шайхлари халқнинг маънавий раҳбарлари, руҳоний мураббий сифатида майдонга чиқиб, пайгамбар фаолияти, ҳолатларини давом эттиришга жазм этганлар.

Шу боис тасаввуфнинг тарихий тараққиети, назарий жиҳатларини урганиш баробарида, йирик шайхлар, авлиёлар фаолиятини урганиш ҳам муҳим ҳисобланади. Воқеан, назарий қарашларнинг узи ҳам шайхларнинг сузи ва ҳолатлари, асарлари, насихатлари, улар ҳақидаги хотиралар, ривоят ва ҳикоятларни урганиш замирида умумлаштирилган.

Улуг суфий ва шоир Фаридиддин Аттор узининг «Тазкиратул авлиё» асари муқаддимасида қайд этадики, авлиёларнинг сузи киши қалбининг малҳами ва руҳининг қувватидир, кимки авлиё сузини дилига жо этса, У Қуръон ва Ҳадислар магзига эшик очади, узининг ҳолати, ахлоқини, қилаётган ишларининг яхши-ёмонлигини уйлайдиган бўлиб қолади ва ҳаёт, охират, инсонийлик хусусида мулоҳаза юритиб, ички оламини тартибга солади.

Авлиёлар ҳақида тазкира битиш, уларнинг мақомат ва маноқибларини ёзиш ҳам бизда бир анъанага айланиб қолган эди. Жумладан, Абдураҳмон Суллаймийнинг «Табақатус суфия», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозилус соирин», Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Жомийнинг «Нафаҳатул унс», Навоийнинг «Насойимул муҳаббат», Муҳаммад Сид-

диқ Рушдийнинг «Тазкиратул авлиёи туркий» каби китобларни курсатиш мумкин.

Булардан Навоий ва Рушдий асарлари ўзбек тилидадир. Аммо уларнинг тили хийла эскириб ҳозирги китобхонларга қийинчилик туғдиради. Филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидов шу қадимий анъанани давом эттирган ҳолда суфий шайхлари, орифлар ва валий инсонларнинг ҳаёти ва асарларини урганиб чиқиб, «Тасаввуф алломалари» номи билан бир китоб яратибди. Ростини айтсам, шундай китобнинг яратилишини анчадан бери орзу қилардим. Китобни ўқиб чиқдим ва қониқиш ҳосил қилдим. Чунки катта меҳнат амалга оширилган. Талай манбаларга суянган ҳолда муаллиф 66 та шайхнинг таржимаи ҳоли, фаолиятини ихчам, аммо раво ва оммабоп усулда ёритиб берган. Шу билан бирга шайхларнинг баён этган ҳикматлари, фикру мулоҳазаларидан намуналар келтирилган. Тасаввуф тазкиралари, маноқиблар ривоят ва нақлларга сероб. Чунки худди шу ривоят ва нақллар шайхларнинг тутган йули, узига хос тариқати, ният-мақсадини очишга хизмат қилади. Китобда ривоятлардан унумли фойдаланган.

Китоб шайх Ҳабиб Ажамий билан бошланиб, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий билан якун топади. Китобда тасаввуфнинг турли йўналишига мансуб шайх ва орифлар ҳаёти зикри мавжуд. Китобда Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абулҳасан Ҳаррақоний, Абусаид Абулхайр каби жунунтабиат, илоҳ ишқининг сархушлари, Жунайд Бағдодий, Зуннун Мисрий, Абдуллоҳ Ансорий, Абдуҳамид Ғаззолий, Нажмиддин Кубро каби «хушер» валилар, ўзбек китобхонига унчалик таниш булмаган Зайнул Ислому, Абулаббос Қассоб, Муҳаммад Хафиф сингари унлаб шайхларга урин берилган. Уларнинг бир қисми янги тариқатларни асослаган кишилар бўлса, баъзилари илмий фаолиятда, рисолалар ёзишда ном қозонган, баъзилари тарғиботчилик ва кашфу-қароматда узини курсатганлардир.

Хуллас, тасаввуф ва тариқатлар билан қизиқадиган одамлар учун бу китоб қимматли манбадир. Ислому тарихи, Мовароуннаҳр тасаввуфини урганувчилар ҳам ушбу китобдан узларига керакли маълумотларни топа оладилар. Шубҳасиз, бу каби асарларнинг купайиши маънавият тарихини урганиш нуқтаи назаридан ҳам, бугунги маърифатимиз учун ҳам фойдалидир.

Н. КОМИЛОВ

филология фанлари доктори, профессор

Муқаддима

Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимизни ҳар томонлама, мукаммал урганиш борасида олимларимиз улкан ютуқларни қулга киритдилар: Исломий билимлар кенг халқ оmmasига етказилмоқда; Қуръони Карим, ҳадиси Шарифлар бир неча марта чоп этилди; маънавиятимизнинг буюк даҳолари туғилган саналар халқаро миқёсда нишонланаётир. Бир гуруҳ олимларимиз суфизм таълимоти даргалари ижодини тадқиқ қилиш йулида фидойилик курсатмоқдалар. Фан докторлари, профессорлар Н. Комилов, О. Усмонов, И. Ҳаққулов, И. Сувонқулов, Б. Назаров, филология фанлари номзодлари Султонмурод Олим, Сайфиддин Рафиддиновлар бу соҳада узгаларга намуна бўлиб келтириллар. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам ана шу ҳамкасбларига эргшиб кўпдан бери суфизм тарихи ва буюк машойихлар ҳаётини урганиб, уқиган ва билганларини «Тасаввуф алломалари» номи билан бир мажмуага жамлади. Китобни ёзишда муаллиф касбдошлари асарлари, бошқа манбалар билан бир қаторда Аторнинг «Тазкират-ул-авлиё», Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс», Роқимийнинг «Тарихи томм», Муҳаммад Сиддик Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий», Саидзиёвдин Сажжодийнинг «Ирфон ва тасаввуфга муқаддима», Абдулрофеъ Хақиқимнинг «Эронда тасаввуф тарихи» сингари асарларга ҳам суянди. Рисола кенг халқ оmmasига Шарқнинг буюк суфий авлиёларининг ҳаёти ва фаолияти хусусида лунда маълумот беришга мулжалланган бўлиб, уларнинг ҳикматларидан намуналар ҳам берилди. Авлиёларнинг шахсий ҳаёти, касб эгаллаш, илм урганиш йулидаги заҳмат ва риёзатлари, эътиқодда метиндек собитликлари барча замон кишилари учун намунадир. Алломаларнинг китобда келтирилган ҳикматлари, асосан, Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сидан олинди.

ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ

Шарқ тасаввуфи тарихида бир қанча мактаблар ёки тариқатлар бўлган. Уларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти тарихи Абулҳасан Исмоил Хужвирийнинг «Кашфул-маҳжуб», Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг «Эронлик орифлар ва ирфон тарихи», Саидзиёвуддин Сажжодийнинг «Тасаввуф муқаддимаси», Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» китобларида бир мунча батафсил ёритилган ва таҳлил қилинган. Биз ҳам уқувчиларда утмишдаги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган тасаввуф мактаблари, тариқатлари ҳақида маълум тасаввур тугдириш ниятида уларнинг моҳиятини мухтасар баён этишни лозим топдик. Илмий адабиётларда бу оқимлар «мактаб», «тариқат» тарзида зикр этилган. Биз ҳам шу йулдан бордик.

Муҳосибия. Ушбу оқимнинг асосчиси Ҳорис бинни Асъад Муҳосибийдир. У ризога эътиқод қўйганди. Ризо аслида мақом маъносини англатиб, икки хил булади: бири Худонинг инсонлардан ризолиги бўлса, иккинчиси инсонларнинг Худодан ризолигидир. Худонинг инсонлардан ризолигининг маъноси шуки, одамлар ҳамиша Худога муҳаббат йулида яхши амални бажаришга интилинсин; инсонларнинг Худодан ризолиги бўлса, уларнинг Худога таслим бўлиш ва унга ҳамиша хизмат қилишидир. Шунинг учун ҳам инсон ризоси билан Худо ризолиги орасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли ризо сабр ва бардош асосига қурилган илоҳий муҳаббатдир. Бу муҳаббат соҳиби ҳаётдаги огирлик ва енгилликни, хушлик ва нохушликни илоҳий бир жилва деб қабул қилади ва шу сабабли турмушдаги барча қийинчиликларни бамайлихотир қабул қилади ва утказди. Ризо зуҳд ёки нафс инкоридан устун туради. Зероки ризонинг сарчашмаси Худога ишқдир. Муҳосибий тасаввуфда ризони ҳол ва мақом билан чамбарчас боғлиқ, деб изоҳлайди.

Муҳосибий, шунингдек, уз-узини, нафсини назорат қилиш, уз-узига ҳисоб бериш (тахаллуси шунга асосланади)ни солиқнинг муҳим фазилати деб билган.

Маломатия. Бу оқимнинг пайдо бўлиши тарихи ислом вужудга келган илк даврлар билан боғлиқ. Унинг маркази Нишопур шаҳри ҳисобланади. Бу таълимотга дастлаб буюк машойихлардан Абу Ҳафс Нишопурий, Ҳамдун Қассор, Абу Усмон Ҳирийлар асос солишган. Шу боисдан уша даврларда бу оқимни «ҳамдуния» ёки «қассория» оқими, деб аташ ҳам одат тусига кирган. Мазкур тариқат асосчиларининг бош назариясига кура ҳар бир сўфий уз фазилатлари ва одамларга қилган яхшиликларини пинҳон тутмоғи, узини айбдор ва гуноҳкордек курсатиб юрмоғи даркор. Тоқим кишилар улардан бирон нуқсон ёки галат қидирсин. Яъни ҳар бир маломатий узининг олий хислати ва элга қилган хизматидан худбинлик ва ғурурга берилмаслиги лозим. Уларнинг ақидасича, Оллоҳ кишининг барча яхшиликларини кўриб туради. Шунинг учун бу сифатлар узгаларнинг назарига тушиши ёки булмаса халққа куз-куз қилиниши шарт эмас. Маломатийлар муъминларнинг узаро адоватда бўлиши, мазҳаб талашиб, низоъ пайдо қилишига қарши эдилар. Шунинг учун халқ улардан айб қидириб, камситиб, «маломат» қилсалар ҳам, бу тоифа вакиллари ҳеч ким билан муноқашага боришмас, «маломат қилувчи»лардан асло қўрқмас ва ранжмас эдилар.

Маломатийлар аслини уз нафсларининг маърифати, деб билишади ва маърифатни эса, раббий маърифатининг восиласи ҳисоблашган, шунга амал қилишган. Улар ибодатни банд билан Ҳақни боғлаб турадиган ришта, деб билишган. Шунинг учун улар қанчалик маломатга қолсанг, шунча ғурур ва фиребдан йироқ буласан, деган ақидага суянишган. Маломатий ички туйғуларни ташқарига чиқазишмас, зуҳд, риезат ва кароматни изҳор этмоқни жоҳиллик, рие, деб билишган. Аксарият тадқиқотчилар маломатийларни энг инсондуст, адолатпеша, маърифатпарвар, Ҳаққа яқин аҳл, деб таърифлашган.

Тайфурия. Шарқда энг куп тарқалган суфиёна таълимотлардан бири тайфуриядир. Унинг асосчиси унлаб машойихларнинг устоди, метиндек ирода соҳиби, буюк шайх, «султон-ул-орифин» Боязид Бистомийдир. Бу таъ-

лимотнинг асосини сукур, яъни купроқ халқдан узоқлашиб, хилвату узлатда, гушанишинликда фаолият курсатиш ташкил қилади. Демак, тайфурия тарафдорлари узлатга чекиниб, зикр тушиб, ҳақ ёди билан яшашни тарғиб этганлар. Мазкур таълимот моҳият эътибори билан жунайдия оқими назариясига зиддир. Боязид Бистомийнинг ақидасича, сукур (мастлик) хушёрлик (сахв)дан устундир. Зероки сукурда инсонийлик сифати кутарилиб, илоҳийлик галаба қилади, яъни нафс фаносига Ҳаққа яқинлашади. Аммо аксарият тасаввуф донишмандлари, жумладан, Заҳириддин Муръаш бу таълимотга танқидий нуқтаи назардан ёндошган.

Жунайдия. Бу тариқатнинг асосчиси машҳур шайх Жунайд Бағдодийдир. Жунайдия тасаввуфда мастлик-сукур ҳолатидан хушёрлик-сахвни устун қуйиб, хушёрлик табиий ҳолат, мастлик эса гайритабиий руҳий ҳолатдир, деб таъкидлаган. Бу тариқат тарафдорлари ислом ақидаларига яқин, муътадил йул тутганлари учун олимлар Жунайд Бағдодийни суфизмда муътадиллик таълимотининг байроқдори, деб аташади. Абунаср Саррож, Абуали Даққоқ, Абулқосим Қаширий каби машҳур машойихлар жунайдия тариқатининг тарафдорларидандир. Кейинги асрлардаги исломий аҳкомлардан узоқлашишни истамаган қодирия, нақшбандия сингари бир қатор тариқатлар намояндаларига ҳам жунайдия таълимоти талаблари қул келган.

Нурия мактаби. Шарқда анча кенг тарқалган ва фаол суфистик мактаб ёки тариқатлардан бири Нурия мактабидир. Унинг асосчиси Хуросонлик шайх Ҳусайн Аҳмад Нурийдир. Бу тариқат тарафдорларининг ақидасича ҳар бир ориф фақат узгаларнинг манфаати ва осойишталигини уйлаб ҳаёт кечирмоғи зарур. Зероки бошқаларнинг ҳимоясини деб, уларга хизмат қилиб, фақирона яшашга ружу қилмоқ инсонни кибру ҳаводан асрайди, нафсни чегаралаш имкониятини яратади.

Қодирия тариқати. Ушбу тариқатга машҳур шайх Абдулқодир Гелоний (Ғавсул Аъзам, Қутбул Аъзам) асос солган. Қодирия таълимотининг асосини қалбий риёзат ташкил этади. Бу таълимотнинг кўп жиҳатлари шофеия ва ҳанбалия мазҳаблари дунёқарашига яқин. Абдулқодир Гелоний ҳанбалия суннийларидан бўлиб, «Шайхи Машриқ» номи билан ҳам шуҳрат топганди. Уларнинг қарашлари билан шиалар назарияси уртаси-

да жиддий зиддият мавжуд эди. Шунинг учун Қодириялар Сафавийлар даврида Бағдодга ҳижрат қиладилар. Улар ҳамиша яшил либос кийиб юришган, яъни бу тариқат рамзи яшил ранг булган. Қодирия тарафдорлари, Мовароуннаҳр, Туркистон, Эронда кўп учраган.

Сухравардия. Ушбу тариқатнинг асосчиси Шаҳобиддин Абуҳафс Умар Сухравардийдир. Унинг асосини ибодат, зуҳд ва мужоҳадат, умуман, ирфоний маърифат ташкил этади. Сухравардия силсиласининг Ҳиндистонда Баҳоуддин Закариё Мултоний ривожлантирди. Ҳозир ҳам Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистонда суҳравардия таълимотининг давомчилари бор.

Мавлавия. Шарқда анча машҳур ва кенг тарқалган мавлавия тариқатининг муассиси Жалолиддин Муҳаммад Балхий (Румий)дир. Унинг асосини осмоний жисмларнинг рамзи бўлмиш рақсу самоъ ташкил қилади. Мавлавийлар устозлари атрофида мусиқа жўрлигида завқ-шавқ билан гир айланиб рақс тушиб, қушиқ айтадилар, зикр тушадилар. Шунинг учун уларни «тавоф этувчи» — «чарх уриб айланувчи» дарвешлар дейишган. Улар шиддатли ҳаракат ва рақс жараёнида узидан кетишни Ҳаққа етиш они, деб билишган. Мавлавия асосан Усмонли Туркиясида равнақ топган. Улар чўкка қалпоқ кийиб юришга одатланишган. Ҳозир ҳам Туркиянинг Кунё шаҳридаги Мавлавий мақбарасидан куй таралиб туради.

Кубровия. Бу тариқат Урта Осиёда пайдо бўлиб, унга шайх Нажмиддин Кубро Хоразмий асос солган. Мазкур таълимот негизини ҳуфя зикр ташкил қилади. Улар Қуръонни ҳуфя уқиб урганиш тарафдори эдилар. Кубровиялар бошқа тасаввуф тариқатларида бўлганидек, узлатда, гушанишинликда булишни, таркидунечиликни тарғиб қилганлар. Улар Урта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий-сиёсий ҳаётида сезиларли рол уйнаган. Мажидиддин Бағдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Бобо Камоли Чандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розийлар машҳур кубровия шайхларидан ҳисобланадилар. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакким, Кубровия тарафдорлари жавонмардликни узларининг муҳим фазилатларидан бири деб билишган.

Чиштия. Тасаввуфшуносликка доир адабиётларда Иброҳим Адҳам, Мўйниддин Чиштиийлар бу таълимотнинг дастлабки асосчилари, деб уқтирилади. Бу тари-

қат асли Ҳирот атрофларида пайдо бўлиб, сунгра Ҳиндистонда кенг тарқалган. Чиштиярларнинг таълимотига кура Оллоҳ барчани тенг яратгани учун бандалари баробар яшамоғи зарур. Шунинг учун дардмандларга дармон бўлмоқ, очларни тўйдирмоқ олижаноб инсоний фазилатдир. Уларнинг ақидасича ҳар бир мумин дарёдек сахий, офтобдек нурпош, заминдек таъзим — тавазуъда бўлмоғи даркор. Зероки Оллоҳ ана шундай бандаларини севади. Тенглик ва инсонпарварликни тарғиб этгани учун оддий меҳнаткашлар Чиштиярларга куп эргашдилар. Бу ҳаракатнинг пешвоси Муйниддин Чиштий (XII аср) Ҳирот яқинида тугилиб, Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида ўқиган. Сунг Бағдодга ҳижрат қилиб, машҳур шайх Хожа Усмон Хоруний ҳузурда 20 йил хизмат қилади ва унинг қулидан хирқа кияди. Шундан сунг Ҳиндистонга бориб, тасаввуфда уз мактабини яратади.

Нақшбандия. Бу таълимотнинг асосчиси бухоролик Баҳовуддин Муҳаммад Нақшбанддир. Нақшбандийлик уз таълимоти асосини Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг хуфя зикр ҳақидаги фикридан олган. Уларнинг ақидасича, ҳар бир суфи фаол инсон бўлмоғи, бирон-бир касб-кор билан шугулланиб қул кучи билан топилган ризқу рузи эвазига кун кечирмоғи лозим, яъни «дил ба ёру даст бакор» бўлмоғи зарур. Шунинг учун ҳам нақшбандийлар гушанишинлик, таркидунёчиликни қатъиян рад этишган. Нақшбандийликда муриднинг шахсияти ва тарбиясига, вазифа ҳамда масъулиятига алоҳида эътибор беришган. Шу сабабли бу таълимот Урта Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия ҳатто Кавказ каби минтақаларда кенг тарқалган. Унинг асосчиси «Баҳовуддин Балогардон» лақаби билан кенг халқ оммаси орасида дин ва маънавиятнинг буюк арбоби сифатида шухрат топган.

Бектошия. Кичик Осиёда вояга етган Ҳожи Бектош Валий (XII аср) бу тариқатга асос солган. Бектошийлар Алига муҳаббат қўйиб, шиаларнинг 12 имомини ардоқлаб, Оллоҳ, Муҳаммадга эътиқод қўйиш, шаръий таом ва шаробларнигина тановул этиш, аҳду паймонда собитқадам булишга риоя қилишган. Бектошийлар маҳсус дарвешлар манзилгоҳларида истиқомат қилсаларда мол-мулклари куп буларди. Бектошийлар манзилидайрини муршид (бобо) назорат ва идора қилиб тур-

ган. XIX асрга қадар бектошийлар Туркия сиёсатида кучли таъсирга эга эдилар. Зероки, улар мамлакатдаги асосий сиёсий оқим яничарларни қўллаб-қувватлар эди. 1826 йили яничарлар корпуси тор-мор этилгач бектошийлар фаолияти ҳукумат томонидан таъқиқлаб қўйилди. Натижада бу тариқат тарафдорлари уз қароргоҳларини Албанияга кўчирадилар. Аммо бектошийлар ҳамон яширин фаолият олиб боришар эди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг эса мамлакатда бектошийлар янада жонланишди.

Бундан ташқари утмишда Машриқзаминнинг турли минтақа ва шаҳарларида «Шотирия», «Аҳрория», «Ҳакимия», «Харрозия», «Ҳафифия», «Сайёрия», «Рофеъия», «Ҳайдария», «Шозилия», «Неъматуллоҳия», «Нурбахшия» сингари турли тасаввуф мактаб ва тариқатлари фаолият курсатиб, ирфоний маърифат инкишофига у ёки бу даражада улуш қўшган. Жумладан, XIX асрда Эронда пайдо бўлган «Неъматуллоҳия» тариқатининг пайрав ҳамда давомчилари мамлакатда ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу рисоланинг алоҳида фаслла-рида «Яссавия» ҳамда «Нақшбандия» тариқатлари кенг талқин этилганлиги учун муқаддимада уларга батафсил тўхташни лозим топмадик. Умуман, тариқатлар хусусидаги маълумотноманинг иложи борича мухтасар бўлишига интилдик.

ҲАБИБ АЖАМИЙ

Ҳабиб Ажамий Шарқ суфизмининг буюк намоёндаларидандир. У Басрада сарватманд оилада тугилган. Отасидан катта бойлик мерос қолгани учун ана шу маблағни одамларга қарзга бериб, фойда эвазига суд-хўрлик билан кун кечирарди.

Кунлардан бир кун Ҳабиб гушт, сабзавот ва нон келтиради. Хотин қозон осиб овқат пиширади. Таом энди тайёр бўлганда эшикка гадой келиб, тиланчилик қилади. Воқеа давомини Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»да қўйидагича баён этади: Ҳабиб сойилга дуруштлуқ бирла қичқирдиким:

— Мен боримни сенга берган бирла сен зардор бўлмассан, аммо мен гадой бўлиб қолурман.

Сойил новмид бўлиб ёнди. Қачонки мазлума таомни олғали қозонга борди, кўрдиким гушт қора қон

буллубдур. Хотин муни куруб курқди ва чиройи саргайди ва Ҳабибнинг илқидан тутуб қозон бошига келтуруб деди:

— Курғилким, сенинг шумлигингдин ва молингни судга бергонингдин ва гадойга дуруштлуқ қилгонингдин бизга на булутдур.

Ҳабиб ани курди эрса ичига бир ут тушдиким, ҳаргиз ул ут кам булгуси йуқдир. Ҳабиб айтди:

— Эй хотун, тавба қилдиким минбаъд бу ишни қилмағайман.

Шундан сунг Ҳабиб қарздорлардаги пулларида ҳам воз кечиб, Ҳасан Басрий ҳузурига бориб, батамом илоҳий ишққа берилиб, суфизмнинг барча қонун-қоидаларини урганеди. Бор маблагини сарфлаб, Фрот дарёси соҳилида муҳташам Хонақоҳ куриб, элни ҳақ йулига ҳидоят қила бошлайди. Халқ орасида унинг руҳий қудрати ва кароматлари хусусида куп нақллар бор. Ҳатто у дарёдан кўприксиз утиш салоҳиятига ҳам эга булган экан. Ҳабиб Ажамий манбаларда кўрсатилишича ҳижрий 120 йили вафот этган.

* * *

Келтирубдурлар, бир кун намози шом вақти бирла Шайх Ҳасан Ҳабибнинг масжиди олқидан утар эрди. Ҳабиб намози шомга такбир айтди. Ҳасан намози шомга масжидга кирди. Ҳабиб намозга турди. Ҳасан иқтидо қилғоли келиб эрди.

Ҳабиб «алҳамдиллиллоҳ»ни «алҳам» уқиди. Ҳасан «мунинг орқасида намоз утамак раво эрмас» деб намозни танҳо утади. Ва кечаси ҳақ субҳона ва таолони тушида курди.

Сурди:

— Худовандо, сенинг розилигинг не ишдадур?

Ҳақ таоло деди:

— Эй Ҳасан, менинг розилигимни топиб эрдинг, аммо қадрини билмадинг.

Айтди:

— Худовандо, ул на эрди?

Худои таоло айтди:

— Эй Ҳасан, агар сен Ҳабибнинг орқасида намоз утасанг эрди бу намозинг ҳамма умрингда қилгон намозингдан хуброқ эрди, аммо сен ибратнинг галатини кўрдинг, ниятинг ростлигига боқмадингким, «Иннама ало амалу ба алнияту» — амалнинг қабули ниятинг ростлиги бирладур.

* * *

Нақлдурум, ийди Қурбонга икки кун қолгонда Ҳабибни Басрада курдилар. Тонгласи арафа куни Арофагда курдилар.

* * *

Ҳадисда келубдирким, «Иннало таоло наззора ало совинум ва ло ало амалакум ва лаким наззора ало қулубакум ва ниятакум» — ҳақ таоло сизларнинг сузларингизга ва қилгон амалларингизга боқмайдур ва лекин кунгилларингизнинг ниятларига боқар ва кунгил бирла тилнинг оросида тафовут ва фарқ бисёрдур.

* * *

Нақл қилибдурлар, бир кун Шайх Ҳасан Ҳажжодан қочиб Ҳабиб Ажамийнинг масжидига кириб яширунди.

Ҳажжонинг кишилари излаб Ҳабибнинг эшигига кирди.

Ҳабибдин сурди:

— Бу кун Ҳасанни курдингизму?

Ҳабиб айди:

— Курдум.

Сурдиларким:

— Қайдадур?

Ҳабиб деди:

Ушбу масжидга кирди.

Масжидга кириб ҳарчанд боқдилар. Ҳасанни топмадилар.

Ҳасан деди:

— Неча марта иликлари менга тегди, аммо мени курмадилар. Охир улар Ҳасанни тополмай чиқиб кетдилар. Андин кейин Ҳасан чиқиб айдилар:

— Эй Ҳабиб устодлиқ ҳаққини сақламадингму? Бу душманларга нишон бердинг.

Ҳабиб деди:

— Эй устод, менинг бу рост сузларимдин ҳар иккимиз халос булдуқ. Агар мен айтсам эрди, ҳар иккимиз гирифтор булур эрдик. Ондин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, сен қайси дуони уқидингим, мени улар курмадилар?

Ҳабиб айди:

— Ун мартаба «оят ал-курси» ва ун мартаба «омин ал-расул» ва ун мартаба «қулҳу оллоҳу аҳад»ни уқидум ва дедум, «Худовандо, Ҳасанни сенга топширдим».

* * *

Келтирибдурлар, бир кун Ҳасан бир ерга бормоқ учун чиқди. Дарё лабига келиб, дарёдин утмакнинг андишасида ултуруб эрди. Ҳабиб етиб келди. Айди:

— Эй имом, не важҳдин тўхтаб турдингиз?

— Кемани келтиргунча турдум.

Ҳабиб айди:

— Устод илмни мен сиздин ургандимким, ҳалойиқга ҳасуд қилмоқни кунглингиздин чиқоринг ва дунёдин кунгил совутинг. Ва худованди таолодин келган балони ганимат билинг ва ҳамма ишни худодин куришг, ондин кейин дарёга қадам қуйинг ва утинг деди. Ҳабиб сувга қадам қуйди, утиб кетди. Ҳасан муни куруб беҳуш бўлиб йиқилди. Қачонким ҳушига келди сўрадиларким:

— Эй имом, сизга на булди?

Ҳасан деди:

— Ҳабиб мени шогирдим эрди, бу вақтда менга маломат ва эътироз қилди ва дарёдин утиб кетди, мен туруб қолдим. Тонгла қиёмат куни қичқирсаларким, дузах устида Сиротдин утинглар, деб мен бу янглиг боқиб қолсам ҳолим не кечгувсидир? Андин кейин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, бу мартабани қайси иш била топдинг?

Ҳабиб айди:

— Сизга қогоз юзини қаро қилгон илм бирла менинг кунглум саҳфаси оқарди, яъни сиздин урганган илм — амал бирла бу мартабани топдим: «Ғайрга фойда еткургон илмим менга фойда еткурмади», яъни бу мартабаи кароматдин утуб валоятга улашубман. (Бу ерда аҳли толибга гумон тушмагайким, Ҳабибнинг даражаси Ҳасаннинг даражасидан баланд булғай, анинг учунким, ҳеч мақом ва мартаба худонинг йулида илмнинг мақом ва мартабасидан зиёда эрмасдур, ушбу жиҳатдиндурким, ҳеч нимарсанинг зиёдалигини талаб қилголи келмабдур, магар илмнинг зиёдалигини талаб қилголи фармон келибдур. Чунончи бу оят ҳадис пайгам-

бар саллалоҳи алайҳи вассалламга келибдурким, «Қул рабби золини уламон» — айтгил эй Муҳаммад, парвардигоро, менга бу илмни зиёда қилгил).

ҲАСАН БАСРИЙ

Куплаб машойихларга пешволик қилган, замонасининг аксарият арбобларини ақлу заковати билан лол қолдирган машойихлардан бири Ҳасан Басрийдир. Булажак буюк авлиё, забардаст олим пайгамбаримиз с.а.в. хотинлари Умма Салама разияллоҳу анҳунинг озод этилган чурилари Хайра хонадониди дунёга келган. Унга онамизнинг узлари «Оллоҳ баракатли қилсун» деб исмини Ҳасан қўйганлар. Унинг отаси саҳоба Зайд ибн Собитнинг озод этилган қули Ясор эди. Булажак Шайхнинг туғилган йили сарчашмаларда аниқ қайд этилмаган.

Унинг дастлабки тарбияси билан «илмда юксак мавқега эга булган» Уммо Салама шуғулландилар, уни эмиздилар. Кейин эса Набий масжидидаги саҳобалардан таълим олган. Ҳасаннинг камолотида Ҳазрат Алининг даъвату ваъзлари, ҳикматлари, шахсий ибратлари муҳим роль уйнади. Ҳасан 14 ёшга етгач, оила Басрага кўчди ва у «Ҳасан Басрий» номи билан шуҳрат қозона бошлади. Бу ерда Абдуллоҳ ибн Аббосдан тафсир, ҳадис, қироат илмларини урганди. Басра ва унинг атрофида бир қанча илмий доира — ҳалқа бор эди. Ҳасан Басрий уларга фаол қатнашиб тил билими, илми бадеъ, фикҳ ва бошқа замона билимларини урганиб, забардаст фикҳ донишманди даражасига етади; халқ наздида ваъз айтиб, маърузалар уқий бошлади. Барча хосу ом унинг нутқларини мароқ билан тинглар, ҳикматларини ёд олишарди. Ҳасан умр буйи муминларни маърифатга, золимларни адолатга ҳидоят этишни ўзига одат қилиб олди. Робия Адавия, Иброҳим Адҳам сингари бир неча машойихлар Ҳасан Басрийнинг дуосини олган, унинг қўлидан хирқа кийган. Шайх тахминан 80 йил умр куриб, ҳижрий 110 йили Басрада вафот этган. Унинг ҳикмат ва кароматлари, у ҳақда ҳикоятлар барча тазкира ва маноқиблардан жой олган.

* * *

Дунё ва унинг ҳолати хусусида суровчиларга қайтарган жавоблари Ҳасан Басрийнинг пурмаъно ҳикматлари жумласига қиради: «Мендан Дунё ва охираат ҳақида сурадинг. Дунё ва охираат Машриқ ва Мағриб ҳолатига ухшайди. Уларнинг бирига қанча яқин борсанг, иккинчисидан шунча узоқлашасан!».

* * *

Сен мендан бу дунёга тавсиф беришимни сурадинг: Мен аввали азоб-уқубат, охири йўқлик булмиш бу дунёнинг нимасини тавсиф қилайин! Унинг ҳалолоида мукофот, ҳаромида азоб бор. Бунда ким бойиса, фитнага дучор бўлади, кимки қашшоқлашса, уни маҳзунлик эгаллайди.

* * *

Ҳолимизга вой булсин! Узимизга узимиз нима қилиб қўйдик? Динимизни хорладик, дунёимизни заҳарладик, хулқимизни буздик, кийим-кечак ва курпа-тушагимизни янгиладик.

* * *

Кимдир қингир йулга кириб, бировнинг молини ейди. Унинг таоми зўрлик, хизмати мажбурийликдир. У киши аччиқдан сунг ширинни, совуқдан сунг иссиқни, қуруқдан сунг серсувликни хоҳлайди. Агар жуда туйиб кетса, овқатни ҳазм қила олмаганидан кекиради: «Эй хизматкор овқатни ҳазм қиладиган бирон егулик келтир» деб буюради.

Эй нодон, сен шу йўсинда уз динингни ҳазм қилясан, холос. Ҳой, муҳтож қўшнинг ҳолига боқ! Сенга куз тикиб турган бечораларнинг ҳоли не кечди? Оллоҳнинг кўрсатмаларига амал қилганинг шуми?! Кошки умр уткинчи эканини билсанг эди.

* * *

Ҳажжож ибн Юсуф Сақофий Ироққа ҳоким булгач Куфа билан Басра орасидаги Восит шаҳрида узига муҳташам уй қурдирди. Сунгра еб-ичиб, байрам қилиб, кейин ҳақиға дуо этишлари учун одамларни чорлади. Ҳасан ана шундай жамоат жам булган фурсатдан фойдаланишни кўнглига тугиб қўйди. Одамларга панд-

насиҳат қилиш, Оллоҳни эслатиш, дунё зеб-зийнатларига ҳирс қуйишдан қайтариш ниятида йўлга чиқди.

Қурилган бинони куриб, унинг ҳашаматидан ажабланди. Одамлар эса уша баҳайбат қасрни тавоф қилар эдилар. Ҳасан ниятига мувофиқ равишда оломонга қараб сузлади:

— Биз золимлар золими нима қурганини курдик, албатта. Фиръавн бундан ҳам баланд ва кўркам бино курдирганини яхши биламиз. Бироқ Оллоҳ таоло Фиръавни ҳалок этди ва биносини қулатди.

Ҳасан шу зайлда сузлайверди. Шунда уша ерда ҳозир булганлардан бири золим ҳокимнинг ҳайбатидан қўрқиб:

— Кифоя қилар энди, э Абу Саид, кифоя қилар энди? — деди.

— Оллоҳ таоло илм аҳлига билганларини яширмай, одамларга очиқ баён этиш масъулиятини юклаган!

Ғазабланган Ҳажжож эртасига маслаҳатгуйларига заҳрини сочди:

— Улим сизларга, сизларга улим булсин! Басралик бир қул чиқиб бизга хоҳлаган гапини айтса-ю наҳотки сизлардан бирон тирик жон унга рад жавобини бера олмаса. Оллоҳга қасамки, мен сизларга унинг қонини ичираман, эй қўрқоқлар жамоаси!

Шундан сунг Ҳажжож қилич ва кунда ҳозирлашга буюрди. Мосламалар тайёрланди. Жаллодлар чақирилди. Ҳасанни олиб келиш учун миршаблар жўнатилди. Бир пасдан сунг Ҳасан кириб келди. У қилич, кунда ва жаллодни курган маҳали лабларини қимирлатиб кўйди. Ҳажжожга мўминларнинг улуғи, Оллоҳ йўлига даъват этувчиларнинг энг саботлиси рубару келганди. Ҳасанни бундай ҳайбатли курган Ҳажжож шошиб қолди ва:

— Мана бу ерга, Абу Саид, мана бу турга... — дея дудуқланди. Одамлар бу манзарани ҳайратланиб томоша қилар эдилар. Чунки Ҳажжож Ҳасан Басрийни узурнига утқазиб кўйганди.

Ҳасан Басрий жойлашиб олгач, Ҳажжож ундан баъзи ишлар хусусида масала суради. Олим унга шошилмай, лўнда, чиройли ибора ва қатъий асос билан жавоблар қайтарди.

— Сиз илмлилар улугисиз, эй Абу Саид, — деди Ҳажжож барча масалаларга қаноатланарли жавоб ол-

гач. Сунг ораларидаги зиддиятни бартараф этиш ниятида унинг соқолига мушк суртди ва кузатиб қуйди. Ҳасан Басрийнинг изидан эшиккача бир хизматкор эргашиди:

— Эй Абу Саид, билишимча ҳоким сизни мутлақо бошқа ниятда чақирган эди. Келган пайтингизда лабларингиз қимирлаганини кўрдим. Шунда нималар деган эдингиз, — дея сўради у.

Ҳасан деди:

— Эй неъмат ато этгувчи ва кулфатда паноҳ бергувчи Эгам! Оловни Иброҳимга совуқ қилиб, саломат қолдирганингдек, мени ҳам Ҳажжож азобидан асраб, саломат қилгин, дея дуо этган эдим.

* * *

Андоқ келтирибдурларким, Шайхнинг бир муриди бор эрдиким ҳар қачон Қуръондин оят уқиса, фарёдлар қилиб узини ерга урар эрди.

Анга айди:

— Эй уғул ончаки қилурсен, узингни тухтатгунча қувватинг булса тухтамасанг умринг ичидаги ибодатингни хирмонини фано утида куйдиурсен. Агар узингни тутмоқга қувватинг ва ихтиёринг булмаса менга ҳам пора бергайсен ва гарна мани ун манзил йироқ ташлагунгдур. Андин кейин айди: албатта шайтон ҳар кишигаким ҳоюҳаво анингдин пайдо булса, ул шайтондиндур. Ҳазрати Шайх бунда ҳукми голибга қолиб сақай шайтонни дебдурларким, баъзи ҳол доим раҳмоний булур. Ва бу маънининг ифодасини шарҳ қилиб, айтибдурларким узингда бу сайқани дафъ қилмоқга қадр қувватинг булиб, сандин сайқа пайдо булса, ул шайтонийдур.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун шайх Ҳасан мажлисда ултуруб ваъз айтур эрди. Ҳажжож бисёр лашкар бирла тиглар тортиб, сипарлар кутариб мажлисга кириб келди ва ултурди. Бир бузурге ҳозир эрди айдики, Ҳасанни не имтиҳон қилоликим бу кун имтиҳон куни. Ҳасан бир зарра илтифот қилмадилар ва ҳаргиз анинг тарафига қарамадилар. Ва айтур сўзларидин ёнмадилар. Мажлис тамом булди, ул бузург айдики Ҳасандур, охир Ҳасандур. Ул бузург Ҳасан олдиға келиб:

агар эр кишини курмоқ издасанг бу эрнинг жамолини курингузлар.

Ҳажжожни туш курдиларким арафоти қиёматга тушибди. Айдиларким не тиларсен? Айдиким ани тиларменким, аҳли тавҳидлар тиларлар. Бу суз андин эрдиким жон берур вақтда айдиким: Худовандо сала бирла бир овуч тупроқга узуннинг Гаффор ва Акрам ва ал-Караминлигинг курсатгилким ҳамманинг кунглида ва оғзида будурким мани дузахга ташлагайсен ва мағфират қилмагайсен. Мани бу халойиқнинг тамизлигининг чиқоргил ва буларга фаол ал-муридлигининг курсатгил. Бу суз шайх Ҳасанга етди у айди: анга ухшарким бу чиркин бу айерилик бирла охиратни ҳам алдагай.

* * *

Нақлдурким, бир кун шайх Ҳасаннинг хонақоҳи эшиги тубида бир киши ултуруб эрди. Шайх Ҳасан хонақоҳнинг ўзасида намоз қилур эрди. Саждала онча йигладиким, куз ёши нарвондин ул кишининг энгагига томди. Ул киши қичқирди: бу сув нопокму ё оруғмудур? Шайх Ҳасан деди: энгагининг ювгилким, гуноҳларининг яширур.

* * *

Дебдур, одамдин қуй авлороқдурким бир қуйчи неча юз қуйни утлоғдин ёндиродур, аммо халқни Худои азза ва жалла сузи гуноҳдин ёндиролмайдур.

* * *

Дебдур, очлиқ Худойи таолонинг ер юзида қуйган таомидурким, содиқларнинг бадани анинг бирла қувват олур.

* * *

Дебдур, очлиқ муридларга тавбадир.

* * *

Дебдур, дин ва имон таъма қилгондин зоеъ булур, яъни йуқ булур.

* * *

Дебдур, яхши бирла гуноҳнинг замони (умри) камроқ булур.

* * *

Дебдур, муридга, яъни тариқат йулига кирган кишига уч нимарса зарурдир: аввал ултургунча макон, иккинчи тириклик қилгунча ризқ ва рузона, учинчи илмеки анинг бирла ҳунарпешаси булгай.

* * *

Дебдур, вақтеки мурид тула емоққа мубтало булса, фаришталар анинг ҳолига йигларлар.

* * *

Дебдур, ҳар киши емоққа ҳарис булса, ботга нафс утида куйиб кетар.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким анинг сузи ҳикматдин ташқаридур айни офатдур.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким қаноат қилса, халқга муҳтож булмас ва кишиким нафс ҳавосига голиб келса, озодлик топар.

* * *

Айтибдурлар, Шайх қошига бир аробий келди ва сабрдин савол қилди. Шайх айди: сабр икки хил булур: аввал балоға сабр қилмоқ, иккинчи, ул гуноҳлареки Худои таоло пур бандаларини анингдин маън қилибдур сабр қилмоқ. Чунончи уғурлиқ қилмоқ, ноҳақ кишини пулини олмоқ ва зино қилмоқ.

ИБРОҲИМ АДҲАМ

Шарқда «Уммул булдон», «Қуббатул ислом» номи билан машҳур булган Балх энг қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланади. У дастлаб зардуштийлик, кейин эса буддизм дини марказларидан ҳисобланган. Бу куҳна маданий манзилдан куплаб дин, илм-фан, бадийий суз санъати арбоблари етишиб чиққан. Ана шулардан бири саргузашти халқ орасида сонсиз ҳикояту ривоятлар, қиссалар пайдо булишига замин яратган Иброҳим Адҳамдир.

Иброҳим Адҳам зодагон оилада дунёга келди. Ёшлигида яхши билим олди, илоҳиётга қизиқиб, ҳақ йулига кирди. Бир оз вақт шаҳар ҳокими вазифасида ишлади. Унинг ҳақ йулида фидоийликка кириши ҳақида шундай нақл бор: тунлардан бир тун Иброҳим Адҳам уз саройида ухлаб ётса, томида биров юрганини сезибди. Ҳовлига чиқиб қараса, ҳақиқатдан ҳам томда биров тимирскиланиб юрганмиш.

— Ҳай кимсан, кечаси томда нима қилиб юрибсан,— сурабди.

— Туямни қидириб юрибман, — дебди ҳалиги одам.

— Қанақа одамсан, томда туя нима қилади, — дебди Иброҳим Адҳам.

— Сен ҳокимлик тахтида утириб Ҳаққа етаман деб юрганингдан сунг, мен томда туямни қидирсам нима қилибди, — жавоб берибди у.

Бу гап Иброҳим Адҳамга қаттиқ таъсир қилиб, бутун давлати, оиласидан воз кечиб, зоҳидона ҳаёт кечиршга аҳд қилиб, саҳрога чиқиб кетибди. Бир чупонга шоҳона кийимларини бериб, дарвешлар либосида пиёда Маккага қараб жунабди.

Бу ерда Иброҳим Адҳам мусофирлар хизматини қилиб, фаррошлик вазифасини бажаради; Фузайл Аез, Суфён Сурий сингари суфийлар суҳбатида булади. Сунгра Шомга бориб, умрининг охиригача шу ерда яшайди. Тахминан ҳижрий 144 йили Бизонс дарёси учун булган жангда ҳалок булади. У ҳалолу пок, уз қул кучи билан яшаш, кишилар назр-ниёзи, инъом-эҳсонини олмаслик тарафдори эди. Шунинг учун умр бўйи фаррошлик, дурадгорлик, мошоқ териш ёки одамларнинг бугдойини янчиб бериб, боғини қараб, кутариш эвазига ризқи руз топиб кун кечирарди. Унинг ҳаётини тасаввуфда Будда турмушига қиёс қилишади. Чунки Будда ҳам ҳақни деб, оддий халқни деб фақирона ҳаёт кечиришни ихтиёр этган.

Бир қалбга Худо ва дунё муҳаббати сигмайди.

Инсоннинг бир йула ҳам Оллоҳга, ҳам дунёга эришмоғи мушкулдир.

Бир қавмга ҳукмрон булгандан кура бир нафсга ҳоким булмоқ афзал.

Амалсиз ақл ақл эмас.

* * *

Келтирибдурларким, уч киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамроҳ булдилар. Бир кеча бир кўҳна масжидга кириб ибодат қилдилар. Вақтеки уйқуга машғул булдилар. Иброҳим то субҳгача масжиднинг эшигида ура турди. Сурдилар:

— Не учун мундог турдинг?

Иброҳим Адҳам деди:

— Каттиқ совуқдир, совуқ шамол масжидга киродур. Ман эшикни тутуб, шамолни киргали қўймай, узумни эшикнинг урнида тутуб турдум, совуқнинг озори сизга камроқ етгай.

* * *

Келтирубдирларким, Сухайл бинни Иброҳим айтур: Иброҳим Адҳам бирла бир сафарда булдум. Ман сафарда оғридим. Ҳар неки илқида бор эрди, ҳаммасини манга сарф қилди. Ва бир эшаки бор эрди, ани ҳам сотиб манга харж қилди. Ва мен согайдим ва яхши булдум.

Сурдумким, эшакни нима қилдинг?

Деди:

— Сотдим!

Ман дедим:

— Манга молу мақдурим йуқдур, нимага минарман?

Иброҳим деди:

— Менинг буйнумга мингил, деб то уч манзилга боргунча мани буйнига миндуриб олди.

* * *

Нақлдурким, ҳар киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамсуҳбат булгали келса, Иброҳим айтур эрди:

— Уч ишни бажо келтургил, ман бирла ҳамсуҳбат бугил. Аввал улки, ҳар не хизмат лозим булса, ман қилай. Иккинчи улки, намозга ман азон уқуй, учинчи улки, ҳар нима нисор келса, ҳаммамиз баробар олғаймиз.

Бир вақтда бир киши дедиким:

— Манинг бу ишларга тоқатим йуқдур.

Иброҳим деди:

— Санинг ростлигингдан таажжуб қилурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни жами Шайхлар ултуруб эрдилар. Иброҳим Адҳам уларнинг суҳбатига келди. Йул бермадилар.

Дедилар:

— Енғилки, доғи сандин подшолик ва ҳукуматнинг сассиғи келодур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Иброҳим Адҳамдин сурдилар:

— Не ҳолда кунингни утказурсан?

Иброҳим деди.

— Турт от сақлабман: бирининг оти Шукрина, бирининг оти Сабрина, бирининг оти Ихлос ва бирининг оти Тавба. Агар менинг олдимга бир неъмат келса, Шукур отига миниб анинг олдига чиқарман. Агар малол манга юзланса, Ихлос отига миниб, рубару булурман. Ва агар манда гуноҳ найдо булса, Тавба отига миниб, қувлаб қочарман.

РОБИЯ АДАВИЯ

Робия Адавия Шарқ тасаввуфида ҳақиқий муҳаббат-ишқи илоҳий гоясини тарғиб этган биринчи мутасаввиф аёлдир. У тахминан 713—718 йиллар оралигида Басрада донишманд Исмоил Адавий Кайси оиласида дунёга келган. Қиз оилада туртинчи фарзанд булгани учун унга «Робия» ном қуйишган. Уни гудаклигидаёқ угирлаб, қул сифатида сотиб юборишган экан. У табиатан шоира ва халқ қўшиқларини юксак маҳорат билан ижро этадиган лапарчи-хонанда булган. Ана шу сифатлари учун Хожаси уни озод этади. Шундан сунг Робия бу дунё меҳридан юз угириб, ишқи қулга боғланади. Бир неча йил саҳрода чодирнишинлик қилиб, узига куплаб муридларни жалб этгач, Басрага келади; замонасидаги куплаб донишмандлар билан баҳсу талашларда булади. «Кашф-ул мажҳуб ли арбобул-қулуб», «Тазкиратул авлиё» сингари манбаларда у ҳақда рангбаранг, турли-туман нақллар, ҳикояту ривоятлар келтирилган.

Нақл қилишларича кунлардан бир кун Робия бир қулида оташ ва иккинчи қулида сув ушлаганча кучада кетаётган экан.

— Бу не ҳол, буларни не қилмоқчисиз, — сурашибди уни ураб турган одамлар.

— Олов билан жаннатга ут қуюман, токим одамлар биҳиштга кириш умиди билан юрмасинлар, сув билан эса дузах оташини сундираман, токим одамлар бу қурқинч ва азобдан абадулабад қутулсинлар, — жавоб берибди Робия. Зероки, у Оллоҳга ибодатни чин муҳаббат билан, бетама, қилган иноятига, берган умрига шукроналик билан адо этишни уқтирарди.

Робиянинг ақидасича азалият ҳақиқати, ишқи илоҳий маърифатнинг асл моҳиятидир. Обид билан Ориф уртасидаги фарқ ҳам ана шу ҳақиқат моҳиятини қандай англаб етишидадир. Унинг таълимоти асосида Одаму Олам бирлиги ётади. Шунинг учун ҳам олима гоёсининг асосини пок ахлоқ, юксак даражадаги инсонпарварлик ташкил қилади. «Боязид Бистомийдан Нуралишоҳи Гунободийгача»... китобининг муаллифи Абдулрафеъ Ҳақиқат томонидан аниқланишича Робия Адавия умрининг охирларида Байтул муқаддасга кучиб бориб яшаган ва уша ерда 781 йили вафот этган.

«Модомики гуноҳларингизни яширишга интилар экансиз, яхшиликларингизни пинҳон тутишга ҳам одатланинг», дейди ҳикматларидан бирида Робия.

Робия араб тилида кўплаб қушиқ ва шеърлар яратган. Сарчашмаларда Робия шеърларидан намуналар келтирилган. Жумладан Фаридуддин Атторнинг «Тазкират-ул-авлиё» ҳамда «Мантиқут тайр» достонида Робия ҳақида фикр юрита туриб, шеърларидан мисол келтириб утади. Робиянинг каромат ва шижоатлари хусусида кўплаб ҳикоят ва нақллар тарқалган.

Ҳасан Басрий бир куни Робиянинг ибодатхонасига бориб деди:

— Эй Робия! Кишидан урганган ва ҳеч кимдан эшитмаган, пайваста кунглиннга тушган илмдан манга бир ҳарф ургатгил.

Робия деди:

— Бир қамиш иф йигириб эрдим. То ани сотиб гизо қилгайман. Икки пулга соттим. Бирини бир илкимга олдим ва яна бирини бир илкимга олдим ва

қурқтимким, иккисини бир қулимга олсам, икковлон жамъ булиб мени йулдан чиқоргайлар. Бугун кунглумга тушган кушойиш ушбудир.

* * *

Нақлдурким, бир неча киши озмойиш ва имтиҳон қилмоқ учун Робиянинг қошига келдилар. Ғаразлари буким, бир неча суз унга дегайлар. Робия анга жавоб тополмагай.

Бас дедиларким: худо ҳамма фазилат ва зиёдаликни ва улугликни эр кишига берибдур; пайгамбарлик тожини эр киши бошига қуйибдирлар, каромат путасини эр кишининг белига боғлабдурлар.

Ҳеч хотинга пайгамбарлик етмабдур. Сен бу кароматларни қайдин урарсен?

Робия деди:

— Ҳар неки дерсизлар, ростдур: худпарастлик ҳам эранлардин чиқди. «Сизнинг худойингизман» деб даъво қилмоқ ҳам эранлардан чиқди. Ҳеч хотин ҳаргиз «ҳожиди қиз» бўлмабдур, «ҳожиди қизи» ҳам эранлардан чиқибдур.

ФУЗАЙЛ АЁЗ

Шарқ суфизми тарихида, суфийлар ҳаёти ва фаолиятида ажабтовур воқеалар, фавқуллода ҳодисалар, ноғиҳоний таъсир натижасида янги бир ҳаёт тарзини бошлаш сингари ҳолатлар кўп учрайди. Машҳур Шайх Фузайл Аёзнинг ҳаёт йули ҳам ана шундай кечган.

Фузайл тахминан 728—731 йиллар орасида Марв шаҳрида тугилган. Унинг болалик ва йигитлик онлари Сарахс, Обевард шаҳарларида утган. Абу Али Фузайл бинни Аёзнинг ёшликдаги устози, касб эгаллаш, ўқиш-урганиш жараёни ҳақида манбаларда аниқ далиллар мавжуд эмас. Аммо барча сарчашмаларда ёшлигидан инсонпарвар, адолатпеша, халққа зулм утказадиган ҳукмрону зодагонларга нафрат билан қарагани учун йигитлик палласида йултўсарлар гуруҳига қўшилиб кетгани уқтирилган. Унинг уз ҳунаридан тавба қилиб, ирфон йулига утиши ҳақида кўплаб ривоятлар тарқалган. Улардан бир нечтаси Фаридуддин Аттор-

нинг «Тазкират-ул-авлиё»сида келтирилган. Нақл қилишларича Фузайл пистирмада бир карвонни горат қилишни мулжаллаб пайт пойлаб ётган экан. Карвонда бир аёл боласи билан ҳамроҳ экан. Иттифоқо бола бақириб йиглаб юборибди. Шунда онаизор:

— Вой болам, жим бул! Фузайл овозингни эшитса, бизни талайди, деб уни тинчита бошлабди.

Шунда Фузайл ҳушёр тортиб, «Наҳотки оналар менинг номимни айтиб, фарзандларини қурқитиб, тинчлантирадиган даражага етган булса» деб қилмишидан пушаймон булиб, саҳрога қараб йул олибди. У йул юрибди, йул юрса ҳам мул юрибди. Охир бир карвонсаройга етиб келиб, жон асрабди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Фузайл оддий чориқ, шолчадан чакмон, жулдурвоқи қалпоқ кийиб юрар, беш вақт намозни канда қилмас, карвондаги кекса, камбағал, ёш-яланг аёлларни талашга йул қуймасди.

Шу кетганча Фузайл куп шаҳарларни кезади, суфию донишмандлар суҳбатида булади. Охири бир карвонга қушилиб, Куфа шаҳрига ҳижрат қилади. Масур бинни Муътамар, Имом Жаъфар Содиқ, Сулаймон Тамимий, Ҳамид Товал, Яҳё Ансорий сингари донишмандлардан дарс олади, машхур шайх Суфиён Сурий билан дустлашади, куплаб ровийлардан ҳадис тинглайди. Ва тез орада утмиш билан видолашиб, буюк мутасаввиф сифатида шуҳрат қозонади. Аммо дин ва дунё, замон ва охират масаласидаги бахсларда Куфа уламолари билан Фузайл орасида зиддият пайдо булади. Айниқса Фузайлнинг зодагонлар, бою хокимлар томонидан бериладиган инъомларнинг «ҳаром», «уларнинг қаердан олинганлигини билмоқ керак» дейиши уларга ёқмасди. Натижада у Маккага кучишга мажбур булади. Манбаларда зикр қилинишича бу ерда фаррошлик билан кун кечирар экан. Куфа аҳлидан юз берган дилгирлик Фузайлни батамом хоксорона, одамлардан четда бурчак-кунжакда яшашга олиб келади. Бу уз-узи билан — Ҳақ билан булмоқ ва ҳаққа етмоқ нишонаси эди. Минглаб маккаликлар унинг суҳбатида бўлиш ва дуосини олишни истарди. Аббосий халифалардан Хорун ар-Рашид Фузайл билан дийдор куришишга келгани хусусида бир қанча ҳикоятлар бор. Улардан бирида нақл этилишича Хорун ар-Рашид бир суҳбатдан сунг «ти-

рикчилигинга ишлат ва осуда ҳаёлот билан парвардигор ибодатида бўл» деб минг динор берибди. Шайх олмабди. Шу пайт хонадан бир ҳабаш канизак чиқиб:

— Нега кечадан бери шайхга озор берасизлар, — қани бу ердан жунаб қолингларчи, — деб меҳмонларни ҳайдаб юборибди. У 878 йили Маккада вафот этган. Унинг қулаб шогирд ва муридлари булган. Назири Зуфунуни Мисрий, Исмоил бинни Водод, Абу Маҳмуд ибни Хадаш Толиқоний, Абу Абдулло Муҳаммад бинни Асад Нишопурий, Абул Абдурахмон Муҳаммад бинни Хорун Ансорийлар унинг энг яқин шогирдларидандир. Фузайл суфизмда маломатия оқимининг тарафдори ва фаол тарғиботчиларидан эди. Бу таълимот Хуросоннинг Нишопур шаҳрида вужудга келган бўлиб, унинг пайдо бўлиши илк ислом тарихи билан боғлиқ. Унинг асосчилари Абуҳафс Нишопурий ҳамда Ҳамдуни Қассор Нишопурийлардир. Бу таълимот асосчилари «инсон уз фазилат ва яхшиликларини пинҳон тутмоғи лозим. Уларни куз-куз қилиб юриш кишини худбинлик ва такобур сари етаклайди» деб тушинтиришган. Уларнинг ақидасича бандаларининг амали ва узгаларга қилаётган яхшиликларини Оллоҳ куриб турибди, яна уни ошкор этиб юриш шарт эмас. Шунинг учун бу тоифа вакиллари узларини хоксор, камсуқум тутиб, кишилар бизни таъриф этмай иложи борича айбимиз, хато ва гуноҳларимизни топиб «маломат» қилишга интилишсин, деган ақидада бўлишган. Фузайл бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ана шу қоидага амал қилиб, уни кенг халқ оммаси орасига ёйишга интилган.

* * *

Узингга алоқаси булмаган нарса ҳақида бош қотирма.

* * *

Агар инсон ҳаммага яхшилик қилса-ю уйидаги товуғига бефарқ қараса, у ҳақиқий мусулмон эмас.

* * *

Бешта нарса бадбахтлик аломатидир. Улар: бағри-тошлик, кузида ёш булмаслик, ҳаёсизлик, дунёга меҳр қуйиш, узун амаллиқдир.

* * *

Башир Ҳовфий айтибдур:

Кунлардан бир кун Фузайлдан сурадим:

— Зухд яхшими, Ризо яхшими?

— Албатта, Ризо яхши. Зероки Ризода тамаъ булмайди, — жавоб берди у.

* * *

Фузайл дебдур:

— Агар менга: «Сен бир дуо қилгин, ул мустажоб булгай» десалар албатта, Султонни дуо қиламан. Зероки уни дуо қилсам, у мустажоб булса, савоби бутун халққа тегади.

* * *

Тухмат орага аралашдим, биродарликка раҳна тушади. Зероки биродарлик руҳият мевасидир.

* * *

Танҳолик ва Ҳаққа муножот билан яшашдан яхши ҳаловат йуқ.

Фузайлдан сурадилар:

— Асл дин нима?

Деди:

— Ақл!

— Ҳақиқий ақл нима?

Деди:

— Ҳилм!

— Ҳақиқий ҳилм нима?

— Сабр!

* * *

Фузайл дебдур: бу замона халқининг дўстлиқини бозор таоми янглиғ топибдурманки, ранги, бўйи хушдур, аммо таъми нохушдур.

* * *

Оқил ва хирадманд киши бирла жанг қилмоқ ва уруш қилмоқдин беҳирад киши бирла ҳалво еган хубдур. Чунончи тамсилда кетибдур, зийрак душман нодон дўсттин хуброқдир.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши фосиқнинг юзига боқиб хушлаб курса, мусулмонлик иморатини вайрон қилмоқга саъй қилгон булур.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши биродарига тилида дустлик изҳор қилса, кунглида душманлиги булса Худои азза ва жалла анга лаънат қилиб, кунгли кузини кур қилур ва қулогини эшитмас қилур.

* * *

Фузайл дебдур: халққа курсатмак учун амални дуст тутмоқ риёдур, яъни халқ курмаки учун амал қилмоқ ширкдур. Яъни намоз утамасам халқ мени айб қилур, деб намоз утамоқ ширкдур, яъни кофур булур.

* * *

Фузайл бир куни углини курдиким, ашрафийни муҳтож кишига бермоқ учун сийпаб ултирибдур. Фузайл ани куриб деди:

— Эй угил, санинг бу ишинг ун ҳаж қилгондин ва ун ош бергандин зиёдадур.

* * *

Фузайл дебдур: халойиқ бир-бирларидан ёмонлашиб айрилишибдурлар, ул такаллуфнинг нишонасидур. Қачонким такаллуф ародин йуқ булса, бир-бирларидин ёмон иш курунмас.

* * *

Фузайл дебдур: утганларни ёдламоқ фарздур. Гуристон олдидан утганда «Қул-фу оллоҳу аҳад»ни уқиб, сабобини анда ётганларга бахшида эт.

* * *

Фузайл дебдур: икки нимарса кишини фасодга элтур: бири тула емоқ, бири тула уйқуламоқ.

ДОВУД ТОЙИ

Довуд ҳижрий иккинчи асрда яшаган буюк тасаввуф сиймоларидандур. Нақл қилишларича у Балх яқинидаги қишлоқлардан бирида руҳоний оиласида туғилган, замонасидаги кўп машойихлар билан ҳамсухбат булган. Довуд Балхий Арабистон, Ироқнинг кўп шаҳарларини кезиб чиққан. Ана шундай сафарлардан бирида Маккада Иброҳим Адҳам билан учрашиб, уз кароматлари билан уни лол қолдирган. Довуднинг қишлоғидан Сойир Бақо номли донишманд чиққанидан фахрланиб юрар экан. У Имоми Аъзам, Ҳабиб Ройилардан дарс олган. Умрининг асосий қисмини бедорликда, гушанишликда утказар экан.

* * *

Нақл қилибдурларким, Довуд 20 ашрафий меросдин топиб 20 йил ани машойихлар бирлан рузона қилдилар. Баъзилар эътироз қилдиларким, тариқат дунёни исор қилмоқликдур. Сақламоқ эрмасдур. Довуд дер эди: мен мунча дунёни анинг учун сақларманким, манинг дунёдин фариг булмогимга сабаб булгай. То улгунча мунга қаноат қилибдурман. Ва Довуд ҳеч вақт ибодат қилмоқдин фариг булмас эрди. Оқшом булса нонни сувга чалоб қўяр эрди. Ва эрта кўпуб ушал сувни ичар эрди. Ва айтур эрди, сув ичмак ва нон емакнинг орасида элик оят Қуръон уқиғали буладур. Нон ейдурман, рузгорни зое қилмасман. Бир йули сувни ичарман ишимни қилурман.

* * *

Шайх Абубақр Аббос айтур: Довуднинг уйига бордим, ани кўрдимким бир пора қуруқ нон илкида йиглаб ултирадур. Сўрдим:

— Эй Довуд, сизга не иш булди? Дедиким:

— Бу фучуқ нонни егали олдим. Билмасменким, ҳалолмидур ёки ҳароммидур.

* * *

Сари Сақтий айтур: Довуд қошига бориб эрдим, кўрдимким, бир косада сув офтобда қуйибдур. Дедиким: Бу сувни не учун сояда қуймадинг, то совуқга турмасму эрди? Дедиким: Сояда қуйиб эрдим, офтоб

тушди, офтобдан олиб сояга қуяй десам Худойи таолодан шарм тутдимким, нафсим ризоси учун лаззат топгайман.

* * *

Нақл қилубдирларким, Довуднинг бир кенг ҳовлиси бор эрди. Уйлари тула эрди. Бир уйда ултурур эрди. ул йиқилса чиқиб яна бирида ултурур эрди. Сурдиларким: Не учун уйни ясаб ултурмассиз? Дедиким: Манинг Худойи таоло билан паймон қилгоним бор эрдиким, ҳаргиз дунёни обод қилмагайман.

* * *

Бир кун Довуднинг уйига бориб эрди, дедиким, уйингизнинг торуси шикаст топибдур, йиқилгудек ҳолда турибдур. Довуд деди: 20 йил булубдур ман бу уйнинг торусига қаролганим йуқдур ва ҳамма уйлар йиқилиб шикаст еб, бир эшик бошиси қолди. Ул кеча вафот қилди, эшик бошиси ҳам йиқилди.

* * *

Нақл қилибдурларким: Довудга дедиларким, не учун халқ бирла ултирмассиз? Довуд дедиким: ким бирла ултирайин. Агар узимдин кичик бирла ултирсам мани дин ишига сурмайдур ва агар узимдин чўнг бирла ултурсам, манга узимни айтмайдур. Мани азиз куриб улуглайдур. Бу янглиг булгандин кейин халқнинг суҳбатини не қилай.

* * *

Довуддин сурдиларким: не учун хотин олмоқни ихтиёр қилмассиз? Бир мумин хотинга панд уролмасман. Дедилар: нечук панд ургон булур? Деди: агарким хотин олгон булсам аниндин дунёлиқ ишини тамом уз гардонимга олгон булурман. Вақтеки ман анинг лозимлигларин бажо келтиролмасам, анга панд ургон булурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир кеча ойдин эрди. Довуд угза бошига чиқиб эрди. Осмон тарафига боқди. Эrsa бехуд булиб ҳамсояннинг угзасига йиқилди. Гумон қилдиким, угзага угри келибдур, деб қулига қилич олиб угзага чиқди. Эrsa Довудни курди. Илкидин тутиб

сурдиким, сизни ким угзага ташлади? Довуд деди: бил-масменким бехуд булиб эрмишман.

* * *

Нақл қилибдурларким, Фузайл Аёз умри ичида Довудни икки маротаба курган эди. Аммо ани курганда фахр, нозиш қилур эрди. Фузайлнинг Довудни курганининг бири ул эрдиким, бир мартаба Довуд бир йиртиқ уйнинг ичида ултуруб эрди. Фузайл келди ва дедиким қўпгилки бу угза йиқилодур. Довуд деди: токи ушбу уйда ултурубман. Торусига қаролганим йўқдир.

* * *

Фузайл деди: эй Довуд манга бир панд-насиҳат қилгил, Довуд дедиким: халқдин қочгил.

АБУТУРОБ НАХШАБИЙ

Абутуроб Нахшабий IX асрда етишган буюк машойихлардан ҳисобланади. У тахминан 806 йилда Нахшаб (ҳозирги Қарши) шаҳрида тугилган. Бухоро ва Сарахс мадрасаларида таҳсил курган. Шарқ мамлакатлари бўйлаб қўп сафарларда булган. Басрада машҳур Шайх Ҳасан Басрийдан таълим олган ва унинг қўлидан хирқа кийган. У суфизмда футувват ва таваккул назариётчиларидандир. Машҳур донишмандлар Абу Абдулло Жало, Абу Обид Басрийлар унинг қўлида тарбияланганлар. Абутуроб Нахшабий тахминан 887 йили Басрада вафот этган. Шарқда унинг илмий қудрати-ю кароматлари ҳақида қўп ҳикояту ривоятлар тарқалган. Нақл қилишларича Абутуроб Нахшабий қирқ маротаба пиёда ҳажга борган. У аксарият пайтларда оч ва ярим оч юаркан. Абутуробни машойихлар сабр-бардошнинг буюк тимсоли, деб билишаркан; кечаси ухламай, кундузлари гафлатда қолмай юар экан.

* * *

Шайх Ибни Жало айтур: уч юз пиру комилни курдим. Улар асосиндин тўрт кишидин улугроғи йўқ эрди. Ул тўртнинг бири Абутуроб Нахшабийдир.

* * *

Келтирибдурларким: Шайх Абутуробнинг бир неча угли бор эрди. Ва ул вақтда одамхўр бўри пайдо булди.

Ва нечта углини бури еди. Бир куни Шайх саждада ултириб эрди, бури келиб Абутуробга қасд қилди. Абу-туробга хабар қилдилар, эрса ҳаргиз жойидин тағйир топмади. Бури келиб, Абутуробни курди ва уйрулуб ёниб кетди.

* * *

Дебдур: таваккул улдурки узингни қуллик ва бандалик дарёсига ташлагайсан ва кунглунгни худога боглагайсен, агар берса шукр қилгайсен, агар олса, сабр қилгайсен.

* * *

Дебдур: Худои таолога восил булмоқнинг сабаби ун етти даража ва мартаба бирла булур. Ун маротаба ҳар нарса худодин етса, қабул қилмоқ ва етти маротаба худога таваккал қилмоқ.

* * *

Дебдур: Фақр улдурким анинг гизоси не топса, ул булгай ва либоси аврат ёпгунча булгай, макони не ерда ултурса, ул булгай.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абутуроб бир маротаба муридлари бирла биебонда кетур эрди, асҳоблар ташна булдилар, таҳорат қилмоқ лозим булди. Шайхқа арз қилдилар. Абутуроб оёғини ерга суқди (ерни тепди) ва бир булоқ пайдо булди.

* * *

Абутуроб дебдур: Худо йулига кирганга озукасизлик озукдир. Бир кеча биебонда йул босуб борур эрдим. Кеча қоронгу эди. Бир мунир янглиғ қаро нимарса кўрунди. Ман бисёр кўрқдум. Дедимким:

— Сен девмусан ё одаммусан?

Ул деди:

— Сен мусулмонмусен ё кофурмусен?

Мен дедим:

— Мусулмон!

Ул деди:

— Мусулмон худодин булакдин кўрқмас.

Мен узимга келдим. Билдимки бу гайбдиндур, деб таслим қилдим ва тамоми кўрқинч мандин кетди.

* * *

Дебдур: қаноат демак — емак ва ичмакни худои таолодан олмакни айтурлар.

* * *

Дебдур: кунгил аросинда кунгул бордурким худодин етган фаҳм-идрок нури бирла тириклик қилур.

ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бинни Али Ҳаким ат-Термизий «машойихи бибиорлардан» (Навоий) ҳисобланади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида Али Ҳаким Термизий ҳақида анча батафсил маълумот бериб, ботиний ва зоҳирий билимларга доир кўп китоб ёзгани, Абутороб Нахшабий, Аҳмад Ҳазравия ва Ибни Жалолар билан ҳамсуҳбат булганини алоҳида қайд этган.

Али Ҳаким ат-Термизий тахминан 750—760 йиллар орасида таваллуд топган. Алломанинг ёшлик йиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Онасидан 8 ёшида етим қолган Ҳаким Термизийнинг тарбияси билан отаси жиддий шугулланади ва ботиний ҳамда зоҳирий билимларни ургатади. Ҳадис илмини Абу Муҳаммад Сиддиқ Солиҳ ибни Муҳаммад ибни Наср ат-Термизий, Солиҳ ибни Абдуллоҳ ат-Термизийлардан урганади. Бундан ташқари у Али ибни ал Ҳасан ат-Термизий, Суфиён ибни Воқий, Умар ибни Шафиқ ал-Балхий, Аҳмад Ҳазравия, Яҳе Маоз, Яқуб ибни Шайба сингари машҳур олимлардан ҳам дарс олган. Ҳаж сафари даврида Ҳаким ат-Термизий Нишопур, Бағдод, Миср, Макка ва Мадинада, Шомда булиб, замонасидаги барча илмий ва адабий жараёнлар билан ошно булади. Уз ватанига қайтгач, баъзи мухолифларнинг игво ҳамда тухматларига қарамай, муттасил ижод билан шугулланади. Аллома 869 йил вафот этган. Унинг мақбараси дарё соҳилида жойлашган.

Ҳаким ат-Термизий Абу Муҳаммад Мансур Козий, Абу Мансур Али Ҳиравий, Абу Али Ҳасан Журжоний, Абубакр Варроқ, Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исо, Муҳаммад ибни Жафар сингари унлаб буюк шахсларнинг устозидир. Алломадан бизга қадар «Китоб-ул-эхтиё-

тот», «Китоб-ул-ҳаж ва асрорихи», «Китоб ҳақиқат ул-одамия», «Китоб ул-ақл ва ҳаво», «Баён ул-касб», «Адаб ун-нафс», «Китоб ул-зиёзат», «Китоб ул-фуруқ» сингари эллиқдан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган. Алишер Навоий олимнинг қаламига мансуб Куръоннинг тугалланмаган тафсири мавжудлигини ҳам қайд этган. Ҳаким Термизийнинг ҳаёти ва ижодий мероси олимларимиз томонидан бир қадар урганилган. Жумладан тарих фанлари доктори Убайдулла Увватов «Ал-Ҳаким- ат-Термизий»^{*} рисоласини чоп эттирган. Ҳаким ат-Термизий уз асарларида ислом тарихи, таълимоти, сўфизм назарияси, ҳадис илми, ахлоқ-одоб, турли тариқатлар ҳақида беқиёс мулоҳазаларини баён этган. У. Увватов ана шу бебаҳо меросни мукамалроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилиб, қуйидагича хулосага келган: «Бинобарин унинг асарлари жамиятнинг муайян эҳтиёжларидан келиб чиқиб, хилма-хил услуб ва йуналишда яратилганини қуримиз. Айни вақтда у уз таълимотининг янгилигини ҳам биларди ва шу боис уша давр илмий доиралари миқёсида узига хос уринни эгаллаб, шу пайтдаги билиш (ал-маърифат) назариялари уртасида уз мақомига эга булишга алоҳида эътибор билан қаради. Шунга қура ҳам асарларининг аксар қисмига ёзган муқаддимасида билиш назарияси ва турли билимлар ҳақида жиддий тарздаги гояларни илгари сурган». Хулоса қилиб айтганда ат-Термизий ижодида жамият манфаатини ҳимоя қилиш, инсон камолотини кузлаш, уни шарафлаш, илм-маърифат тарғиби, уз гоялари, назарий фикрларини собитлик билан ҳимоя қила билиш бош масала булган-ким, бу барча замонлар учун долзарбдир.

* * *

Дебдур: яқин қалбнинг оллоҳ ва унинг амрлари билан қарор топишидур.

* * *

Дебдур: шукр қалбни мунъим-неъмат соҳиби оллоҳга багишлашдир.

* * *

Дебдур: Исор бошқаларнинг насибасини узингникидан ортиқ курмоғингдур.

* У. Увватов «Ал-Ҳаким ат-Термизий», «Маънавият», 2001.

* Уша китоб. 29, 30-бетлар

* * *

Бир дафъа дарё лабиға бордим ва бир кишига дедимки:

— Менинг қулимни ва оёғимни маҳкам боғлаб қуйгил.

Ул киши қулумни ва оёғимни боғлаб қуйиб кетди. Юмаланиб бориб узимни дарёга солдим, то гарқ булиб кетгайман. Дарёнинг суви манинг қулимни ва оёғимни бушатиб, канорага отиб тошлади. Ва мен яна узимдин навмид булдум. Дедимки, «Субҳанолло худоим бир нафсни ёндирибдурки, на биҳиштга лойиқ ва на дузахқа сазовор». Ва мен узимдан навмид булдим эрса, асар менга очилди. Ончаким муродим эрди. Кўрдим, ушал соат узумдин ғойиб булдим. То тирикман, ушал соатнинг баракотидин тирикман.

* * *

Нақлдурки, бир дафъа Шайх Али тамоми тасниф қилгон китобларини сувга ташлади. Ва Ҳизр алайҳиссалом китобларни сувдин олиб, яна келтуруб бериб дедимки:

— Узингни мунга машғур қилгил.

* * *

Айтур, ман ҳаргиз бир варақ китобни «фалонийнинг китоби» десунлар деб тасниф қилмадим. Лекин вақтеки кўнглим хуш булса ва кўнглим ҳоли бузилса, китоб битмоқ бирла узимга тасалли берурман. Тамоми умрумда ҳақ таолони минг марта туш курибман.

* * *

Дебдур, Шайх Али Ҳакимнинг аелидин сурдиларки:

— Шайхнинг аччиғи келгонини билурмусиз? Дедимки:

— Билурманким биздин озор топгон кун бизларга кундошдин зиёда пеш келодур ва айтурки: «Илоҳо, ман тавба қилдим, сен буларни ҳам салоҳга еткургил».

Аҳли аёл айтур:

— Биз Шайхни бу ҳолда куруб айтурмизки, бизлардин озор топиб эрмиш, дарҳол биз тавба қилиб, узрлар айтиб, Шайхни озурдалиқдан халос айлар эдук.

* * *

— Илмнинг асли надур?

Дедиким:

— Илмнинг асли ибтидони билмак, яъни азални билмак ва интиҳони билмак ва аҳди майсоҳни билмак ва илми ҳуруфни билмак. Ва илми ҳуруф ҳикмат илмидур. Олимларнинг илми ушбу ҳикмат илмидур. Бу мазкур булгон илмлар авлиёларнинг улуғларига зоҳир ва ошкора булур. Бу илмни авлиёлардин ул киши қабул қилодурки, анинг мартабасига Иблиснинг тасарруфи сиғмагай.

* * *

Дебдур, азиз улуг киши улдурки, парҳезкорлик Худои таоло учун қилса, уз нафсининг ҳисобини олса.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким Худодин қурқса, Худога қочуб борсун.

* * *

Дебдур, эр кишига ҳаммадин ёмон сифат улдурки, такобур қилмоқни дўст тутқай. Такобур ул кишидин лойиқдурким, Худога эҳтиёжи булмагай ва ҳар ишда уз эҳтиёжи бирла булгай. Ва ихтиёр ул кишидин лойиқдурки ҳаммани билгай ва ул билмайдургон ҳеч нима булмагай.

* * *

Дебдур, юз шайтоннинг одамига қиладургон фасодидин нафснинг одамийга қиладургон фасоди ёмондур.

* * *

Дебдур, жавонмардлик, яъни сахийлик улдурки, кетатургон ва қошида тургонни эҳсон қилурда яксон булгай.

* * *

Дебдур, йулнинг ниҳояти ва интиҳоси булгай ва кунгулнинг йули бениҳоят ва бағоятдир.

* * *

Дебдур, озод ул кишидурким, ҳеч бандадин ҳеч нима тамаъ қилмагай.

* * *

Дебдур, жавонмардлик улдурки, ҳеч кишини этагини тутмагайсен.

* * *

Дебдур, ҳар киши илмга зухд-тақвийсиз хурсанд бўлса, китоблик бадмазҳаблар қаторига киргай.

* * *

Ибтидои ҳолда бир толиб илм киши бирла танишиб уқигони яна бир шаҳарга борур булдилар. Волидаси англаб ғамгин бўлиб дедиким:

— Эй жоним бутам, мен ожиз ва бекас. Менинг хизматимни қиладурғон сендин узга киши йуқ ва мен ожиз ва танҳо, мени кимга ташлаб кетарсан?

Бу сузлардин Али Ҳакимнинг кунглига бир дард суз пайдо булди. Сафарни тарк қилди. Ва ул икки ҳамроҳи уқиғоли кеттилар. Вақтеки неча маҳал утти эрса, бир куни гуристонликда ултуруб йиглар эрдик, мен мунда туруб қолдим, ёронларим уқиб олим бўлиб келсалар мен бу янглиг жаҳолатда қолурман. Ушбу вақт эрди, бир пир нуроний киши келди. Ва деди:

— Эй угул, не учун йигларсан?

Уғлон тамом аҳволини пир кишига баён қилди. Пир деди:

— Эй угул хоҳиш қилурмусанким, бир кун бир сабоқ ургатиб қуйсам?

Угул деди:

— Эй пири бузруквор, менинг хоҳишим ушбудур.

Угил айтур:

— Ҳар куни бир сабоқ ургатти, то уч йил утти. Андин кейин менга маълум булдики, ул пир Ҳизр алай-ҳиссалом эрмуш. Мен давлатни волидамнинг ризолигидин топдим.

МАЪРУФ ҚАРХИЙ

Абумахфуз Маъруф Феруз углининг ота-боболари асли Хуросоннинг Меҳан қишлоғидан булган. Кейинчалик улар Бағдод яқинидаги Карх шаҳрига кучиб борган. Булажак суфи авлиё Маъруф шу ернинг Карх

қишлоғида тугилгани учун «Кархий» тахаллусини олган. Фаридиддин Аттор «Тазкиратул авлиё»сида, Жомий «Нафаҳотул унс» китобида Маъруф Кархийнинг ижтимоий келиб чиқиши, илмий салоҳияти-ю кароматлари ҳақида батафсил маълумот беришган; баъзи манбаларда уни Имом Ризо шогирдларидан, деб уқтиришади. У 200 ҳижрий йилда вафот этган булиб, хоки Кархдадур. «Равзат-ул жаннат» китобида баён қилинишича Жунайд Бағдодий Маъруф Кархий иштирокида Имом Ризодан хирқа кийган экан. «Райҳон-ул-араб» китобининг муаллифи Муҳаммад Али Мударриснинг ёзишича унлаб утмиш машойихлария уёларини бевосита Маъруф Кархий шогирдларидан, деб билишган ва шунинг учун ҳам «Маъруфия» гуруҳи тарафдорлари булишган. У Шарқда сүфизм донишманди сифатида жуда машҳур булган. Саъдий Шерозий бир шеърида «Кархда турбат кўп, аммо ҳеч бири Маъруф қабридек Маъруф эмас» деб ёзиб қолдирган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий унинг ота-онаси тарсо эди, деб махсус таъкидлаган. У дастлабки муаллими билан келиша олмай, у ердан қочиб Имом Али Разиоллоҳу Анҳу ҳузурда таълим олган ва унинг хизматида юриб исломни қабул қилган. Ва бунинг таъсирида ота-онаси ҳам исломни қабул қилишади. У замонасининг Муҳаммад Мансур Тусий сингари машҳур алломаларидан ҳам дарс олган.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф таҳорат қилмоқ учун дарёга борди. Курдиларким бир аврат жойнамоз ва мусхафни олибдурлар.

Орқасидин юриб етиб деди:

— Эй аврат ҳеч қаролағудек углинг бормидур. Аврат деди:

— Йуқдур.

Маъруф деди:

— Андоқ эрса Қуръонни манга бергил, жайнамоз санга ҳалол булсин.

Пиразан анинг бу ҳукмидин таажжуб қилиб ҳар иккисини берди ва кетди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун Маъруфнинг хонақоҳига бир неча мусофирлар келиб эрди. Қиблани билмай узга тарафга боқиб намоз утадилар. Бир соатдин кейин намоз вақти булди. Эраса қибла тарафга боқиб намоз утадилар. Ул мусофирлар хижил булиб дедиларким, не учун қиблани бизга хабар қилмадинг?

Маъруф деди:

— Бизлар дарвешдурмиз, дарвешларнинг узгалар ишига тасарруфи сигмас ва эътирози етмас. Андин кейин ул мусофирларни кўп риоялар бирла узатди.

* * *

Келтирибдурларким, Маъруфнинг бир холаси бор эрди, шаҳарнинг улуғларидан эрди. Бир кун утуб боргунча бир вайроналикда Маъруфни кўрдиким, бир сач бирла нон еб ултурубдур ва бир луқма ўзи еса, бир луқма сачка берадур. Холаси номус қилиб дедиким, шарм тутмасмусен ким сач бирла вайронада таом еб ултурубсен. Уйингда зан ва фарзандларинг бирла ултуруб емассан.

Маъруф деди:

— Шарм тутқонимдин сачка нон берурман, деб ҳаводин жониворни қичқирдиким, келиб Маъруфнинг илкига қунуб, қулига узун юзин суртар эди.

Маъруф деди:

— Ҳар киши Худодин шарм тутса, ҳамма нимарса анингдин шарм тутар.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Маъруфнинг дарё лабида таҳорати синди, дарҳол таяммум қилди. Сурадиларким, дарё олдингизда туриб, нечун таяммум қилурсиз.

Маъруф деди:

— Эҳтимол борким, то дарёга боргунча улгайман.

* * *

Нақлдурким, бир куни Маъруфга шавқ ва иштиёқ голиб келди. Олдида бир тукурук бор эрди. Тукурукни қучоқлаб онча қуврадиким; ёвуқ эрдиким тукурук поратора булди.

Маъруфнинг тариқат ишида баланд мартаба ва улуг сузлари бор эрди.

* * *

Келтирубдирларким, жавонмардликнинг нишонаси уч нарсадур: аввал улки вафо бобида хилоф қилмағай, иккинчи улки, ситойиш бавужуд манфаатини кўрмаган кишининг таърифини қилур, учинчи тиламасидан илгари ато қилур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф айтур банданинг ҳаққи ва Худои таолонинг газабининг нишонаси улдурким, лозим эрмас нимарсалар бирла ул банданинг нафсининг кори бориға машҳур қилур.

* * *

Дебдур, Худои таолонинг авлиёларининг нишонаси уч нимарсадур: аввал улки фикр андишаси Худо учун булур, иккинчи ором ва қарори Худо бирла булур, учинчи машғуллиги Худои таоло булур.

* * *

Дебдур, ҳар киши чунг булмоққа ва халқға сарвар булмоққа ошиқодур ва озулугдур, ҳаргиз гамдин нажот топмас.

* * *

Дебдур, мани Худои таолоға элтмакка бир йул билодурман, ҳаммадин ёвуқроқдур. Ва ул йул будурки, кишидин ҳеч нимарса емагил, агарчи берсанг ҳамма кишиға бергил, гарчи ҳеч нимарсанг булмаса ҳам.

* * *

Дебдур, кишини яхши демакдин тилинглари йинглари, чунончи ямон демакдин парҳез қилинглари. Яъни, хоҳиш қилманглари, гийбатдин парҳез қилгондек.

* * *

Дебдур, ҳар не тиласанг, анинг ҳазрати даргоҳидин тилагил, ҳамма дардларнинг давоси андадур.

* * *

Дебдур, ҳар бало ва очиклик ва ранж санга етадур, мушаххас билгилким, анинг ҳушвақтлиқи ушал ҳолни пинҳон тутгонда пинҳон ҳосил булур.

* * *

Бир киши Маъруфдин васият тилади. Маъруф деди: Худои таоло сени куриб туродур. Узингни гадолар қаторида тутгил, ҳазар қилгил узингни улуг курсатмакдин.

* * *

Ул куни Маъруф оғриди, Сари Сақтий анинг бошига келиб деди: манга васият қилгил. Маъруф деди: ман улмасдин илгари манинг эгнимни садақа бергил, хоҳишим улки, дунядин ялонғоч кетгайман, андоғким ялонғоч келиб эдим.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Маъруф руза тутқон эрди ва намози дигар вақти бўлуб эрди, бозордин утуб боргунча Саққо қичқирдиким:

— Бу сувни ичгон кишига Худо раҳмат қилсун!

Маъруф дарҳол саққодин сувни олиб ичди. Дедиларким, рузадор эрдингиз, не булдики, сувни ичдингиз? Маъруф деди:

— Саққонинг дуосидин утолмадим.

Ва чун вафот қилгондин кейин тушда куруб сурдиларким:

— Худои таоло санга не иш қилди? Маъруф деди:

— Ушал Саққонинг дуоси борасида мани мағфират қилди.

ЗУННУН МИСРИЙ

Жубон ибни Иброҳим бинни Абулфайз Зуннун Мисрий IX—X асрларда яшаган улуг машойихлардан ҳисобланади. Унинг туғилган ҳамда вафот этган йиллари ҳали аниқланмаган. Аммо зиёли зардуштий оилада дунёга келиб, Миср ҳамда Бағдод мадрасаларида таълим олгани маълум. Уз тенгқурлари ва уламолар билан баҳсларда ҳамиша голиб чиққани учун уни зиндиқ — зардуштий деб камситадилар, игво уюштирадилар. Ана шу фитнага қулоқ солган аббосий халифалардан Мутаваккил уни Бағдодга элтиб, зиндонга ташлайди. Қирқ кундан кейин уни зиндондан озод этадилар. Зуннун Мутаваккил ва аркони давлат ҳузурида ваъз айтади.

Халифа бошлиқ ҳамма юм-юм йиғлаб, фасоҳат ва балоғат тула нутқнинг таъсирида унга мурид буладилар.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Зуннун Мисрийнинг каромат ва шижоатлари батафсил баён этилган. Нақл қилишларича Шайх кемага тушиб, бир шаҳардан иккинчисига кетаётган экан. Иттифоқо кемадагилардан бировнинг олтин тангаси йуқолибди. Куп тафтишлардан сунг ҳамма жулдурвоқи кийимда, бир ҳолатда юрган шайхдан гумон қилишиб, уни уркалтак қилмоқчи булишибди. Шунда Шайх Оллоҳ даргоҳига муножот қилиб, денгизга қараган экан, мингдан зиёд балиқлар оғзида олтин танга олиб чиқибди. Аллома улардан бирини олиб ҳалиги кишига берибди. Шундан сунг кема аҳли унинг оёғига бош қўйиб, узр-маъзур сураб «Бу Зуннун экан» дейишибди. Натижада Шайхнинг лақаби «Зуннун» булиб қолибди.

Бундан ташқари тазкирада Зуннуннинг бир гузал аёлга севги изҳор этиш учун, уч сариқ чақани ёқутга айлантиргани ҳақида ҳам ҳикоятлар мавжуд. Суфизмга оид барча китобларда Зуннун Мисрийнинг кимё фанининг забардаст донишманди эканлиги зикр этилган. Жумладан, «Тарихи ҳукамои кимёдоний» рисоласида Зуннун Мисрийнинг кимё фани сеҳрини билиши баёнига махсус боб ажратилган.

Нақлдурким, Зуннун айтур: Тоғлар орасида сайр қилиб юрур эрдим. Бир куни бир тоифа жамиятга учрадим. Ҳаммаси оғриқ, бир жойга жам булиб ётибдурлар. Сурдим: Сизларга не булди, бунда не учун ётдингизлар? Дедиларким, бунда бир савма бор, ичида бир обид киши бор, ибодат қилиб ётодур. Ҳар бир йилда ташқари чиқодур. Бу оғриқларга боқуб, бир нарса уқуб дам қилодур. Бу оғриқлардин ҳаммамиз шифо топадурмиз. Узи ёниб савмага кириб кетодур, то яна бир йилгача киши кўрмайдур. Зуннун айтур: мен ҳам ушбу оғриқлар таъсирида бир йил таваққуф қилиб турдим. То бир кун савмадин чиқди, кўрдимки, бир кишидурки чехраси саргайиб, бисёр заиф булиб, кузлари таҳнига ултирибдур. Анинг ҳайбатидан тоғ ларзага келди. Андинки марҳамат кузи бирла бу оғриқлар тарафига боқуб, бир нима уқуб дам қилди. Ҳаммаси бир йула шифо топди. Ва хоҳиш қилдиким, ёниб савмага кир-

гай. Мен бориб оёғига йиқилиб ва этагини тутиб дедим: Худо учун зоҳир оғриғларга илож қилдинг, менинг ботин оғриқимга ҳам илож қилгил. У манга боқиб дедиким: Эй Зуннун этогимдин қул йиғилким, дуст, яъни Худон таоло жалол ва азамат ва улуглук бирла қоралаб туродур ва сени курсаки узидин булакнинг этагига қул узотиб ва ғайирдин борлиқ тиласанг ғазаби сенга ҳам етар, менга ҳам етар. Бу сўзни деди, савмага кириб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Зуннун курдиларким, йиглаб ултуродур. Сурдиларким, не учун йиғларсиз? Зуннун деди: Тунов куни кечаси саждада эрдим, кузим уйкуға борди. Худои таолани туш курдим. Ҳақ таоло менга дедиким, эй Абулфайз мен халқни офарида қилдим, ун булак булдилар. Дунёни уларга арза қилдим, туққиз булаклари дунёга юз келтирдилар. Қолгон бир булаклари неча булак булдилар. Биҳиштни уларга арза қилдим, туққуз булаклари биҳиштга майл қилдилар. Қолгон бир булаклари яна ун булакка булиндилар. Дузахни уларга арза қилдим, туққиз булаклари дузахдин қочдилар, қолгон бир булаклари не дунёга фириб едилар ва не баҳиштга майл қилдилар ва не дузахдин қочдилар. Уларга дедим: Сизлар не тиларсизлар? Ҳамма бошларини қуйи солиб дедилар: Олам маобиридурсен, билурсенким не тилармиз.

* * *

Нақшдурким, Зуннун қошига бир ёш углон келди ва дедиким: менинг 100 минг ашрафим борким, отамдин мерос қолиб эрди. Хоҳишим улдурки сизнинг хизматингизда сарф қилгайман. Зуннун сурди, сенинг молингни сарф қилмоқ раво эмасдир. Сабр қилгил то болиг сулгайсен. Вақтеки угил болиг булди, эрса Зуннуннинг олдида тавба қилди ва тамом ашрафийларни суфиларга харж қилди. То илкида ҳеч нима қолмади. Бир кун ҳодисае пеш келди. Бир ҳал лозим булди. Узида йуқ эрди. Угил шикоятумуз бу сўзни дедиким, кошки яна юз минг ашрафим булса, эсон бу азизлар хизматида сарф қилсам. Шайх бу сўзни эшитди ва дедиким, угил ҳануз ҳақиқат ишининг таҳнига етмабдур, дунёнинг анинг олдида ҳануз қадри бордур. Шайх

угилни қичқириб буюрдиким, фалон атторнинг дуко-
нига боргил ва фалон доридан уч мисқол берсин. До-
рини олиб бунда келгил. Угил бориб Шайх буюргони-
ни олиб келди. Шайх буюрдиким дорини ҳовончага
солиб суқгил ва ёгда югургил уч юмалоқ қилгил ва ҳар
бирини игна бирла тешиқ қилгил, андин кейин манга
келтиргил ва шайх ҳар не ким буюриб эрди, андог
қилиб келтирди. Ва шайх ҳар учаласини илкига олди.
Ва бир нима деб анга фудади. Уч дона ёқут булдиким
ҳаргиз анга ухшаш ёқутни киши кўрмаб эрди. Муни
бозорга элтиб гавҳарфурушга баҳосини қилдириб сот-
май олиб кел, деди. Угил ул ёқутларни бозорга элтиб
гавҳаршуносга кўрсатди, эрса ҳар бирини юз минг аш-
рафий баҳо қилди. Угил ёқутларни олиб Шайхнинг
олдига қуйди, воқеани баён қилди. Шайх деди: ёқут-
ларни юмшоқ суқуб дарёга ташлагил. Эй угил, билгил-
ким дарвешлар, яъни аҳли Оллоҳ халқ бир нон учун
очлиқ тортмаслар, очлиқ тортмоқ ва ё танглиқ курмак
уз ихтиёрларидадур. Угил бу сузларни эшитди, бу аҳвол-
ни англади. Шайхнинг олдида тавба қилди, гафлат
уйқусидин уйғонди. Кунглида дунёнинг бир зарра қад-
ри, қиммати қолмади.

* * *

Келтирибдурларким, бир киши Зуннун қошига келиб
деди: қарздорман ҳеч нарсам йуқ ва ҳеч кишини билмас-
ман. Зуннун бир ердин бир тошни олиб анга берди ва ул
киши тошни олиб бозорга чиқди. Ул тош зумрад булиб
эрди. Ани 400 руқабга сотди ва қарзига берди.

* * *

Дебдур, уч нимарса дунёдорликқа лозим келур: ав-
вал баданнинг ранж-машаққати, иккинчи кўнгилнинг
шугли ва парокандалиги, учинчи ҳисоби қиёматнинг
қотиглиги.

ҲОТАМ АСИМ

Абу Абдурахмон Ҳотам Асим Юсуф угли Шарқ-
нинг буюк суфи шайхларидандир. У Балҳда тугилиб,
Иброҳим Адҳам суҳбатида булган ва тарбиясини ол-
ган. Ҳотам Асим 238 йил ҳижрийда вафот этган. Унинг

фикрича ҳар бир суфи турли хил улимни қабул қилмоғи лозим:

1. Покиза — оқ улим, яъни очликни қабул этмоқ;
2. Қора улим — яъни турмуш машаққатига бардош бериш;
3. Қизил улим — яъни шахвоний нафсни чеклай билиш;
4. Яшил улим — яъни ҳамиша қора ва яшил либос кийиб (хашн ва забр либос) юриш мажбуриятини олмоғи зарур. Демак Ҳотам Асим суфийларнинг маънавий мажбуриятларига алоҳида эътибор берган.

* * *

Ихлоснинг нишонаси уч нимарсадир: Аввал улким кишининг яхши ва ёмон дегани анинг олдида баробар булгай, иккинчи улким қилган тоатини фаромуш қилмагай, учинчи улким қилгон ибодатига қиёмат кунни савобини вожиб ва мушаххас билмагай.

* * *

Ҳеч нимарсани хилватда ихлос қилмоқдин қотигроқ курмадим.

* * *

Ҳар нимарсаки куз бирла куринур, андин илм ҳосил булур.

ШАҚИҚИ БАЛХИЙ

Абу Али Шақиқи Балхий Иброҳим уғли шиаларнинг еттинчи имоми Мусо Ал Козимнинг шогирди ва яқин сафдошларидан булган. У 177 ҳижрий йили Насаф яқинида фитна туфайли улдирилган. Нақл қилишларича уни Каъба зиёратига кетаётганида халифа Хорун ар-Рашид шахсан ҳузурига таклиф қилиб, суҳбатлашган. Шайх Ҳотам Асим унинг энг яқин шогирдларидан булган.

У бутун умрини таваккул билан утказди. Замонасидаги барча билимларни мукамал эгаллаб тариқат илмини Иброҳим Адҳамдан урганган эди. Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг ёзишича у 1700 устоддан таълим олган, бир неча хачир кутаргудек китоблар ёзган. Афсуски бизга қадар унинг асарлари сақланиб қолмаган. У ҳақида ҳикоятлар, ҳикматли сўзлар сақланиб қолган холос.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куҳансол киши Шақиқнинг қошига келиб дедиким, тула гуноҳ қилибдурман, тавба қилгали келдим. Шақиқ деди: кечикиб келибсен. Пир деди: кечикмадим, фотгина келдим. Шақиқ деди: сүзинг нечукдур? Пир деди: ҳаминки улимдин илгори келибман, фотгина келибман. Шақиқ деди: яхши келибсан ва яхши сүзладинг.

* * *

Шақиқ дебдур: тушда курдим, манга дедиларким ҳар киши уз-узининг ризқи учун Худога эътимод қилса, ул кишига яхши ҳуй зиёда булур. Ва сахт булур ва тоатга ҳарис булур. Ва шайтонга голиб булур, васваса қилолмас.

* * *

Дебдур, Ҳақ таоло тоат қиладурғон халқни вақтида тирик тутар ва гуноҳкор бандани тирик вақтида улик тутар.

* * *

Дебдур, уч нимарсанинг лаззатиға номурод халқ етар: аввал кўнгил фароғати; иккинчи ҳисоби қиёматнинг ёмаклиги; учинчи нафснинг роҳатиға.

БОЯЗИД БИСТОМИЙ

Шарқда «Султон-ул-орифин», «Бурҳон-ул-муҳаққикин» лақаби билан шуҳрат топган тасаввуфдаги тайфурия оқимиға асос солган Абуязид Тайфур Исо угли, Сарушон угли Бистомий саккизинчи асрнинг охириги чорагида Бистомнинг Кумуш мавзеида зардуштий донишманди хонадонида таваллуд топган. Айрим тадқиқотчилар Боязиднинг отаси Сурушон ислумни қабул қилган, бир оз вақт мансабдор ҳам булган, дейишади.

Боязид Бистомийнинг уқиш йиллари ҳақидаги фикрлар ҳар хил: баъзилар у бирон бир мактаб ёки устоз қулида таҳсил курмаган, барча илмлар унга Оллоҳ томондан инъом этилган дейишса, бир гуруҳ шарқшунослар «Боязид уч юз донишманддан дарс олган», дейишади. Шундай булсада Нишопур, Рай, Ҳамадон, Ироқ, Шом ва Арабистонларга сафар қилган. Аҳмад Хазравия, Абуҳафз, Яҳе Маоз, Шақиқи Бадхий синга-

ри донишмандлар билан яқин алоқада булган. Уларнинг суҳбатларидан файз топган. У 867 йили 103 ешда уз ватанида оламдан утган. Унинг қабри Абу Муси Ходим қабри пойгоҳидадир.

Орифлар Султони Шарқ суфизми тарихида «фано ва бақо» таълимотининг асосий назариятчисидир. Унинг ақидасича софи ирода, хоҳиш ва истагидан, яъни бу дунёга рағбатдан батамом холи булиб, бутун хаели фикру зикрини маҳбуб (Худо) томон йуналтирмоғи, яъни ҳайвоний табиат руҳонийга, моддий маънавийга айланмоғи даркор. Солик билан Худо уртасида ягоналик, яқинлик пайдо булмоғи лозим. Боязид Бистомийнинг фикрлари ҳам «ан-ал-ҳақ»қа яқин булиб, «Ҳақиқатда ҳам мен Худоман, мендан ташқари Худо йуқ» (инна инналлоҳ ло илаҳа илло ано) деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун ҳам халқ уни «девона», «кофир» деб етти маротаба Бистомдан ҳайдаб юборадилар.

Манбаларда хабар беришича Боязид нозикбин ёзувчи ва серзавқ шоир ҳам булган. Имом Ғаззолий уз асарларида унинг ҳикоят ва шеърларидан истифода этгани ҳам буни тасдиқлайди. «Китоб-ал-нур мин каламоти аби-ал Тайфур», «Шатоҳиети Боязид Бистомий» сингари китобларида Боязиднинг қариндошлари, шогирду сафдошлари томонидан айтилган, нақл этилган кўплаб ҳикоят, ривоятлар келтирилиб, изоҳланган булса ҳам, лекин олимнинг бирон бир асари бизгача мукамал етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Барча тазкиралар ёки маноқибларда келтирилган далиллар юқорида зикр этилган китоблардан олинган. Баъзи манбаларда Боязиднинг бир юз ун уч пирдан илм ургангани, жумладан Имом Жаъфар Содиқ қулида етти йил таҳсил курганлиги таъкидланади. Рушдий «Тазкират-ул авлиёи туркий»да келтиришича Жаъфар Содиқ кунлардан бир кун Боязидга «фалон токчадаги китобни келтир» дебди.

— Қайси токчадаги китобни келтирай? — сурабди Боязид.

— Шунча кундан бери ҳузуримда укуб, қайси токчада қандай китоб туришини курмадингми? — сурабди Жаъфар Содиқ.

— Устоз мен бу ерга токча томоша қилиб, китоб кургани эмас, билим олгани келганман, — деди Боязид.

— Ундай булса, сен таҳсилни тугатибсан, бориб халқни ҳақ йулига ҳидоят қил, — деб ижозат берибди устоз.

* * *

Боязид Бистомий бир неча бор Ҳаж сафарарида булган. Сарчашмаларда унинг сафарлари-ю одамлар билан мулоқотлари ҳақида куплаб ривояту ҳикоятлар мавжуд. Бир сафар Ҳажга кетаётсам йулда бир жулдурвоқи одам учраб суради:

— Қаёққа кетиб боряпсан?

— Ҳажга кетяпман, — жавоб бердим.

— Бирон ниманг борми, бола-чақам оч, — яна суради у.

— Киссамда икки юз тангам бор, — дедим.

— Менга бергин-да атрофимда етти марта айлансанг, ҳажинг қабул булади, — деди ҳалиги жулдурвоқи.

Шундай қилдим-да, уйга қайтиб кетдим.

* * *

Нақл қилибдурларким, Боязиднинг волидаси айтур: ҳар қачонким шубҳалик таом есам Боязид қурсоқимда тешишур эди. То ул таомни ёндириб ташламгунча ором олмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг уйидин то масжидқа қирқ қадам йул эрди. Уйидин чиқиб масжидқа боргунча масжиднинг ҳурматини сақлаб, ҳаргиз йулда тупурмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид айтур:

— Ҳамма ибодатдин кейин қилур иш деб билгоним волиданинг ризоси ва анинг хизмати эрмиш.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид қирқ йил масжидда мужовирлик қилди. Масжидда киядургон эгни булак ва таҳоратда киядургон эгни булак эрди. Ва бу қирқ йил ичида масжиднинг тоmidан булак ерга йуналмади, яъни ҳаргиз уйқуламади.

* * *

Боязид айтур:

— Қирқ йил кунглимни сақладим, қароламадим, эрса мушруклик зуннорин белимда кўрдум. Мушрук улдурким, Худодин ўзгага илтифотла майл қилмас ва кунгулким Худодин булакка майл этмас, мушрук улдур. Ва кунгулки Худодин булакка майл булса, мушрук булмас.

* * *

Нақл қилубдурларким, бир тоифа жамоат Боязиднинг олдиға келдилар. Ва қаҳатликдан нола қилиб дедиларким, бизларға дуо қилинг то ҳақ таоло бизларға ёмғур юборгай. Шайх бир соат бошини қуйи солдилар. Бошини кўтариб дедиларким:

— Новдонни рост қилинларким, ёмғур етти. Ушал соат ёмғур ёға бошлади. То бир кеча-кундуз тухтамади.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг замони эрди. Бир зардуштийға дедиларки, мусулмон булғил.

Зардуштий дедиким:

— Агар мусулмонлиқ бу булсаким, сизлар қиласизлар, андоғ мусулмонлиқдин нангу номусим келодур ва мен андоғ мусулмонлиқ орзусини қилмасман.

* * *

Нақл қилубдурларким, бир киши Боязид қошиға келиб дедиким:

— Манга бир нимарса ургатгилки, дузахдин озод булмоқға сабаб булгай.

Боязид деди:

— Икки ишни ёдингда тут: бири улким, Худои таоло сенинг холингдин огоҳдур. Ҳарна қилсанг биладур ва кўрадур. Иккинчи улким, Худои таоло сенинг тоат ва ибодатингга эҳтиёжи йўқдур.

АБДУЛЛО МАҒРИБИЙ

Боязид Бистомийдан сунгги энг буюк шайхлардан бири Абу Абдулло Мағрибийдир. У Боязиднинг халифаларидан булиб, Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс» асарида таъкидланишича Абулхусайн Али Ибни Заррин Хирасий қулида таҳсил куриб, «илми маъқул» ва «илми манқул»да камолот касб этган. Иброҳим Хавос, Иброҳим бинни Шайбон Кирмоншоҳий ҳамда Абубакр Байкондий унинг шогирдларидандир. Суфий машойихлар орасида Абдулло Мағрибий равшанназар ва равшанбин булган. Шунинг учун ҳиротли шайх Абдулло Ансорий «У ҳеч қачон қоронгуликни курмаган. Халққа зулумат булиб курунган нарса Абдулло Мағрибий учун рушнолик эди» деган. Жалолиддин Румий «Маснавий маънавий»сининг туртинчи дафтарыда Мағрибийнинг халқнинг қоронгу кечада тиканзор саҳродан машъаладор сифатида бирон кишига хор тегмай олиб утгани ҳақида ҳикоя келтирилган. Шайхнинг тугилган ҳамда вафот этган йили аниқ эмас.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобида Абдулло Мағрибийни замонидаги барча машойихларнинг устои эди, дейди. Иброҳим Шайбоний ва Иброҳим Хослар Абдулло Мағрибийнинг энг яқин дўсти ва муридларидан булган. 125 йил умр куриб ҳамиша парҳездорлик ва рўзадорлик билан кун кечирган. Асосан, мева сабзавот ва гиёҳ илдиэлари билан овқатланган. Ҳамиша эҳром кийиб шогирдлари, дустлари билан сафарда юрар эди. Бир сафари ҳақида Абдулло Мағрибий шундай дейди: отамдин бир сарой мерос қолиб эрди. Ани олтмиш ашрафийга сотдим, ул ашрафийни ёнчуқумга солиб, Макка йўлига кирдим. Бир ароби келиб, манга рубару булиб дедиким, дунёликдин санда не бор. Мен дедим: 50 ашрафий бор. Дедиким, ашрафийни менга бергил деб олиб, санаб яна манга бериб теvasини ётқузуб дедиким: келгил тевага мингил, деб мани теvasига миндириб олиб юрди. Ман сурадим: санга не булдиким, ашрафийни мандан олмай ва яна манга бердинг? Аrobi дедиким: сенинг ростликиндин кунглум сани дўст тутди, деб манинг бирла Ҳажга келди ва неча муддат манинг суҳбатимда булди. То Ҳақ таолонинг авлиёлари қаторига узини олди.

* * *

Нақл қилибдурлар, Абдулло айтур: бир маротаба Маккага борурда биебонда кетиб борур эдим. Бир угилни кўрдим ажаб тоза юзлик, аммо ҳеч озуқаси йўқ кетиб борадур. Ман сурадим, эй озода мард ҳеч озиқ талқонинг йўқ, қаерга борурсан? Угил деди: Эй Абдулло унгу сунга қаролагилким, Худодан узгани кура санму.

* * *

Келтирибдурларким, Абдулло Мағрибийни турт угли бор эрди. Ҳар углига бир ҳунар ургатмакни буюрди. Сурдиларким, не учун углонларга ҳунар ургатмакни лозим курарсиз. Абдулло дедиким: ҳар бир уғулга бир ҳунар ургатурман, то мандин кейин фалончининг угли деб ростгуй аҳлнинг жигарларини емагайлар. Ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб рузонасига сабаб қилгай ва элдин тамаъ қилмагай.

* * *

Абдулло айтур: халойиқ орасида ҳаммадан хуброқ ул дарवेशи номуродлигдурки, аҳли дунёга хушомад ургаёй. Ва халқнинг улуғларига тавозеъ қилгай. Ул кишики дарвеш ва номуродлиқга розидур, Худои таоло олам халқидин балони йўқ қилур.

ХУСАЙН НУРИЙ

Абулхусайн Аҳмад Нурий Хуросонда етишиб чиққан машҳур шайхлардандур. Унинг таваллуд ҳамда вафот этган йили аниқ эмас. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Хусайн Нурий «уз замонасининг яғонаси ва ул вақтининг муқтадоси эрди ва тасаввуф аҳлининг зарофатликларидан ва муҳаббат аҳлининг шарофатликларидан эрди» деб ёзиб қолдирган. У замона машойихлари орасида «амир ал-қулуб ва қамарал суфия» унвонларига сазовор булган яғона шайх эди. У Жунайд Бағдодийнинг қариндошларидан бўлиб, шайх Аҳмад Жаворийнинг яқин дўсти булган. Машҳур шайх Сари Сақтий унинг муриди эди. У Жунайд таълимотининг давомчиси эди. Унинг «Нурий» лақаб олишининг асосий сабаби кечалари қаронгу уйда суҳбат курса, уй ёришиб кетар экан. Бундан ташқари у фаросат нури билан

кишиларнинг қоронгу қалбидаги ҳар қандай фикрни билиб олар экан. Шунингдек Нурийнинг ибодат қиладиган хонақоҳи ҳам кечалари Шайх кириб борса мунаввар бўлиб кетар эди. Ҳамма дарчадан чиқаётган бу нурни томоша қилгани келар экан.

* * *

Нақлдурким, Шайх Нурий бир куни бир кишини курдиким, намозда туриб илки бирла соқолини тебратур. Нурий дедиким: Худонинг соқолидин қул йигил. Бу сузни халифага еткурдилар. Олимлар ҳамма иттифоқ қилдиларким, бу сўз бирла кофур бўлубдур, деб халифа олдиға олиб бордилар. Халифа Нурийдин сурдиким: сен бу янглиг дедингму? Нурий деди: ори ман дедим. Халифа деди: Не учун мундоғ дединг? Нурий деди: банда кимнинг булса соқоли ҳам анингдур. Андин кейин халифа деди: Алҳамдиллоҳки Худои таоло мани сақладики, ман буларни ултурмадим.

* * *

Келтирибдурлар, Нурий бир куни бозордан утуб боргунча бир кишининг эшаги узала ётибдур, ҳар чанд қилур, ҳеч турмайдур. Келиб эшакни оёғи бирла тефиб деди: купгил, уйқунинг оросиндин. Дарҳол эшак югуруб купуб турди. Ул киши юкини юклаб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, Нурий оғриб эрди. Жунайд ани кургали келди. Бир дастида гул ва бир косада мева олиб келди. Нурийнинг олдиға қуйди. Бир неча маҳалдин кейин Жунайд оғриб эди. Нурий саҳобалари бирла ани кургали бордилар. Ва асҳобаларига дедиким: ҳар қайсингиз мунинг оғриғидин бир пора олинг. Асҳоб дедилар: олдуқ! Жунайд дарҳол соғайиб урнидан турди. Нурий деди: Эй Жунайд мундин кейин оғриқ кургали келсангиз, бу янглиг келгайсиз.

* * *

Нақл қилибдур: Нурий айтурким, бир қори кишини курдум, бисёр заиф ва камқувват эрди ва ани қамчи суқар эрдилар ва ул сабр қилур эрди ва ани зиндонға солдилар. Ва мен анинг қошиға бориб сурадимки, мунча заиф ва камқувватлик бирла қамчига нечун сабр қилдинг?

Деди:

— Эй фарзанд, балога сабр қилмоқга ҳиммат керакдур, на хашм.

— Сизнинг билишингизда сабр недур?

Дедиким:

— Сабр улдурки, бало келганда узини балодан халос булгандек билгай.

* * *

Нурийдin сурдиларким, ибодат надур? Яъни банда булмоқлиқ на тариқада булур? Дедиким: Худога банда булмоқ Худонинг парвардигорлигини мушоҳада ва мулоҳаза қилмоқ ва анинг танҳолигини андиша қилмоқ булур.

* * *

Сурдиларким, авлиёлар ҳалққа сүз айтмоқ ва панднасихат қилмоқ мартабасига қачон сазовор булур?

Дедиким:

— Ул вақтда халойиққа сүз айтмоққа сазовор булурким, айтур сүзини Худодин анлагай ва Худодин айтқай. Ва ҳар не сүзким Худодин фаҳм қилибдур ани халойиққа англатқали ва фаҳм қилдурғали салоҳияти булгай.

ЯҲЁ МАОЗ

Абу Закриё Яҳё бинни Маоз IX асрнинг буюк машойхларидан булиб, Балхда руҳоний оилада дунёга келган. Ҳижрий 258 йили вафот этган. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс»ида ёзишича Юсуф бинни Хусайн Розий «бир юз йигирмата шаҳарни кезиб чиқиб, куплаб уламо ҳамда шайхлар суҳбатида булдим, аммо Яҳё бинни Маоздек қудратли донишмандни учратмадим» деб айтган экан. Шарқда унинг риёзат ва кароматлари ҳақида куп нақл ва ривоятлар тарқалган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Маозни «ул чашмаи равзаи ризо, ул нотиқи ҳақойиқ, ул воизи ҳалойиқ» деб таърифлайди. У халқ орасида «Яҳё воиз» номи билан шуҳрат қозонган экан. У куплаб рисолалар, араб ва форс тилларида шеърлар битган. Уни ҳатто пайгамбарлардан булмиш Яҳё бинни Закриё билан тенглаштирадилар.

* * *

Нақл қилибдурларким, Яҳенинг бир биродари бор эрди. Маккага бориб мужовир булди. Ва Яҳега нома юбориб, дедиким: Манга уч нимарса орзу эрди; ҳаммасини топдим, магар бири қолди. Дуо қилгилки, то ул бирини ҳам Худои таоло манга бергай. Ул уч орзу бу эрдик: охири умримда ҳамма ердин фозил убдонроқ ерда булсам дер эрдим. Маккада булдимким, ҳамма ерлардин хуб ва шарафликдур. Иккинчи орзу қилуб эрдимким, бир хизматкор булгайким менинг хизматимни қилиб, таҳоратимга сув бергай эрди, Худои таоло бир шоиста канизак берди. Учинчи орзум ул эрдик, улмасдин илгари санинг дийдорингни кургайман, шоядки Худои таоло бу орзуни каромат қилгай. Яҳе Маоз жавоб битдиким: манга убдон бир орзу эрди халқнинг убдони булгай, то ҳар ерда булсанг булгилки, манга убдон киши азиздур. Аммо киши убдон макон бирла убдон булолғали булмас. Ва дебсенки, ҳар не манга лозим эрди, топдим. Агар сенда мурувват ва жавонмардлик булса эрди, Худонинг хизматкори узининг хизматкоринг қилмас эрдинг. Ва Худога хизмат қилмақдин монеъ булмас эрдинг ва уз хизматингга машғул қилмас эрдинг. Худоим лозим, деб маҳдумлик орзусини қилурсен. Маҳдумлуқ Худонинг марҳаматидур, ходимлик банданинг манфаатидур...

* * *

Дедур: уч тоифанинг суҳбатидин йироқ булунлар: аввал, олимеки гафлат бирла умр кечургай, иккинчи ул олимеки маҳлуқга хушомад қилгай, учинчи ул суфеки, тасаввуфдин сўз айтқай.

* * *

Уч иш авлиёларнинг сифатларидур: аввал, ҳамма ишларда Худога эътимод қилмоқ, иккинчи, барча ишларда Худога таваккал қилмоқ, учинчи, барча ишларда Худога юз келтурмак.

* * *

Дедур, аҳли дунё хизматини дунёпарастлар қилурлар, аҳли охиратнинг хизматини дунёдин озурда авлиёлар қилурлар.

* * *

Ҳеч киши аҳли ҳикмат ва донишманд була олмас, то уч хосият анинг бирла жамъ келмагунча. Аввал улки аҳли дунёга насиҳат кузи била қаролагай ва ҳасад қилмағай; иккинчи улки хотунларга шафқат ва меҳрибонлик кузи бирла боқғай; нафснинг хоҳиши бирла қароламағай; учинчи улки, дарвешларга тавозеъ ва иззат кузи бирла қаролагай. Ва такаббур бирла боқмағай.

* * *

Ҳар киши Худои таолога махфий хиёнат қилса, Худои таоло анинг махфийсини ошкор қилиб, халқ аро расво қилғай.

* * *

Дебдур: аҳли тавҳид деб Худони бирлик бирла билганни айтур.

* * *

Дебдур: авлиёлар риё қилмаслар ва мунофиқ булмаслар.

* * *

Дебдур: дустлуқнинг ёмонроғи улдурким, санинг анга ҳожатинг тушғай. Ва бир нимарса анингдин тилағайсен.

* * *

Дебдур: мўминнинг сандин уч нимарса нафъи булғай: аввал улки, манфаат еткурғайсен, агар манфаат еткуролмасанг бори зарар ҳам еткурмағайсен; иккинчи агар хушвақтлик қила олмасанг, бори бедумог ва гамгин қилмағайсен; учинчи мўминни ситойиш қилолмасанг, бори ямон ҳам деб гийбат қилмағил.

* * *

Дебдур: бу дунё шайтонинг дуконидир. Зинҳор ул дунёдин бир нимарса угирламағил, ул санинг аъзонга кириб, ани олмай қўймас.

АҲМАД ХАЗРАВИЯ

Аҳмад Хазравия VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи чорагида Балхда яшаган шайхлардандир. У Абутороб Нахшабий, Иброҳим Адҳам, Яҳё Маоз ҳамда Ҳотам Асимлар билан ҳамсуҳбат булган ва улардан таълим олган. Аҳмад Хазравия бир неча марта Макка ва Мадинада булган. Ҳаж сафарларидан бирида Нишопур ва Бистом шаҳарларида булиб, машҳур донишмандлар Абу Ҳафс Ҳаддод, Боязид Бистомийларнинг муборак нафасларидан файз топган. Аҳмад мурувват ва футуват бобида мислсиз мартабага эришган. Фариддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»сида ёзишича шайх доим аскарый либосда юраркан. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Аҳмад Хазравиянинг мингта муриди бор эди, «ҳар бири сув узра юрмоқ, ҳаво узра учмоқ даражасига етиб эрдилар», Ҳотам Асимнинг муриди Абутороб Нахшабий билан куп суҳбат қурганди, деб ёзиб қолдирган. Шайх Абулҳафз «Аҳмад Хазравия ҳаммадин баланд мартабалик эрди» деган экан.

Аҳмад Хазравия Балх ҳокимининг қизи Фотимага уйланган ва у ҳам тариқатга кириб, Оллоҳ ишқида жавлон урди. Бу аёл авлиё ва унинг буюк суфилари билан суҳбатлари хусусида гаройиб ҳикоятлар тарқалган. «Кимки аёл суратида пинҳон мардни курмоқчи булса, Фотимани курсин» деган Боязид Бистомий. Аҳмад Хазравия тахминан хижрий 232—240 йиллар орасида вафот этган.

Нақл қиладиларким, Шайхнинг уйига бир угри тушди. Куп айланиб ҳеч нарса тополмади. Ноумид булиб қайтиб кетмоқчи эди, Аҳмад айтди:

— Эй йигит! Челакни олгин-да сув тулдириб кел! Таҳорат олиб намозга машғул бул! Шу орада қулимга бирор нарса тушса сенга бераман, токим менинг уйимдан қуруқ қул билан қайтиб кетмагин!

Йигит шайхнинг айтганини қилди. Тонг отгач бир Хожа Шайхнинг ҳузурига юз элик динор келтирди. Шайх йигитга:

— Ол! Бу санинг бир кечалик намозинг мукофотидир. — деди. Уғрининг ҳолати узгарди, аъзои баданига бир титроқ тушиб, бирдан йиглаб юборди. Дедик:

— Йулдан адашган эканман. Бу кеча Оллоҳ таолога ибодат қилганим боис менга шунчалик икромлар айлади.

Йигит тавба қилиб, Оллоҳ таолога йуналди. Олтинларни қабул қилмади. Шайхнинг муридларидан бўлди.

* * *

Нақл қилдиларки, бир куни бир дарвеш Шайх Аҳмадга меҳмон бўлиб келди. Уша кеча Шайх етмишта шам ёқди. Дарвеш айтди:

— Бу иш менга хуш келмас, чунки такаллуф тасаввуфга мувофиқ эмасдир.

— Қай бири Оллоҳ учун очилмаган бўлса, уни учир!— деди Аҳмад. Дарвеш уша кеча тонггача уринди, сув ва тупроқ билан ҳам етмишта шамнинг биронтасини учира олмади. Тонг отгач Аҳмад ул дарвешга деди:

— Буларнинг нимаси таажжуб? Юргил энди ажойиброгини курасан.

Бир улкан калисога бордилар. Унда бир тўда тарсолар-руҳбонлар ултирар эрди. Улар Аҳмадни кўрдилар ва бошлиқлари:

— Киринглар, — деди. Кириб ултирдилар. Дастурхон ёзиб, таом келтирдилар. Аҳмадга:

— Егил, — деди руҳбон.

Аҳмад айтди:

— Оллоҳнинг дустлари Оллоҳнинг душмани билан таом емас.

— Бас, бизга исломни-иймонни талқин эт, — дея руҳбон иймон келтирди. Руҳбоннинг тобеинларидан етмиш киши иймон келтириб, мусулмон бўлдилар.

Уша кеча Аҳмад тушида курдики, Ҳақ таоло: «Эй Аҳмад! Сен биз учун етмишта шам ёқдинг. Биз сен учун етмишта кунгилда иймон нурини ёқдик» деб марҳамат қилди.

* * *

Ҳар кимки дарвешларнинг хизматини қилса, унга уч нарса: тавозуъ, гузал адаб ва саховат икром этилгай.

* * *

Ҳар кимки Оллоҳ таоло узи билан бирга бўлишини хоҳласа, Сиддиқлар билан бирга бўлсин. Чунки Оллоҳ содиқ зотлар билан биргадир.

* * *

Сабр музтар — ночор кишиларнинг озигидир, ризо эса орифларнинг даражасидир.

* * *

Ҳақиқий маърифат Оллоҳни дил билан севмогинг, тил билан зикр қилмогинг ва ундан бошқа ҳамма нарсадан ҳимматни узолмаганингдур.

САҲЛ ТУСТАРИЙ

Абумуҳаммад Саҳл Тустарий 203 ҳижрий йили Аҳвоз шаҳрида тугилган. У ёшлигидан амакиси Муҳаммад бинни Савор қулида тарбияланади. Сунг мактабда уқийди. Аммо бу ердаги таълим-тарбия унга ёқмагач, уз руҳиятига мос устоз излаб Басрага боради. Бу ердаги уламолар ҳам унинг мураккаб саволлари-ю эҳтиёжига жавоб бермагач, Ободонга келиб Абу Ҳабиб Ҳамза бинни Абдулло Ободоний қулида бир неча ой таҳсил куриб, яна Тустарга қайтади. Орадан куп утмай Ҳаж сафарига жунайди ва бу ерда Зуннун Мисрий билан учрашиб, уни узига Пиру Муршид интихоб этади. Ана шу даврда у Ҳусайн бинни Мансур Ҳаллож ҳамда Абдумуҳаммад Ҳасан бинни Аҳмад Ҳаририйлар билан суҳбатлашишга муяссар булади.

Саҳл Тустарийнинг дастлабки асари «Тавбаи фард» булиб, унинг атрофида игво уюштириб, муаллифни халқ орасида бадном қиладилар. Фаридиддин Атторнинг ёзишича Саҳл бутун мол-мулкини рузгор буюмларию тангаларини қогозларга битиб, аламон устидан сочади. Кимга нима тушган булса олади, яъни халқ Шайхнинг бор бисотини талайди. У пок ва ростгуйлик, ваъз ва сўзамолликда беҳамто, калом илмида ҳам кўпчиликдан устун эди. «Саҳл донишманд ва ҳақиқий воиз эди, минглаб кишилар унинг нутқлари таъсирида туғри йулга кирдилар» деб ёзади Фаридиддин Аттор. Саҳл Тустарий 283 ҳижрий йилда Басрада вафот этган. Умрининг охирги йилларида ҳам унинг атрофида 400 мурид жамланган эди. Улимидан сунг шогирди Муҳаммад бинни Салим ҳикматларини туплаб, «Минг фикр» номи билан алоҳида китоб қилган. У куплаб марта кучирилган

ва кейинчалик нашр этилган ҳам. Мазкур рисола, исломшуносликда узига хос мавқеъга эга. Бундан ташқари Саҳл Тустарий Қуръонни тафсир этган. Гарчи унинг тафсири бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган бўлса ҳам, Ибни Аббос, Ибни Масъуд, Акрама ва бошқалар уз тафсирларида Саҳлнинг бу борадаги хизматларини алоҳида таъкидлаб утганлар. Унинг фикрича ҳар бир мумин уч гуруҳнинг «такаббурлар ҳамда гофил подшолар, риёкор қорилар ҳамда аччиқ забон ва нодон суфилар» суҳбатидан парҳез қилмоғи лозим.

Фаридиддин Аттор «Тазкират ул авлие»сида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Саҳлнинг умри охирига етган куни турт юз шогирди бошига келдилар». Улардан бири:

— Устоз энди сенинг урнингда ким утириши керак ва ким сенинг минбарингда туриб ваъз айтсин, — деб суради.

Шогирдлар сафида Шоддил номли габр — зардуштий донишманд бор эди. Қария кўзини базур очиб деди:

— Менинг урнимга Шоддил утирсин!

Йигитлар гала-говур кутариб шундай дейишди:

— Пиримиз ақлдан оздиларми? Шунча диндор олим шогирдлари була туриб бир зардуштийни уз урнилари-га тайинлайдиларми?

— Ғавғони бас қилинг-да, бориб Шоддилни ҳузуримга келтиринг, деди у.

Шоддилни уз ҳузурда курган шайх унга қараб деди:

— Менинг вафотимдан уч кун утгач, аср намозидан сунг минбарга бориб, менинг урнимда утир ва халққа ваъз айт.

Саҳл шу сўзларни айтди-да бу дунёи дунни тарк этди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Саҳл бинни Абдулло масжидда ултириб эрди, бир кабутар узини масжидга ташлади-да улди. Саҳл деди:

— Бу соат шоҳ Шужоъ Кирмоний вафот қилди. Анингдин тарих битдилар ва англадиларким, андоқ эрмиш.

* * *

Нақл қилибдурларким, Саҳл бинни Абдулло сув узра юрур эрди, аммо қадами ҳул булмас эрди. Ростмудур, деб Саҳлдан сурдилар.

Саҳл деди:

— Масжиднинг муаззининдин сургилки, у ростгуй кишидир. Ул киши айтур:

— Мен ани билмасмен, аммо қайси кунн гусл қилгани кулга кириб эрди, сувга чуқди. Агар мен булмасам, ҳалок булур эрди.

Шайх Абу Али Даққоҳ айтур:

— Анинг каромати туладир, элдан яширмоқ учун сувга чуқиб курсатди.

* * *

Келтирибдурларким, бузруклардан бирлари дебдурларким, одина кунн эрди Суҳайлнинг уйига бордим, кўрдимки бир улуғ йилон анинг уйида ётибдур. Мен кўрқиб тухтаб турдим. Суҳайл деди: Киргил. Мен дедим: Эй бузруквор кўрқарман. Суҳайл деди: Имони ҳақиқатга етган киши Худодин узгадин кўрқмасдур.

* * *

Дебдур, хилватда булмоқ, элдин узилмоқ то ҳалол емагунча рост келмасдир. Ва ҳалол емак Худонинг ҳаққини адо қилмагунча рост келмагусидир. Худонинг ҳаққи эрса тамом аъзони гуноҳдин сақламоқдир.

* * *

Дебдур, ҳар киши бир кеча-кундуз бир вақт таом еса, ул сиддикларнинг гизосидир.

* * *

Дебдур, ҳеч кишининг ибодати дуруст ва қилган амали холис, яъни Худо учун булмас, то ул кишининг қорни оч ва гурусна булмагунча.

* * *

Дебдур, солиҳ яъни Худо йулига кирган киши турт ишдин қочмагай, то қилур ибодати рост ва маъқул булгай: аввал очлиқ, иккинчиси номуродчилик, учинчиси хорлик, тўртинчиси қаноат.

ЖУНАЙД БАҒДОДИЙ

Шарқда «Тож-ал-орифин», «Султон-ал-муҳаққикин», «Устод-ал-тариқат» номи билан машҳур булган Жунайд Наҳовандий (Бағдодий) IX асрнинг 20-йилларида Бағдодда тугилган. Бағдод мадрасаларида таълим олган. Аллома қориси Масоҳибидан (791—857) суфизм назарияси бўйича таълим олади, бир неча ой унинг суҳбатада бўлади. Жунайд жуда кўп ёшларнинг, жумладан Мансури Ҳалложнинг ҳам устозидир. У 91 йил умр куриб, 910 йил Бағдодда вафот этган.

Жунайд Бағдодий ислом тарихи, назарияси ҳамда суфизмга доир кўплаб рисолалар ёзган бўлса ҳам, улар бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Авлиё асарларидан баъзи парчалар, ҳикматлардан намуналар турли манбаларда сақланиб қолган. У суфизмда жунайдия таълимотининг асосчисидир. Жунайд суфизмнинг бошқа назариятчиларига, жумладан Боязид Бистомийга қарши ўлароқ, суфизм амалиётида масти мустағрақ узидан кетишга нисбатан ҳушёрликни афзал куради. Зероки ҳушёрлик табиий ҳолат бўлиб, ориф ҳамиша узида бўлиб, ҳушёрлик билан ҳақиқатга етиши мумкин, дейди. Шундай қилиб у суфистик таълимоту амалиётни исломга яқинлаштиришга интилди. Абу Наср Саррож, Абу Али Даққоҳ, Абулқосими Қушайрий Жунайд тарафдорларидандир. Ислом билан чамбарчас боғлиқ булган Қодирия, Нақшбандия сингари суфизм оқимлари намояндалари Жунайдияни қўллаб-қувватлаган.

Нақдурким, Жунайд доим руза тутар эрди. Вақтеки ёронлари келса, уларни ҳурмат қилиб рузасини синдирур эрди. Ва айтур эрдиким, руза тутқоннинг фазилати ёронларга ёрий бергондин зиёда эрмасдур.

* * *

Нақдурким, Жунайднинг ва Абубакр Каттонийнинг ораларида минг масала ёшурунуб тургон эрди. Вақтеки Абубакр Каттоний вафот қилур вақти бўлди, васият қилдиким бу масалаларни ҳеч кишига берманглар ва манинг бирла дафн қилинглар. Жунайд айтур: мен ҳам андоғ дуст тутар эрдиким, бу масалалар халқнинг ил-кига тушмагай эрди.

* * *

Нақлдурки, Жунайд уламолар тариқасича дастор-фаражжи кияр эрди. Асҳоблари дедиларким, эй падари пири тариқат, на булгайким устоз хогири учун хирқа киймоқни лозим тутсангиз. Жунайд деди: агар билмаски хирқа бирла у ҳосил буладур, темирдин ва утдин либос кияр эрдим. Лекин менинг ботинимга ҳар дам нидо қиладурларким, эътибор хирқа киймакда эмас-дур ва куймакдадур.

* * *

Нақлдурким, Жунайднинг сузи улгайди ва Сари Сақтий дедиким: санга энди халққа насиҳат қилмоқ керакдур. Жунайд тараддуд қилиб, пирим ва дустум тургонда сүз демак одобдин эмас деб, сүзга рағбат қилмас эрди. То бир кеча тушида Ҳазрати Саллолоҳи алайҳи вассалламини кўрди. Ул Ҳазрат дедиким, халққа сүз дегил! Жунайд бу сүзни Сари Сақтийга айтғали борди. Эрса Сари эшикнинг тубасида мунтазир туриб эрмиш. Жунайдни кургач дедиким: то бу дамгача узгалар ҳам халққа сүз айтгил демасун деб тараддуд қилиб юрган эрдинг. Эмди сүз айтурға ул Ҳазратдин амр бўлди. Айтмоқ керак. Жунайд қабул қилди.

* * *

Келтирибдурларки, бузруклардан бирлари Жунайд қошларига келиб эрди. Жунайдни кўрдиларким газаб бирла бир кишига аччиқлаб утирибдур. Сурди: Эй шайх ман эшитиб эрдим, шайтон тулароқ фарзанди одамга газаб ва аччиқ қилгон вақтда голиб келур. Бу соат сизни курубманким газаб ва аччиқ бирла ултурубсиз. Шайтон сиздан қочиб кетодур. Жунайд деди: кўрмадинг ва эшитмадингмуким, бизлар газаб қилсак ва аччиқласак ўзимиз аччиқламасмиз. Балки Худо учун аччиқлармиз. Ночор шайтон ҳеч вақтда биздан қочқондек қочмағусидир. Биздан узгаларнинг аччиқ ва газаби уз нафсининг насибаси учун булур. Агар Ҳақ субҳанаҳу ва таоло авизубиллоҳу шайтонир рожийм ўзи фармон қилмагон бўлса, ман харгиз шайтондин паноҳ топмас эрдим.

* * *

Келтирибдурларким, Ибни Шариҳ Жунайднинг мажлисига келиб эрди. Анингдин сурдиларким, Жунайдни нечук кўрдингиз? Дедиким: узини ҳуд билмасман ва мунча билурманким, сузини эшитдимки, Худои таоло сузини суратга келтуруб, Жунайднинг хоҳишидек анинг тилидин жорий қилур.

* * *

Банда булмоқ икки иш бирла собит булур: бири улким ростлик бирла ошкора ва пинҳон Худога муҳтож булмоқ. Иккинчи ҳамма ишда Расули Худога иқтидо қилмоқ дебдур.

* * *

Дебдур, банда булмоқ тамоми шугулни тарк қилмоқ ва асл тоатга юз келтирмоқ. Банда бу икки ишни ташламоқдир: бири улким, ҳар нимарсаки, нафсининг иззатидур, анга тўхтамоқ, иккинчи улким, сайъ қушишга эътимод қилмоқ. Вақтеки бу икки иш сандан йуқ булса, бандалик ҳаққини адо қилмогонинг булур. Билмагайсан, яъни бу неъматни манинг учун халқ қилгон, мани бу неъмат учун халқ қилгон эмас, деб билгайсан. Ҳар кишиким ўз нафсининг нофайзлигини курса, дегилким Худои талони сано қилди.

ҲАМДУН ҚАССОР

Абусолеҳ Ҳамдун бинни Аҳмад бинни Умар Қассор Нишопурда руҳоний оиласида дунёга келган. У Шарқда фикҳ ва ҳадис илми данишманди сифатида шуҳрат топган. Қассор Абутороб Нахшабий қулида тарбия курган булиб, Нишопурда маломатия гояларини кенг тарғиб этишга муяссар булган ва халқ оммасини узига эргаштира олган шайхдир. Уни ҳатто «суфилар пайгамбари» деб ҳам юритишади. Саҳл Тустарий ва Жунайд Бағдодийлар унинг гояларини қуллаб-қувватлаган ҳамда Ироқ суфилари орасида тарғиб этишган. Ҳамдун Қассор 271 ҳижрий йилда Ҳирада вафот этган. У маломатия аҳлининг бош имоми ва пешво шайхи даражасига етган эди. Суфён Суруни узига устоз деб билар эди. Абдулло Муборакнинг пири булган.

* * *

Дебдур: ҳар кишида бир яхши иш, тоат ибодат курсанг анингдин жудо булмагилким, шояд анинг баракотидин Худо санга насиба бергусидир.

* * *

Дебдур: мен сизларни икки ишга васият қилайки, албатта амалга келтургайсизлар: ул икки ишнинг бири, одамлар билан суҳбатда булмоқ, (иккинчиси) жоҳиллар суҳбатидин йироқ булмоқ.

* * *

Дебдур: суфилар бирла суҳбат қилингизларким, агар ямон иш қилсангизлар улар сизларни улуғ тутарлар. Улар улуғ тутқондин мен ҳам уларга ўхшаш булдум, деб ғалат қилмассизлар.

* * *

Дебдур: ҳар киши бузрукларнинг аҳволига назар қилса, узининг кимлигини билур ва узининг уларча даражаға етмагонини ва уларча булмагонини англайким, улар қилғондек қилсам ва улар булғон ҳолдек булсам, андоғ булур эрдим.

* * *

Дебдур: неъматга шукр қилгон улдурки, узингни туфайли неъмат билгайсен, яъни бу неъматни менинг учун халқ қилгон. Мени бу неъмат учун халқ қилгон эмас деб билгайсен. Ҳар кишики уз нафсининг ноқислигини кўрса дегилким, Худои таоло ани бино қилсин.

* * *

Дебдур: ҳар қачон бир маст кишини курсангким, йиқилодур, қуподур, тараххум қилгинким, мабодо ул балоға мубтало булгайсен.

* * *

Дебдур: хушхулқни мен саҳоватдин узга нимарсада кўрмадим. Ва бадхулқни бахилликдин ўзгада англамадим.

* * *

Дебдур: фақирликнинг ҳолидин тавозеъ зоҳир бўло-
дур. Вақтеки фақирлик дарвешлик бирла такаббур қил-
салар, таъма дунёдорлар такаббурида зиёда қилур.

* * *

Дебдур: ҳар кишини Худои таоло дунё талабига
машҳур қилибдур, иккала дунёда хор ва роҳатдан маҳ-
рум қилгай.

* * *

Дебдур: имоннинг офати пурхурликдур.

* * *

Дунёни хор тутгил, то аҳли дунёнинг олдида азиз
ва улуғ бўлгайсен.

* * *

Дебдур: мотамда нола-фигон қилиб йигламоқ Ху-
дои таолоға нуҳад қилгон бўлур.

МАНСУРИ ХАЛЛОЖ

Ҳаёти ва фаолияти тилларда дoston бўлган Абу маъ-
фиб Абдулло бинни Аҳмад бинни Абутоҳир Мансури
Халлож IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида
яшаб утган машҳур авлиёлардандир. У Форс вилояти-
нинг Ботзо (баъзи сарчашмаларга кўра Тур) мавзеида
858 йили ҳунарманд оиласида дунёга келган. Отаси
пахта тозалаш ва сотиш билан шуғуллангани учун ке-
йинчалик оила Хузистон вилоятининг Товаст шаҳрига
кучади. Ота-онаси зардуштийлардан эди.

Мансури Халлож дастлабки билимни дорулхуффо-
да олади, ун икки ёшида Қуръонни тула узлаштириб,
ёд олади. Шундан сўнг у илмини такомиллаштириш
мақсадида оилани тарк этади. Ва Саҳл бинни Абдулло
Тустарийга мурид бўлади. Тустарий унга «Арбайни Ка-
ломулло», яъни Мусо пайгамбардек чилла утириб қиро-
ат қилишни ургатади. Бу ердаги таълим муҳлатини
утагач, Мансури Халлож Басрага бориб, Ҳасан Басрий
мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Шу ерда у маш-
ҳур Ориф Абу Абдулло бинни Умар бинни Усмон Мак-
кий қулидан тасаввуф хирқасини кияди ва Абу Яқуб

Иқто Басрийнинг қизига уйланади. Аммо бу орада Халлож билан Басра уламолари, жумладан, устози орасида ихтилоф чиқади. Жунайд Бағдодий насиҳатига қулоқ тутган Мансури Халлож Макка сафарини ихтиёр этади. Шундай қилиб 26 ёшида биринчи бор Ҳаж сафарига жунайди. Аҳвозга қайтишда халқ олдида нутқ сузлаш ҳамда ваъз айтишни бошлаб юборади. Замона суфилари билан, хусусан Қашрий ва зоҳирий суфийлари билан дастлабки тўқнашувга дуч келади. Ана шу зиддиятдан сўнг «мен бу эски одатларни тарк этдим» деб хирқасини ечиб, ерга улоқтиради. У ердан Мансури Халлож Хуросонга — суфистик таълимотнинг асл марказига бориб, 5 йил яшайди. Шундан сўнг Аҳвозга қайтади, у ердан Бағдодга боради. Ана шу кезде 400 муриди билан иккинчи дафъа Маккага йул олади. Шу йиллардан бошлаб мухолифлари унинг атрофида игво ва тўхматлар уюштира бошладилар.

Мухолифларининг ҳар хил найрангларидадан зада бўлган Мансури Халлож будда ва моний тарафдорлари билан учрашиш баҳонаси билан Мовароуннаҳр, Ҳиндистон томонларга жунайди. Дастлаб у Синд ва Мултон орқали Қашмирга боради. Бу ерда Аҳвоз ва Тустарнинг зарбофт либосларини қоғозга алмаштириш учун кетаётган карвонга ҳамроҳ бўлиб Чинга боради. Чинда монийчилик тарафдорларининг учоги бўлмиш Турфонда бўлади. Баъзи сарчашмаларда Мансури Халлож туронзаминда ҳам бўлиб, Бухорода бир неча ой яшаб мадрасаларда маъруза ўқиганлиги ҳам қайд қилинган. Мансур бир неча ойдан кейин Бағдодга қайтади ва учинчи — охирги марта Ҳаж тавофига отланади. Арофотда Худодан: «Эй Худо! Мени расвои жаҳон эт, токим халқ лаънатласинлар», — деб илтижо қилади. Ҳаждан қайтгач, унинг нутқ ва ваъзларидан бир гуруҳ одамлар «Худолик даъво қиляпти» деб юз угирадилар, таҳдид қила бошлайдилар. Натижада Мансури Халлож Аҳвозга қочиб бориб, уч йил яшириниб яшайди. Ниҳоят айгоқчиларнинг чақуви билан уни тутиб, Бағдодга элтиб, зиндонга ташлайдилар. Мансурни ҳибсга олиб, уйини тинтув қилганларида турли шаҳар, вилоятларга жунатилган, тарафдорларидан келган куплаб мактублар топилади. Уларнинг бирида «халқ сени буюк имом деб атамоқда», деб ёзилган бўлса, бошқа бир номада «ҳамма сени пайгамбар демоқда» деб қайд этилганди.

Бир неча мактубда халқ сени унинг (Оллоҳнинг) узсан демоқда қабилдаги сузлар битилганди. У туққиз йил зиндонда банд булади. Оқибатда қози калон Абу Умар уни қатл этиш ҳақида фатво тайёрлаб, халифа Муқтадирга қул қўйдиради. Натижада Мансури Халложни 922 йил зул-қайда ойининг 23-куни, яъни Навруздан етти кун олдин дорга осиб улдириб, бошини кесиб, бутун аъзосини куйдириб, кулини Дажла дарёсига ташлайдилар. Бу инсоният тарихидаги энг фожиали улимлардан бири эди. Нақл қилишларича, уша йили Дажла суви тошиб, бутун соҳилларини ювиб, Багдод шаҳрига куп таҳлика солган. Мансурнинг бир неча кун овқатсиз яшаши, баъзан фақат майиз тановвул этиши, ҳар қандай шароитда ҳам инсонга руҳий таъсир эта олиши ҳақида ҳикоятлар кўп.

Мансури Халлождан «Товсин ал-азал вал жавҳар ал-кабир», «Тавсин», «Ал-ҳаёқал», «Ал-кабирият-ал-аҳмар», «Нур ал-асл», «Жисм ал-кабир», «Ал-жисм-ал-сағир», «Бустон ал-маърифат» сингари рисолалар ҳамда араб тилидаги шеърлардан иборат катта ҳажмдаги шеърлар девони мерос булиб қолган. Унинг девони аслида, инглиз ва форс тилларида бир неча марта чоп этилган. Машҳур арабшунос Ибни Надим Мансури Халложнинг қогоз, ҳарир ва бузга олтин суви билан олий даражадаги хатда битилган 45 та китобини санаб утган.

Шарқу Фарбда Мансури Халлож қатлининг сабабини турлича шарҳлаб, таҳлил қилиб келишади. Жумладан инглиз шарқшуноси Эдуард Браун шундай ёзади: «Суфизм тариқати устоз ва авлиёлар тарихини битган ёзувчилар Ҳусайн бинни Мансури Халложни бир мунча узгартириброк таништирган. Аммо унинг шуҳрати ватандошлари орасида қандай булса, узга юртларда ҳам ушандай овоза булган. Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий ва бошқалар уни мамнуният билан таърифлайдилар. Мансури Халложни Багдод ва унинг атрофида бидъатнома таълимоти учун тутиб, қатл этдилар. Унга қўйилган айб-гуноҳ шундан иборат эдики, у жазба ҳолатида (аналҳақ деб) фарёд қилди. Суфизмда буни ҳол ҳамда важд пайтида Ҳақ жамолини кургандек булиб, узини унутиш дейдилар. Унинг гуноҳи шундаки, ана шу ҳолатдаги сирни фош этиб, намоён қилди»*.

* Эрон алабиети тарихи, 1-жилд, 529-бет.

Ҳақиқатдан ҳам аксарият олимларнинг таъкидлашича дунёвий билим ва исломий аҳкомларни мукамал эгаллаб Ҳаққа етиш мақомига эришган Мансури Халлож узидаги руҳоний қудратни қалбига сигдира олмай, «аналхақ — мен Худоман» деб фарёд чеккан. Бундан ташқари суфизмдаги пантеистик таълимотга кўра ҳар икки оламнинг яратувчиси — Оллоҳ ўзи халқ этган нарса ва маҳлуқларда зухур этади, яъни улар мутлақ мойнинг заррачаларидир. Мансури Халлож таълимотининг асосини ана шу нарсада «Тангрининг инъикоси» ташкил этади. Шайхнинг муҳолифлари ана шу жиҳатни ҳисобга олмай, аниқроғи, чуқур тушуниб етмай, уни «пайғамбарлик», «Худолик» даъво этди, деб жоҳилликка йул қўйдилар. Ваҳоланки, Мансури Халлож фикрлари негизини исломий маърифат, фарз ва суннатларни собитлик билан бажариш, бу йулда жонфидалик кўрсатиш ташкил этади.

Мансури Халложнинг илм урганиш йулидаги саботу матонати, муҳолифлари билан булган даҳанаки жанглар жараёнидаги бардоши, эътиқоди учун собитқадамлик билан мардонавор кураши хусусида Шарқда кўплаб ривоят афсоналар мавжуд. Ҳатто турли тоифа машойихлари уни буюк донишманд сифатида алоҳида эъзозлашган. Агар Абу Абдулло Ҳафиф «Ҳусайн Мансур раббоний олим эди», деса Шиблий «Мен билан Халлож бир нарса-кишимиз, фарқимиз шундаки, мени жинни деб эълон қилишди — қутулиб қолдим. Ҳусайнни эса унинг ақли ҳалок этди», деган. Чунки у ҳамиша риёзат ва ибодатда бўлиб, тилидан маърифат ва тавҳид нури сочиларди. Бу хислат унинг зиндонбандлиги ёки дорга элтиш жараёнлари баёнида ҳам яққол кўзга ташланади. Нақл қилишларича, зиндонда яна 300 та маҳбус мавжуд эди. Кеч кириши билан Мансур уларга қараб деди:

— Эй бандилар сизларни халос этаман.

Улар дедилар:

— Нега ўзингни қутқармайсан?

Мансур деди:

— Биз Худонинг бандидамиз, уни ҳурмат қиламиз. Агар истасак бир ишорат билан барча бандиларни бушатгумиз.

Шундан сунг курсаткич бармоғи билан бир ишора қилувди, ҳамманинг қўлидаги боғичлар очилди-кетди.

Улар яна дейишди:

— Эшиклар қулфланган-ку?! Бу ердан қандай чиқамиз?

Бир ишорат қилувди, зиндондан ташқарига туйнуқлар пайдо бўлди.

— Ана энди ҳар бирингиз уз бошингизни қутқаринг, — деди Мансур.

— Сиз биз билан кетмайсизми? — сурашди улар.

— Ҳақдан қурққаним учун чиқиб кетолмадим, — жавоб берди Мансур.

Бу хабар халифанинг қулогига етгач, у деди:

— Мансур фитна қузгаб, бир балони бошламоқчи, тезда улдириб юборинглар.

Уни судраб дор остига элтишди. Юз минг одам тупланган эди. Мансур турт томонга бепарво назар соларди-да, «Ҳақ!», «Ҳақ!», «Анал Ҳақ» дерди, холос.

* * *

Нақл қилишларича, ана шу ҳолатда бир дарвеш Мансурнинг ёнига келиб сурабди:

— Ишқ нима?

— Ишқ нима эканлигини бугун, эртага ва индин курасан, — жавоб берибди Мансур.

Ҳақиқатда ҳам уша куни Мансурни улдиришибди. Эртасига батамом куйдиришибди, учинчи куни эса, кулларини супириб олиб, шамолга совурибдилар. (Бошқа бир ривоятга кура Дажла дарёсига ташлабдилар.)

* * *

Нақл қилишларича, Мансурнинг яқин кишилари-дан бири дор остига етиб келиб ундан васият қилишни сурабди. У шундай васият қилибди:

— Нафсни бажарилиши шарт булган нарса билан машғул эт, токим у сени бирон иш билан банд этмасин. Бу ҳол авлиёларнинг ишидир.

* * *

Мансурни ун икки жойидан банд этиб, дорга олиб бораётганларида кулиб, рақс тушиб бораётган экан, ундан сурабдилар:

— Бундай хиром этиб боришнинг сабаби нима?

— Наҳоргоҳ — қатлгоҳга бормоқдаман, — жавоб берибди Мансур.

Дор остига етгач, қиблага қараб таъзим қилгач, нарвонга оёқ қуяётганида ундан сўрадилар:

— Ҳол надур?

Мансур жавоб берди:

— У билганни ҳеч ким билмайди.

Шундан сунг қулларини банддан тортиб, қиблага қараб муножот этгач, бошини дорга тутди.

Барча унга қараб тош отарди. Бир пайт Шибли лой отди. Мансур чуқур хурсиниб, «оҳ» тортди. Нега шунча одам тош бурон қилса, миқ этмадингу Шибли лой отса «оҳ» тортдинг, сўради ёнидагилардан бири.

— Улар нима қилишаётганини билишмайди, шунинг учун кечириш мумкин. Шибли эса кура била туриб, тушунган ҳолда лой отганидан хафаман.

Шундан сунг қулини кесдилар, қаҳ-қаҳа уриб кулди.

— Нега кулмоқдасан, — сўрайди.

Мансур деди:

— Занжирбанд одамнинг қулини кесмоқ осондир.

Шундан кейин оёқларини кесдилар. Бир табассум қилди-да деди:

— Бу оёқларим билан замин узра сафар қилардим. Энди бошқа қадамларим билан ҳар икки оламга сафар қиламан. Қулингиздан келса бу оёқларимни кесинг деди-да кесилган икки қулини юзларига суртиб, афтини лола ранг этди.

— Нега бундай қилдинг, — сўрашди.

— Мендан қон кўп кетиб, рангим саргайди, деб уйламанглар учун юзимни қизартирдим.

— Юзингни қизартирган булсанг, нега билакларингни ҳам қонга буюдинг, — яна сўрашди.

— Таҳорат олдим.

— Нега таҳорат оласан?

— Ишқ учун икки ракаат намоз лозим, унга қон билан вузуъ қилса ҳам булади, — жавоб берди.

Шундан кейин кўзларини уйиб олдилар. Халқ орасида қиёмат кўпди. Айримлар нола чекишар, баъзилар ҳамон тош отишарди. Кейин эса тилларини кесмоқчи булишди. Шунда у деди:

— Бироз сабр қилинг, менинг айтар сузим бор, — деди-да осмонга қараб хитоб қилди:

— Эй Худо, сени деб менга қилаётган жабрларни асло кам қилмагил. Уларни бу имкониятдан бенасиб

этма. Алҳамдулилло сенинг йулингда қул-оёқларимни кесдилар, энди эса сенинг дийдоринг учун бошимни дорга тортадилар. Қулоқ-бурунларимни кесиб, яна тош-бурун қила бошладилар. Шу ердан куза кутариб утиб бораётган бир заифанинг кузи Хусайнга тушиб деди:

— Уринг бу лаънати, унга Худони тилга олишни ким қуйибди.

Сунг тилларини кесиб, шомга яқин бошини танидан жудо қилдилар.— Бир табассум билан жон таслим қилди.

Шарқда бу даҳшатли фожа билан боғлиқ куп афсоналар мавжуд. Уларнинг бир қисми Фаридиддин Аторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират ул-авлиёи туркий» сингари китобларида, Саъдий, Навоий, Муҳаммад Иқбол, Роқимий, Машраб сингари мутафаккирларнинг асарларида зикр этилган, турли муносабатлар билан эслатиб утилган. Энг муҳими Мансур Халлож уз эътиқоди, маслаги йулида собитқадамлик, жонфидалиқнинг олий намунаси, рамзига айланиб қолган. Мансур Халложнинг шеърлар девони 2001 йили Техронда куп нусхада чоп этилган.

* * *

Дебдур: тилнинг гуё булғони кунгулнинг хомушлигининг нишонасидур, яъни тилнинг гуёлиги кунгулни ҳалок қилур.

АБУБАКР ШИБЛИЙ

Жаъфар Абубакр Шиблий Шарқнинг буюк авлиеларидандур. Унинг ота-боболари асли Уратепалик бўлиб, кейинчалик Бағдодга кучиб боришган. Шиблий 861 йили шу ерда таваллуд топган. Отаси Юнус Аббосий халифаларнинг хос ҳожиби булган. У Хайри Нассождан таълим олиб хирқа кийган, Жунайд Бағдодийнинг суҳбатидан файз топган. Узининг таъкидлашича йигирма йил турли ровийлардан ҳадис ёзиб олиш, йигирма йил фикҳ асосларини урганишга умр сарфлаган. Шиблийга ҳадисларни Муҳаммад Ибни Бассорийдан ривоят қилган. Кейинчалик эса Абубакр Абҳарий, Абубакр Розий, Абусаҳл Саълуний, Хусайн бинни Аҳмад Саффор ва бошқалар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳақ йулига ута берилгани, ҳамиша илоҳий шавқ даражсида юргани учун халқ уни телба деб, бир неча бор жиннихонага олиб бориб ташлаганлар. Лекин уни барча буюкларнинг буюги деб эътироф этишган. Абдурахмон Сулабий, Абулқосим Каширий сингари суфизм донишмандлари Шиблийнинг ноёб фазилат ҳамда хислатлари ҳақида гаройиб ҳикоятлар ёзиб қолдиришган. Нақл қилишларича, кунлардан бир куни Шиблийни икки учида оташ ловиллаётган чуб кутариб бораётганини куриб қолишибди.

— Ҳой Шайх, бу оловлар билан нима қилмоқчисан, — сурашибди халқ.

— Бу оташнинг бири билан дузахни ёқаман, иккинчиси билан эса жаннатни куйдираман, токим халқ Оллоҳ номи билан яшайдиган булишсин, — жавоб берибди Шиблий.

Навоийнинг таъкидлашича Жунайд «ҳар бир қавмнинг тожи бор, бу қавмнинг тожи эса Шиблийдир», деган экан.

Шайхдан куплаб китоблару ҳикматлар қолган. Шиблий 956 йили 87 ешида вафот этган. Унинг хоки Бағдод яқинидаги Хизрон қабристонидадир.

Хужанд атрофи, Уратепа ҳамда Тошкент вилоятида Шиблий номидаги мавзелар, қишлоғу гузарлар учраши ҳам бу буюк донишманднинг Мовароуннаҳрдан эканлигини тасдиқлайди.

* * *

Шиблий Абдурахмон Хуросонийга айтди: Эй Хуросоний, Шиблийдан узгани ёлғиз Оллоҳ деганини эшитдингми?

Хуросонлик айтди: Мен бирон кун Шиблийнинг Оллоҳ деганини эшитмадим. Шиблий беҳуш бўлиб йиқилди.

* * *

Абдурахмон Хуросоний дебдурки, биров Шиблий уйига келди ва эшик қоқди. Шиблий бош-оёқ яланг эшик кейнига келиб сўрдиким: кимни тилайсен? Деди: Шиблийни. Шиблий дедиким (кофир бўлиб улди, Оллоҳ унга раҳм қилмади).

* * *

Ва дебдурки, зоҳир кўзни ҳаромлардан, ботин кўзни Оллоҳдан бошқасига назар солишдан асранг.

* * *

Шиблийдан сурадилар: Қайси нима ажаброқ? Деди: ул кунгилки Тенгри таолосини танигай ва анга осий булгай.

* * *

Анга дедилар, хуш семизсен ва муҳаббатеки сен даъво қилурсен, тақозои семизлик қилмас. Дедиким, қалбим ишқибозлик қилди, таним беҳабар қолди. Агар хабардор булганда семирмас эди.

* * *

Шиблий мавт маризидан бир жума куни узида хуф-фат курди. Бакирга дедиким, масжидга мани тегур. Ул қуллаб элтурда биров йулиқди. Шиблий дедики, тангла бу киши бирла ишимиз бор.

Бакир дебдурки, намоз қилиб келган оқшом Шиблий дунёдин ўтди. Тангласи манга дедиларким, фалон маҳаллада бир солиҳ бор. Анинг гусли учун ул кишини келтурмак керак. Ул кишининг уйини топиб эшик қоқдим. Эшик кейинига келиб сурдики: Шиблий улди-му? Мен таажжуб бирла сурдимки, қайдин билдингки Шиблий улди? Ул дедиким, эй нодон, ул қайдин билиб эрдиким манинг бирла иши бор булгусидир. Эшик очқоч курдим, ҳамул киши эрдикки бурунқи кун Шиблий деб эрдикки, тонгла анинг била ишимиз бор.

АБУНАСР САРРОЖ ТУСИЙ

Шарқда Товус ал-Факра лақаби билан шуҳрат қозонган Абунаср Саррож хижрий IV асрнинг буюк машо-йихларидан бири ҳисобланади. У Абумуҳаммад Мурташ қулида тарбияланган. Сари ва Саҳл сингари буюк машо-йихлар суҳбатида булиб, дуосини олган. Ёшлигида ҳадис ва калом илмида беназир булиб етишгач, замонининг риёзатшуносларидан дарс олиб, бу соҳада ҳам камолот касб этган, Тус ва Нишопур мадрасаларини тугатган.

Қуръондаги суз ва оятларни шарҳлашда ҳеч ким Абунаср Саррож даражасига ета олмаган. Шунинг учун ҳам рамазон ойида Бағдодга келганда шаҳарнинг энг улкан жомеъ масжиди ҳисобидан унга хос хужра ажра-

тиб бердилар ва имом этиб тайинладилар. Натижада ҳайитдаги саҳобалар намозига имомлик қилдилар. У 378 йили Бағдодда вафот этган. Айрим манбаларда қабри Тусда, деб ёзилган. Абунаср Саррож суфизм тарихи ва назарияси, ҳадис илмига оид ва Қуръон тафсири каби унлаб китобларнинг муаллифидир. Улардан энг муҳими «Ал-маъфи-ал-тасаввуф», «Ломеъ» рисола-ларидир. Бу китобларда муаллиф, бир томондан, исломшунослик тарихини даврларга ажратиб, исломшуносларни икки гуруҳга бўлиб мукамал ёритса, иккинчи томондан, суфизм назарияси ва бу соҳадаги қарашларни, суфизм ва ислом дини масаласини содда бир тилда баён этган.

Нақл қилишларича, қиш кечаларидан бирида катта бир жамоа тупланиб, маърифат хусусида баҳс юритаётган экан. Учоқда ловиллаб олов ёнаётган экан. Абунаср Саррож узини йўқотадиган бир ҳолатга келибдида бошини олов устига қўйиб, Оллоҳга сажда қилибди. Бу ҳолатни курган муридлар қўрққанларидан тумта-рақай қочибдилар. Эртаси келишса Шайхлари сиҳат-саломат утирган эканлар. Муридларидан бири сурабди:

— Устод! Биз Сизни юз-кўзларингиз қўйиб кетди, деб уйловдик, бу ҳолни қандай тушуниш мумкин.

— Кимда ким бу даргоҳга узини тикса, оташ уни куйдира олмайди, — жавоб берибди Саррож ва қўшиб қўйибди: Ишқ ошиқлар қалби ва кўксига оташдир. У Оллоҳ изнидан ташқари нарсаларнинг барини куйдиради.

* * *

Саррож дебдур: ишқ бир утдурки, сийнада булур. Вақтеки ошиқлар қарор топса ҳар нимарсаким Худодин узгадур, куйдуруб ани кул қилур.

* * *

Дебдур, ибн Исломдин эшитдим, ул дедики Худога булса, Худодин худойи учун булур. Чунончи, офатеки намозда кунгулга тушса, ул намоз Худо учун булса, ул намозни на тарозига солмаслар ва на ҳисобга олмаслар. То курарсанки худойи учун эрди, Худо учун булди.

* * *

Дебдур, адаб борасига келганда халойиқ уч қисм булур: аввал дунёнинг одоби улдурки, осиг сузламанг. Ва подшолар расмларида иззат қилмоқни узиға лозим тутгай. Ва дигар дарвешларнинг одоби: кунгулни ориг тутмоқ ва асрорни махфий сақламоқ ва ваъдаға вафо қилмоқ ва қилур ишда вақтни уткармагай. Ва дигар фириб ёвуқлуқ ҳосил қилгон вақтда кунгул ҳузури вақтида ва талаб вақтида қилгон ишини ишға назар қилмагай.

АБУЛАББОС ҚАССОБ

Абулаббос Қассоб Аҳмад бинни Абдукарим IV хижрий асрнинг иккинчи ярмида яшаб утган буюк донишмандлардан биридир. У хусусий муаллимларда ва Нишопур мадрасасида таълим олган. Муҳаммад бинни Абдулло Табарий қулидан хирқа кийган. Абул Ҳасан Харрақоний бир неча ой давомида Қассоб хонақоҳида бўлиб, ундан таълим олган. Гарчи у зоҳирий билимларга таважжуҳ қилмасида, аммо барча билимларни тез урганиб, шу соҳа бўйича узгаларга дарс айта оларкан. Хусусан исломшуносликда беназир устод даражасига етган.

Фаридиддин Атторнинг ёзишича, Абулаббос Қассоб, риёзат, каромат, фиросат ва нафосат бобида катта шуҳрат қозонган. Нақл қилишларича, Шайх Абусаид Абулхайр Қассоб билан яқин алоқада булган, улар ўртасида баҳсу мунозаралар бўлиб турган. У жавонмардлик ва саҳоватда ягонаи даврон, омили мамлакат эрди, яъни мамлакат ишини ислоҳға келтирувчи эди, деб ёзган Муҳаммад Сиддиқ Рушдий.

* * *

Шайх Абусаид Абулаббосға дебдур: агар сандин сура-саларким, Худои таолони танирмусен? Танурмен, демагинки, ширк келтурган булурсен ва агар танимайдурмен, десанг кофир булурсен. Бу янглиг дегилки Худои таоло фазли карами бирла мани ўз зотиға доно қилди ва танитди.

* * *

Дебдур: Пири муршидлар синадурлар, уларга қаролсанг андоғ курсангким узингни курар эрдинг.

* * *

Дебдур: Саодатманд ул бандадурки, ани узига курсатибдурлар.

* * *

Дебдур: Жавонмардлик авлиёлар халойиқга роҳат еткурурлар.

* * *

Дебдур: Яхшиларнинг суҳбати бандани Худога ёвуқ қилур.

* * *

Дебдур: Суҳбат ул киши бирла тутингларким, зоҳиру ботинига анинг суҳбатидин равшанлик пайдо булгай.

* * *

Дебдур: Дунё нажосатдур, андин нажосатроқ ул кунгулдурким, Худои Таборак ва Таоло ани дунёнинг ишқиға мубтало қилгон булгай.

* * *

Дебдур: Таъма қилгон жавонмардлик эрмасдур ва манъ қилгон ҳам жавонмардлик эрмасдур. Ва халқни ва халқ ҳожатини Худога деса хуброқдурким, халқ ҳаммадин Худога ёвуқроқдур.

* * *

Дебдур: бир киши Шайхнинг олдиға келди ва дедиким, мен Ҳажга бормоқни хоҳиш қилибман. Шайх дедиким: Отанг ва Онанг борму? Деди: Иккаласи ҳам бордур. Шайх деди: Боргил, уларнинг ризосини излагил.

* * *

Бир куни Шайхнинг қошиға бир киши келиб дедиким: Эй Шайх, сиз ҳеч каромат курсатмайсиз? Шайх деди: Ман каромат курмайдурман ва билмайдурман. Аммо бунча биладурманким, ибтидои аҳволимда ҳар

куни бир қуйни ултуруб, лаганга солиб, бошим узра кутарур эрдим. Ва куча-бакуча, шаҳар юрур эрдим. Бу янглиғ қилиб гушт сотиб суд топар эрдим. Бу кун андоғ эрмасдурки, олам халқи машриқдин магрибга мани кўрмак учун утук атрофдадурлар. Ҳеч каромат бундин зиёд булмас.

МУҲАММАД ҲАФИФ

Шайх Абуабдулло Ҳафиф 241 ҳижрий йили Шероз вилояти ҳокимининг қўшин бошлиғи хонадониди дунёга келган, онаси нишопурлик булган. У дастлаб шайх Абулаббос бини Аҳмад бинни Яҳдан тарбия олади. Ёшлигиданоқ илоҳиёт, ислом асослари ва тасаввуфга шайдо булгани учун «Ҳафиф» лақабини олган. Нақл қилишларича, у бир кеча-кундузда ифтор маҳалида етти дона майиз еган халос. Шундан сунг у ҳадис илмига қизиқади. Бу борада у Абдулло бинни Аҳмад Шордоний ҳамда Абдулло бинни Жаъфар Арзгонийлардан дарс олади.

Ҳафиф Жунайд Бағдодий суҳбатида булгач, Абумуҳаммад Равимдан суфизм назариясини тугал урганиб, унинг қулидан хирқа кияди. Жарири Абулаббосдан дарс олади, зиндонда Мансури Ҳаллож билан бахслашишга муяссар булади. Бундан ташқари Ҳафиф 20 йил риезат ва маърифат йулида жавлон уради, ҳамиша шолча ёпишиб юрарди, тўрт марта Ҳажга бориб, Шому Мадина шаҳарларини пиёда кезиб чиқади. Ҳафиф Маккада Абулҳасан Мазин, Абуали Рудборий, Абубакр Катоний, Абуяқуб Наҳржурий сингари машойихлар суҳбатида булган.

Муҳаммад Ҳафиф жаҳонгашта шайхлардан булган. У Марказий Осиё шаҳарларида, Ҳиндистону Сарандиб (Цейлон) да булиб, будда уламолари билан мунозара қилган. У замона шайхларидан Ҳорис Масоҳибий, Абулқосим Жунайд, Абумуҳаммад Равим, Абулаббос Ато ва Убру бинни Усмонларни илм ва ҳақиқатни бир билган донишмандлар сифатида алоҳида эҳтиром қиларди. Шайх 40 йил умр куриб, 281 ҳижрий йилда Шерозда вафот этган.

Муҳаммад Ҳафифдан ислом тарихи, суфизм назарияси ва амалиётига доир унлаб илмий рисоалар мерос қолган. Улар уша давр исломшунослари, илм-адаб аҳли томонидан илиқ кутиб олинган. Унинг «Шарҳ ал-фақр», «Шарҳ ал-фазойил», «Ал-фусул фи-ал савол», «Ал-савомеъ ал-манқатайн», «Ихтилоф ал-нос фи ал-руҳ», «Ал-муфрадот», «Ал-жомеъ ал-тафриқа» сингари рисоалари кўплаб нусхаларда кучиртирилиб, кенг тарқатилган. «Шарҳ ал-фақр»нинг шуҳрати ҳақида муаллиф шундай хотирлайди: «Ушбу китобни ёзиб битиргач Абубакр Зайд номли дустим унинг нусхасини менадан сураб олди. Фақат ҳеч кимга кўрсатмайсан, деб таъкидладим кўлзгани унга бературиб. Иттифоқо бир кун бир қанча машойихлар суҳбатада бўлиш насиб этди. Буни қаранги, Абубакр менинг уша китобимни уларга уқиб берар, ҳамма бошини қимирлатиб офаринлар айтишарди. Шу пайт улардан бири:

— Бу китобнинг муаллифи ким,— деб сураб қолди.

Абубакр мени кўрсатди. Бу орада намоз вақти бўлди. Барча мени имомликка утишимни сўрадилар.

— Йўғ-е, устод шайхлардан бири имомликка утишин, мен ҳали бу мартабага муносиб эмасман, — дедим мен.

— Шундай китобни ёзган одамнинг имоматга утиши вожиб, — сўзларида қатъий туриб олишди улар.

Шарқда буюк Шайх Ҳафифнинг илмий салоҳияти-ю, машриқзамин буйлаб саёҳатлари хусусида кўплаб ривоят ҳамда нақллар мавжуд.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абдулло Ҳафиф айтур: бир дарвеш киши манинг қошимга келди. Ман гурусна эрдим. Эраса очлиқнинг асарин англаб мани уйига олиб борди. Бир нон ва бир пора гушт манинг олдимга қўйди. Гушт андак буйлаб эркан, кунглумда кароҳит бўлиб, гуштни емадим. Дарвеш дедиким:

— Егил ҳалолдир.

Ва мен емадим. Дарвеш ман гуштни емаганим учун тула хижил бўлди. Андин сунг ман Ҳажга сафар қилдим. Бисёр жамият бирла йўлга кирдук. То боргунча йўлда озуқ ва егали ҳеч нарсам йўқ эрди. Ва мен сабр қилур эрдим. То улгунча булдумки бир неча ҳалга бир эт сотиб олиб, кабоб қилдим ва егали қасд қилиб

эрдим, ул дарвешнинг меҳмон қилғони ва мен гуштни емаганим ва дарвешнинг хижил бўлғони ёдимга тушди. Дарҳол тавба қилдим. Чун Ҳаж қилиб ёндим, эрса ул дарвеш ёнига бориб узр айтдим.

АБУЛҲАСАН ХАРРАҚОНИЙ

Шайх Абулҳасан Али бинни Салмон Харрақоний ёки Али бинни Аҳмад Шарқнинг буюк орифларидан ҳисобланади. У шу тоифа орасида ута ҳур фикрлиги, инсонпарварлиги, ҳунарпешалиги билан алоҳида ажралиб туради. Абулҳасан ҳижрий 351 йили Қумиснинг Харрақон қасабасида дунёга келиб, 425 ҳижрий йилда уша ерда 74 ёшида вафот этган. Замонасининг машҳур донишманди, Шайх Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад Абулкарим Қассоб Илми қулида тарбия топган.

Кухна сарчашмалардаги маълумотларга қараганда Харрақоний йигитлигидаёқ эл оғзига тушган. Шунинг учун ҳам машҳур шайх Абусаид Абулхайр, қомусий билим соҳиби Ибн Сино, шоир, ёзувчи ва давлат арбоби Носир Хисрав, ҳатто султон Маҳмуд Ғазнавий унинг суҳбати ва зиёратида бўлишган. Машҳур Шайх Абдулло Ансорий бир неча йил Харрақонда Шайхнинг нафаси бобаракотидан файз топиб, камолга етганлар.

Абулҳасан Харрақонийнинг дунёга келишини 170 йил бурун Харрақондаги буюклар мазорини зиёрат қилгани келган Боязид Бистомий «бу ердан буюк бир шахснинг ҳиди келяпти, унинг номи Али, куняси Абулҳасан бўлади» деб башорат қилган экан. Харрақоний эса, йигитлик палласида ўн икки йил давомида Боязид қабрини зиёрат қилиб, намоз ўқиб, унинг руҳи покидан бонасиб этишни Оллоҳдан сураган экан. Умуман Харрақонийнинг ҳаёти, илм, ҳунар ўрганиши, каромати, фаолияти, буюк донишмандлар билан мусоҳиблари хусусида кўп нақлу ривоятлар мавжуд. Уларнинг айримлари даҳо санъаткор ва ориф Атторнинг «Тазкиратул авлиё»сида зикр этилган. Абулҳасан машриқзамин орифлари орасида ишқи кул ва башариятга хизмат қилиш ғояси учун курашган машойихлардандир. У узини Боязид Бистомийнинг руҳий шогирди,

деб биларди. Унинг хонақоҳи тириклигида ҳам, вафотидан сунг ҳам халқнинг сеvimли маскани, илму маърифат учоғи, бева-бечораларнинг суянчиги эди. Зоҳирий илм намояндаларидан Ибн Сино ва Носир Хисравларнинг ҳам бу хонақоҳда бир неча ой давомида таҳсили илм курганлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Уз замонасидаёқ «Шайхул машойих» унвонига соҳиб булган Харрақоний ҳаёти давомида жуда кўп одамларни зулмдан, жоҳилликдан рост йулга ҳидоят қилган. Жумладан, Султон Маҳмуд Аёз ва Канизаки билан келганда «номаҳрамларни» хонақоҳдан чиқазиб юбориб, Султон билан хос суҳбат қуради. У менга маслаҳат беринг деганда «Турт нарсага эътибор бер дейди: жамоатсиз намоз уқима, Худонинг бандаларига раҳм ва шафқатли бул!». Энди мени дуо қилинг деди: «Оқибатинг Маҳмуд булсин» деди. Шунда Маҳмуд Шайх олдига зар тукди. Шайх тугмача-тугмача доруларни Маҳмуд олдига қуйди-да:

— Егин, — деди.

Маҳмуд уни олиб оғзига солиб, ютмоқчи булувди, ютолмади — томоғига тиқилиб қолди.

— Томоғингга тиқилдими? — суради Шайх.

— Ҳа, шундай, — деди Султон.

— Сенинг бу зарларинг ҳам бизнинг томоғимизга тиқилиб қолишини истайсанми? — деди Шайх истехзо билан, — буларни ол, биз зарни уч талоқ қилганмиз.

— Бирон бир қисмини булса ҳам олинг, — деди Султон.

— Йўқ, ололмайман, — деди Шайх.

— Ундай булса, бизга узингиздан бирон бир эсдалик беринг, — деди Султон.

Шайх бир эски куйлагини унга тақдим этди.

Кетишда Шайх Маҳмудни ўрнидан туриб, кузатиб қуйди. Шунда Маҳмуд:

— Келганимизда илтифот курсатмадингиз, яъни ўрнингиздан қўзғолмадингиз, энди булса, туриб кузатмоқдасиз, бунинг боиси нима? — деди.

— Менинг ҳузуримга подшоҳлик билан ва имтиҳон этмоқ учун келиб эдинг. Энди булса, дарвешлик руҳида булиб, шоҳлик қуёши тобланиб турибди. Олдин

подшоҳлигинг учун турмаб эдик. Энди эса, дарвешлигинг учун туриб, тавозеъдамыз, — дебди Шайх.

Абулҳасан Харрақоний илмий, бадиий ижод билан мутгасил шуғулланган. Муҳаммад Алининг «Райҳон-ул-араб», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Риез-ул-орифан» китобларида Харрақонийнинг қуйидаги асарлари қайд этилган:

1. «Рисолаи ал-хоиф ал-хоим мин лазма аллоим».

2. «Фавотеҳ ал жамол ва гайри инҳо».

3. «Нурул улум». Бу китобдаги баъзи мулоҳазалар «Рафеъ» мажмуасида чоп бўлган. Қуйидаги рубоийлар шайх қаламига мансубдир:

Асрори азалро на ту дони, на ман,

Ва ин ҳарфи муаммо на ту хони ва на ман.

Ҳаст аз паси парда гуфту гӯи ману ту,

Гар парда барафтад на ту мони ва на ман.

(Азал сирини на сен билурсан, на мен, бу муаммо ҳарфини на сен уқий оласан, на мен. Парда остида сену мен узаро суҳбат қурамиз, агар парда тушиб кетса, на сен қоласану ва на мен.)

Он дӯстки диданаш биорояд чашм,

Бедиданаш аз гиря наосояд чашм.

Мо рози барои диданаш бояд чашм,

Гар дӯст набинад ба чикор ояд чашм.

(Дустни куриш кузни яйратади, уни кўрмаса йигидан куз тўхтамайди. Дустни куриш учунгина бу куз керакдир бизга, агар дустни кўрмоққа ярамаса, бизга бу кузнинг нима кераги бор.)

Нақл қилишларича Харрақонийнинг бир угли бўлиб, ганимлари уни қурбон ҳайити куни улдиришибди. Шайх фарзанди дафнидан сўнг Оллоҳ даргоҳига муножот тарзида қуйидаги рубоийни уқибди:

Хошоки ман аз ҳукми ту афғон кунаме,

Бо худ нафси хилоф фармон кунаме.

Сад қурратулайн дигарам боисти,

То рӯз чунин баҳри ту қурбон кунаме.

(Эй тангрим, мен сенинг ҳукмингдан фиғон чекмайман, нафсимга хилоф фармон қилмайман, кузни юмиб очгунча юз асрор кўрсата олурсан, ҳар куни сен учун шундай қурбон қила олгум).

ХАРРАҚОНИЙ ВА ИБН СИНО

Юқорида таъкидлаганимиздек замонасининг купгина олимлари, шайху давлат арбоблари Абулҳасан Харрақонийнинг зиёратида булган, унинг дуосини олган. Тиббиёт билимининг буюк донишманди, файласуф адиб Абу Али ибн Сино ҳам шайхнинг зиёратида бир неча маротаба булган. Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»си ҳамда Жалолиддин Румийнинг «Маснавий-маънавий» китобида ана шу мулоқотлар хусусидаги нақллар келтирилган. Улардан бирида Ибни Синонинг Харрақонийни зиёрат қилгани келганида шайхнинг шерга утин юклаб келаётганини курган воқеаси ҳикоя қилинса, иккинчисида бевосита руҳий қудрат ифодаси кузга ташланади. Ривоят қилишларича Ибни Сино Сарахсга келганида Шайхни зиёрат қилгани Харрақонга борибди. Абулҳасан ҳузурига кириб, меҳмондорчиликда булиб, суҳбатлашиб утирганда қуққисдан:

— Кечирасиз меҳмон, мен девор ураётувдим, лойим қотиб қолмасин, — дебди-да куча деворининг йиқилган жойини уришга киришиб кетибди. Шу пайт Харрақонийнинг қулидаги теша учиб тушибди.

Ибни Сино сакраб туриб уни олиб бермоқчи булган экан, теша муаллақ кутарилиб бориб, деворкашнинг қулига тушиб қолибди. Ибни Сино Шайхнинг каромати олдида бош эгиб, ҳайратдан донг қотиб қолибди.

ХАРРАҚОНИЙ ВА АБУ САИД МЕҲНАВИЙ

Абу Саид Абулхайр Меҳнавий Харрақонийнинг кекса замондошларидан ҳисобланади. Бу икки буюк инсонлар бир-бирларини ҳаддан зиёд эъзозлаган. Абу Саид Шайхнинг хонақоҳида олти ойлаб қолиб кетган. Уларнинг дўстлиги ҳақида «Нурил улум», «Тазкират ул-авлиё», «Асрор ул-тавҳид» сингари куплаб китобларда ҳикоятлар ёзиб қолдирилган. «Мен гишт эдим, Харрақонга боргач, гавҳар булиб қайтдим» деган экан Абу Саид Абулхайр. «Асрор ул-тавҳид»да уқиймиз: «Шайхимиз Харрақонга етгач, туғри хонақоҳга борибдилар. Абулҳасан уша ерда эканлар, дарҳол уринларидан

таъзим билан турибдилар ва масжиднинг уртасигача Шайхга пешвоз борибдилар ва бир-бирлари билан қучоқлашиб кўришибдилар. Шунда Абулҳасан дебди: яра дардига малҳамни мана шундай қўядилар. Бундай муборак қадамга жон нисор этса арзийди». Шундан сунг Абулҳасан шайхимизни узининг урнига утиришга ундабди. У киши унамагач, икковлари масжид саҳнида утириб, суҳбатни давом эттирибдилар. Ҳар икковлари маслак ва ақидада, халқпарварликда бир тан, бир жон булган.

ШАЙХ АБУИСҲОҚ КОЗАРУНИЙ

Шайх Абуисҳоқ Иброҳим Козаруний 352 ҳижрий йилда Шероздан унча узоқ булмаган Козарун қишлоғида урмончи оиласида туғилган. У ёшлигиданоқ камбагал отасига кумақлашиш билан бирга Қуръонни урганишга ҳам жиддий киришади. Абуисҳоқ Басралик Абу-тамом ва шомлик Абу Али Муҳаммад бинни Исҳоқдан Қуръонни мукаммал урганади, Муҳаммад Ҳафиф суҳбатида булади; Абу Али Ҳусайн Муҳаммад қулидан хирқа кияди. У Шайх Огар билан Ироқ ҳамда Ҳижозга сафар қилган, Шайх суҳбатидан файзу баракат топган. Абуисҳоқ 388 йили Ҳаж сафарига бориб, Худонинг уйида муқим хизматга қолмоқчи булади, аммо ерлик халқ ранжитгани учун Козарунга қайтиб кетади.

Бу ерда у хонақоҳ, масжид ҳамда работ қурдиради. Қишлоқ аҳолисининг аксарияти зардуштийлар булгани учун бу иш анча қийин кечади. Ҳатто икки томон уртасида қуролли тўқнашув ҳам юз беради. Охир оқибатда Шайх уз ниятига эришади. Шайх 424 ҳижрий йили вафот этган. Унинг қабри уз қишлоғидадир. Унинг каромат ва риъзатлари ҳақида ҳикоят ҳамда нақллар халқ орасида кенг тарқалган. Улар Муҳаммад бинни ал-Ҳатиб томонидан араб тилида битилган. «Фирдавс ал-муршидия фи асрор ал-самдия», «Мурсал ал-аҳ-рор» китобларида тўпланган ва анча муфассал баён этилган.

АБЎСАИД АБУЛХАЙР

Ҳозирга қадар машҳур шоир, забардаст олим, уз даври донишмандлари-ю, давлат арбобларини узига ром этган Шайх Абусаид Абулхайрнинг ҳаёти, шахсияти, тугилган йили-ю, ватани ҳақидаги фикрларда ихтилофлар мавжуд эди. «Тавҳид ул-асрор» китобининг нашр этилиши (Техрон, 1998 йил) бу масалага аниқлик киритди. Абусаид Фазлуллоҳ бинни Аҳмад, бинни Муҳаммад бинни Иброҳим Абулхайр 967 йили ҳозирги Туркменистоннинг Меҳна қишлоғида дунёга келди. Унинг боболари Ҳоварон даштида чорвачилик билан шугулланган. Отаси Аҳмад — Бобулхайр Меҳнада дору сотувчи дукондор булган. Айни пайтда у забардаст олим, нажжор, моҳир ганжкор ва наққош булган. Унинг Меҳнада мустаҳкам хонақоҳи булиб, бинонинг эшигу деворларига Султон Маҳмуд, сипоҳийлари-ю жанговор филларининг сурати ганж ва ёғоч уймакорлигида тасвирланган эди. Хонақоҳ ҳамиша шоиру уламолар билан гавжум эди.

Абусаид Абулхайрнинг болалик ва усмирлик йиллари ана шу муҳитда утди. У Қуръон ҳофизлигини Хурсоннинг машҳур қориларидан Абумуҳаммад Инозийдан урганди, каломи бадеъ буйича эса муфти ва адиб Абусаид Инозийдан дарс олди. Ун бир ёшида зукко шеърдон, хушовоз қори сифатида эл оғзига тушади: шоир Жаҳмий ижодидан 3 минг шеърни ёддан уқийдиган булади. У уқиган китобларини шарҳлаб, тушунтириб беришда ҳаммадан узиб кетганди. Шундан сунг Абусаид отаси билан муттасил тарзда суфиларнинг «самоъ мажлиси»га қатнай бошлади. Бу орада Марвга бориб Абу Абдулло Ҳазрийдан таълим олди: араб тили, ислом асосларини эгаллади. Ҳазрий вафотидан сунг Абусаид Абубакр Қафғол ҳузурига бориб, беш йил давомида фикҳни урганди, «Қафғол Марвазий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлади. Абу Али Санжий, Носир Марвазий, Абумуҳаммад Жувайнӣлар ҳам Абусаидга ҳамсабоқ эдилар. Булажак аллома 22 яшарлигида Марвда уқиб, «Саҳиҳи Бухорий»ни шу ерда Абу Али Шабуийдан урганди. Шундан сунг Абусаид Сарахсга бориб замонасининг буюк алломаси Абу Али

Зоҳир бинни Муҳаммада Фақехдан тафсир санъати, пайгамбаримизнинг ҳаёти ва фаолиятлари буйича дарс олади; тасаввуф назариясини Лукмоний Сарахсий ҳамда Абулҳасан Сарахсийлардан эгаллайди. Энди мадраса таҳсилани тарк этиб, унлаб суфий алломалар ҳузурида илмини такомиллаштиради:

Абулаббос Қассоб Омулийдан муборак хирқа кияди; Табаристон, Харрақон, Марв, Астробод, Тус, Нисо шаҳарларига сафар қилиб, Абулҳасан Харрақоний, Абулабдулло Достоний, Аҳмад Наср Толиқоний, Бибик Сеторий (Бибик Сарроф), Абуали Даққоқ, Маъшук Тусий, Абубакр Тусийлар билан суҳбатлашишга муяссар бўлган. Хуллас, Абусаид Абулхайр замонасининг барча алломалари эътироф этган забардаст донишманд, толмас мураббий бўлган. У 1049 йили вафот этган. Қабри — мақбараси ҳозир ҳам Меҳнада мавжуд. Уни ерли халқ «Мона бобо мазори» деб аташади. Истеъдодли мутаржим ва мунаққид Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида Абусаид ҳақида қимматли мулоҳазалар баён этилган.

Абусаид Абулхайр узидан кейин куплаб рисоалар, шеърлар қолдирган, юзлаб шогирдлар етиштирган буюк донишманддир. Абу Али Фарюмодий, «Ҳужжат-ул-ислом» Муҳаммад Ғаззолий, Озорбайжонда 400 хонақоҳ қурдирган Абунаср Шервоний бевосита Абусаид шогирдларидандир. Абусаид Абулхайр узигача бўлган даврдаги суфизм назариясини замонасига пайваст этди, ривожлантириб, кейинги наслларга етказишга хизмат қилди. У Боязид Бистомий ва Мансури Халложларни узига «пир» деб билиб, улар таълимотини давом эттирди. «Мағрибу Машрикда ҳолат илмида Мансури Халложга тенг келадиган донишманд йуқ» деган эди у. Алломанинг бутун умри Башир Ёсин, Ҳасан Сарахсий, Бобуи Ховароний, Абдурахмон Сулабий, Абулҳасан Машшоний, Буали Сиёҳ, Абуали Даққоқ, Абулқосим Гургоний, Айнулқуззот Ҳамадоний, Абулаббос Шаққоний, Абумуслими Форсий, Абужаъфар Банжирҳузий, Абуисҳоқ Козуруний сингари юзлаб алломалар даврасида ўтди. Абулхайр замонасидаги диний ва дунёвий билимлар пешволари Абулҳасан Харрақоний ҳамда Абу Али ибн Синолар билан бир неча бор учрашиб, суҳбатлаш-

ган; дунёвий, руҳий-илоҳий билимлар буйича баҳслашган; Ибни Сино билан доимий мукотибада булган.

Афсуски, ана шу буюк олим ва шоирнинг ижодий мероси бизгача тула етиб келмаган. Шайхнинг каромату риёзатлари ҳақидаги ҳикоятларнинг бир қисми ва рубойларидан бир қанча намуналар «Тавҳид-уласрор» ёки «Мақомоти Абусаид Абулхайр» китобида сақланиб қолган. Рубойларида шоир ижтимоий-фалсафий, суфистик ғояларни ифодалаш билан бирга илм урганиш, касб эгаллаш борасида, ахлоқ-одоб хусусида, инсондустлик, меҳр-оқибатли бўлиш ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам инъикос эттирган; ишқу маърифат омукта тасвирланган:

*Маро ба жуз ин жаҳони дигар аст,
Жуз жузаҳу фирдавс маони дигар аст.
Қаллоши ва ошиқи сармои мост,
Қурраи ва зоҳиди жаҳони дигар аст.*

(Бизнинг жаҳонимиз бу жаҳондин узга жаҳондир, дузах ва жаннатдан узга маконимиз бордир. Фидоий ошиқлик бизнинг насибамиздир, қорилик ва зоҳидлик узгалар дунёсидир).

*Дар дида ба жои хоб об аст маро,
Зероки ба диданат шитоб аст маро.
Гуянд: бихусб, то бахобаш бини,
Эй камхирадон жои хобаст маро.*

(Дидамизда уйқу урнига ёшдир бизнинг. Зероки сени кўришга шошилурмиз. Ухла, тушингда кўрасан, дейишади. Эй нодонлар бизда уйқуга урин йук).

Ҳамадон сафари пайтида Сарахсга тушган Ибни Сино Абусаид Абулхайрни қидириб ҳужрасига борибди. Улар уч кеча-кундуз шайх ҳужрасида қолиб кетишибди. Туртинчи кун бомлоддан сунг дустлар хайр-хушлашиб, Ибни Сино карвон саройга, Абусаид мадрасага қараб йўл олишибди. Карвонсаройда қуршаб олган дустлари Ибни Синодан сурашибди:

— Абусаид Абулхайр қандай одам экан? Унинг илмий қудрати қанақа экан? Руҳиятичи?

— Эҳ дустларим, — дебди Ибни Сино, — Абусаид Ҳаққа етган одам экан, биз нимани билсак, у ҳаммасини куриб юраркан.

Абусаид мадрасага келса талабалар ураб олиб:

— Уч кундан бери нимани ҳал қилдингизлар? Шайхурраиснинг салоҳияти қандай экан, — сурашибди улар.

— Ҳе буталарим, Ибни Сино куп буюк олим экан, биз нимани куриб юрсак, у ҳаммасини билиб юраркан, — жавоб берибди Шайх.

* * *

Нақл қилишларича бир куни Абусаид Ибни Сино билан бомдод намозига бораётса, йулда бир чупнай ётган экан. Шайх уни олиб қулида уйнаб кетаётган экан, бир харсанг тош учрабди. Абусаид найни синдириб юбормоқчи бўлиб, харсангга урган экан най тошга пахтага ботгандай ботиб қолибди. Ибни Сино бехосдан эгилиб, Шайхнинг этагини упибди.

Бундай ҳикоятлар бошқа сарчашмаларда ҳам куплаб учрайди. Абусаид Абулхайр рубойлари Узбекистон Халқ шоири Жамол Камол ва иқтидорли мутаржим Эргаш Очиловлар томонидан ўзбек тилига уғирилган.

* * *

*Бу ғамзадалар давосини билгайсан,
Ушшоқ дилининг дуосини билгайсан.
Айтиб нима қилдим сенга ўз дардимни,
Мендан кўра яхшироқ уни билгайсан.*

* * *

*Сабримга, Худоё, мени сарвар айла,
Ҳақ нури билан дилим мунаввар айла.
Бу ошиқи саргашта қулинг ризқини ҳам,
Эл миннатисиз Ўзинг муяссар айла.*

* * *

*Ошуфта этиб ишқ отли дарёда ўзинг,
Маҳв айладинг ўзликни бу савдода ўзинг.
Мен қайга етай зоту сифатинг тилаб,
Пинҳон-да ўзинг сану Хувайдо-да ўзинг.*

* * *

*Кўнглимки ғаминг билан тўлиқдир, эй дўст,
Дардинг туну кун менга рафиқдир, эй дўст
Ман кўнгли синиқларни севарман, дебсан,
Бизнинг-да шу кўнглимиз синиқдир, эй дўст*

(Эргаш Очилов таржималари)

АБУЛҚОСИМ ҚАШИРИЙ

Мусулмон оламида «Зайнул Ислому» лақаби билан шуҳрат қозонган Абулқосим Абдулкарим Қаширий Хасрнинг буюк машойихларидан ҳисобланади. У ҳижрий 374 йили Нишопурнинг Устуво қишлоғида деҳқон хонадонида дунёга келган. Гудаклиғида отаси вафот этгач, Абулқосим Яманийдан адаб ва қироат илмидан дарс олади. Шундан сунг Абулхусайн Хаффоф, Абунаим Исфароиний, Абуабдурахмон Сулабий сингари ҳадис донишмандлари ҳамда суфизм алломалари қулида тарбияланади; фикҳни Абубакр Тусийдан, илми Каломни Абубакр бинни Фуракдан, тасаввуф назариясини Абуали Даққоқ Нишопурийдан урганани; Абу Али Фарюмодий қулида ҳам илм таҳсил этган.

Қаширий Абуали Даққоқнинг Фотима номли қизига уйланган булиб, етти ўғли булган. У Аглаб, Абул Саҳҳоб Шодиҳий, Абдулжаббор Хорий, «Богдод тарихи»нинг муаллифи Абубакр Ҳотиблардан ҳадис ёзиб олади. У ислом оламида «Устод ал-жамоат», «Шайх-ул машойих», «Зайн-ул-ислом», «Муқаддимаи тоифа» сингари лақабларга эга булган донишманд сифатида эъзозланган. Қаширий Қуръонни мукаммал тафсир этган, Ҳаж тавофи пайтида юзлаб алломалар учун махсус ваъз мажлислари ташкил этган авлиёлардан ҳисобланади: тасаввуф илмида Жунайд Бағдодий ва Маъруф Кархийлар даражасига етади, Бағдод халифаси Қоим Борумло билан мулоқот қилиб, сарой аҳлига ваъз айтган. У салжуқий ҳукмрон Алп Арслон томонидан ҳам катта ҳурмат билан эъзозланган, имтиёзларга эга булган. Қаширий 445 йил ҳижрийда Нишопурда вафот этган. Айрим манбаларда Шайхнинг вафотини 465 йил деб ҳам ёзишади.

Қаширийдан тасаввуфга доир бир қанча рисоалар: «Рисолаи Қаширий», «Китоби одоб-ал-суфия», «Ал-тоиф-ал-ишорат», «Ал-такбир фи-ал-тазкир», «Китоби арбаъин», «Китоби ал-таъбир фи-ал-тафсир» сингари улкан асарлар мерос қолган. Бундан ташқари Навоий «Латоиф-ул-ишрат» китоби ҳам унинг қаламига мансуб деган. Унинг Маккадаги фаолияти, ҳадис урганиш йулидаги риязатлари, ваъз айтиш маҳорати ҳақида кўпдан-

куп нақлу ривоятлар, таърифу мадҳиялар мавжуд. Қаширӣ кейинги асрлар уламолари фаолиятига сезиларли таъсир этган Шайхдир. Хусусан унинг тасаввуф назарияси ва тарихига доир «Рисолаи Қаширӣ» китоби куп машҳурдир.

Алишер Навоӣ «Насойимул-муҳаббат»да, «Латоиф-ул-ишрат» тафсирининг соҳибидур. «Ва анга ҳар фанда расоил ва ҳар илмда тасониф бор» деб алоҳида таъкидлаб утганлар.

Купгина манбаларда Абулқосим Қаширӣ уз тенгдошлари орасида «Зайн-ул-ислом» унвонини олган ягона Шайх эди, деб битилган.

АБДУЛЛО АНСОРИЙ

Уз даври ва ундан кейинги асрларда ҳам Шарқда улкан шоир ва шайх сифатида шуҳрат соҳиби булган Абдулло Муҳаммад Ансорӣ 1006 йилда Ҳиротнинг Кухандиж маҳалласида аллома Абуаюб Ансорӣ хонадонида таваллуд топган. У устози Абулҳасан Харрақоний оламдан утгунча унинг ҳузурида булиб, илмидан файзу барокот топган ва пирининг минбарига соҳиб булган. У фикҳни имоми Шариф Маргазийдан, ҳадис илмини Абулфазл Муҳаммад Жорунийдан, тафсир илмини Хожа Яҳе Аммордан урганани. Замонасининг зарбадест давлат арбоблари Алп Арслон Салжук, Низомулмулк ҳамда Шайх Абусаид Абулхайрлар Ансорӣнинг яқин дўстлари булган.

Алишер Навоӣнинг ёзишича Ансорӣнинг отаси Абу Мансур Маттул Ансорӣ Муҳаммад пайгамбар с.а.в. авлодидан булиб, халифа Усмон даврида Хуросонга келиб муқим яшаб қолган. Ҳиротнинг Кухандизидида туғилган Ансорӣ дастлаб бир аёл мактабидида, сунгра эса Молиний мактабидида уқийди. Туққиз ёшида тула саводи чиқиб, Кози Абу Мансур ҳамда Жорузийлардан дарс олади. Ун турт ёшида эса «адаб дабиристони»да уқиб, араб ва форс тилларида шеър ёза бошлайди; Хожа Яҳе Аммордан тазкира ва тафсир илмини урганани. «Насойим-ул-муҳаббатда»да Ансорӣнинг 300 кишидан ҳадис эшитиб, ёзиб олгани уз тилидан қайд

этилган; Шайхул-исломнинг Хизр назари тушган аллома эканлиги таъкидланган.

Абдулло Ансорий мадрасаларда дарс бериш, хонақоҳларда ваъз айтиш, Куръонни ҳаммадан утказиб қирот қилиши, турли саҳобалар тилидан ҳадис ривоят қилиш билан бирга ёшлигидан бошлабоқ шеър ёзиш, ҳикоятлар битиш, илмий рисолалар иншо этиш билан шуғулланади. «Пири Ҳирот», «Шайхулислом» номлари билан шуҳрат топган Ансорий Абулҳасан Харрақонийни ўзига устод деб билади ва унинг қулидан хирқа кийган. Харрақоний уни алоҳида эъзозлаган ва у билан қилган суҳбатдан «Хизр билан мулоқотнинг файзини топгандим» дер экан. Ансорий ҳам устозини буюк илоҳий қудрат эгаси сифатида қадрлаган. Нақл қилишларича Балх аҳли Ансорийни ёқтиришмас экан. Бир сафар Шайхнинг балхга кетаётганини эшитган халқ уни тошбурон қилиб ўлдирмоқчи бўлиб қулларига тош олиб том бошида кутиб турган экан. Бу хабарни муридлари Ансорийга етказишибди. Шунда Шайх Харрақоний номини зикр этиб, шаҳарга дадил кириб борибди. Қасдчилар қулининг томири тортиб қолиб, бирон киши ҳам Шайхга тош отолмабди. Унинг «Зод-ул орифин», «Китоби асрор», «Малфузот», «Сад майдон», «Манозил-ул-соирин», «Рисолаи воридот», «Насоёҳ», «Рисолаи дил ва жон», «Казул соликин», «Рисолаи иродат ва қаландар», «Ҳафт ҳисор», «Муҳаббатнома», «Мавқулот», «Илоҳийнома», «Ганжнома», «Табоқот-ус-суфия» «Замм-ул калом ва аҳлиҳий» сингари асарлари Ансорийнинг суфизм назарияси ва амалиётига нақадар улкан ҳисса қўшганлигини кўрсатади. Хусусан, турли тамсил, ҳикоят ва ривоятлардан ташкил топган «Зод-ул-орифин» китоби Ансорийга катта шуҳрат келтиради. Чунки Ансорийга қадар форсий тилда бу хилдаги содда, айни пайтда юксак бадиий қимматга эга булган наср намунаси яратилмаган эди. Шу билан бирга у куп шеърлар ёзган, шеърлар девони 6 минг байтдан иборат. У ирфоний руҳда энг куп ва хуб рубоий ёзган ҳамда бу жанр тақомулига муносиб улуш қўшган шоир ҳисобланади.

Ансорийнинг ҳаёти оғир кечган. Унинг муҳолифлари икки мартаба зиндонбанд қилинишига, уч марта-

ба Ҳиротдан бадарга этилишига эришадилар. Шунга қарамай узи танлаган йулда собит қолади ва икки маротаба Ҳажга боради. Ана шу сафарлар давомида олим Эрону Араб юртларининг куплаб донишмандлари билан суҳбатлашишга муяссар булади. Ансорий 1088 йил вафот этади. Унинг мақбараси Ҳиротнинг Козургоҳий маҳалласидадир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулло Ансорий суфизм тарғиботи ва амалиётига ҳам жиддий эътибор берган. Шунинг учун ҳам у ваъзлари ва бошқа мажлислардаги нутқлари жараёнида Абдурахмон Суламийнинг анча мураккаб илмий тилда битилган «Табақоти суфия» китобидаги далилларни содда, Ҳирот лаҳжасида қайта ҳикоя қилиб юрган. Бир шогирди Ансорий оғзидан чиққан ҳикоятларни ёзиб олиб, алоҳида китоб ҳолатига келтирган. Олдин қайд қилганимиздек Абдурахмон Жомий «Нафоҳат-ул-унс» китобини яратишда ана шу манбадан ҳам истифода этган. Бугина эмас, Саъдий Шерозий «Гулистон» ва «Бустон» асарларини яратишда ҳам Ансорий ижодидан файз топган, баҳраманд булган. Зероки, Абдулло Ансорий форсий адабиётда шеърӣ, ахлоқӣ-таълимӣ ҳикоянависликка ҳам, назмаралаш насрий ҳикоятлар ёзишга ҳам асос солган санъаткордир.

Тадқиқотчилар Абдулло Ансорийга нисбат бериб келинаётган форсий тилдаги учта шеърлар девони «бошқа шоирлар ижодидан тузилган мажмуалардир. Аммо куплаб насрий асарлари таркибидаги шеърлар, икки мингдан зиёд рубоӣлар бевосита Ансорий қаламига мансуб», деган хулосага келишган. Адибнинг «Манозил-ул-соирин» асари Техрон (1898), Қоҳира (1963) шаҳарларида, «Сад майдон» эса Абдулхай Хамидий томонидан мукамал шарҳлари билан Кобулда (1962) чоп этилган. «Анис-ул-муридин» ва «Шамс-ул-мажолис» асарининг ягона қўлёзма нусхаси «Индеа Офис» (Лондон) китобхонасида сақланади. Бундан ташқари Ансорий араб тилидаги шеърларини туплаб олти минг байтли махсус девон тузгани ҳам маълум.

Ансорийнинг барча асарлари халқ ҳикматлари, таъбир ва иборалари билан зийнатланган бўлиб, катта таълимӣ-тарбиявий аҳамиятга эга; шоир уларда ин-

сондуслик, жавонмардлик, ахлоқ, илму маърифатни таргиб этиб, жоҳиллик, зулм-зурлик, риекорлик, мунофиқликни қоралади, фош этди.

*Ниманики тилингга чиқарсанг, у албатта сенга зарар
келтиради.*

Дўстингни эшикдан чиқарсанг ҳам, дилдан чиқарма.

Оллоҳ ҳам кўради, ҳам ниширади.

Шундай яшагинки, одамлар сени мақтасин.

Шундай ўлгинки, одамлар орқангдан дуо қишшисин.

Ҳавога учсанг, пашша бўл, сувга тушсанг, хас бўл.

* * *

Беш нарса бағритошликнинг нишонасидир. Улар: неъматга етгач, шукр қилмаслик, меҳнат вақтида сабр-сизлик, қисматга-тақдирга ризо булмаслик, яъни тан бермаслик, хизмат вақтида лоқайдлик, суҳбат вақтида ҳурматсизлик қилишдан иборатдир.

Балиқ сув билан тирик,

Бола сут билан тирик.

Шеърятга-шоирга устод лозим,

Тариқатга пир даркор.

Зоҳид жаннатга даъват этади,

Ориф эса дўстга элтади.

* * *

Уни излаб узимни топдим. Эндиликда узлигимни қидирсам, албатта, уни топаман.

* * *

«Муножот» китоби ҳам ана шундай панднома моҳиятига эга: Эй, Оллоҳ! Абдуллони шайтон васвасаси, жисмоний ҳою ҳавас ҳамда нодонлик гурури сингари уч офатдан узинг асра. Эй Худо! Жаннат куз ва чироқдек булса ҳам, сенинг дийдорингсиз дарду доғдир.

* * *

Эй Оллоҳ! Мени дўзахга солсанг, асло инграмасман, аммо сенинг жамолингсиз жаннатга ташласанг, унга асло рози эмасман.

Эй Худо! Сенинг ёдингсиз барча шодликлар гурурдир, барча гам сенинг ёдинг билан сурурдир.

Абдулло Ансорий форс-тожик адабиётида биринчилардан бўлиб, «Анис-ул-муридин ва шамсул-мажолис» китобида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузаштини ун турт мажлисда ғоятда гузал тарзда насрда баён этиб, у орқали илоҳий ишқ ғоясини муваффақиятли инъикос эттира олгандир. Бу асарни марҳум профессор Аълохон Афсаҳзод махсус таҳлил қилган, тадқиқ этган.

АБУЛҲАСАН ҲАЖВИРИЙ

Абулҳасан Али бинни Усмон Ғазна яқинидаги Ҳажвир мавзеида хонақоҳ ва масжид соҳиби булган хонадонда таваллуд топган. У дастлабки таълимини машҳур Шайх Абул Фазл Муҳаммад бинни Хатлий қулида олади, тариқатни урганади. Шундан сунг Ҳаж сафарига жунайди ва Маккада Абулаббос Аҳмад бинни Муҳаммад билан танишиб, баъзи илмларни ундан урганади. Яҳё Маоз унга устозлик ва пирлик қилган. Ана шу сафар вақтида ва ундан кейин у замонасининг Абулкарим Қаширий, Абусаид Абулхайр, Абуали Фарюмодий сингари алломалари, бир неча муҳаддислар суҳбатида бўлиб, дарс олди. Шундан кейин Мовароуннаҳрга саёҳат қилади ва Ҳиндистонга бориб, Лоҳур шаҳрида яшай бошлайди. У Жунайдия оқимига мансуб эди. Ҳажвирий забардаст Шайх бўлиш билан бирга, нозиктабъ шоир ҳам булган. Ундан бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Бундан ташқари шайхнинг «Минҳожидин» номли рисола битганлиги хусусида ҳам маълумот мавжуд. Ҳажвирий 445 йили Лоҳурда вафот этган. Унинг мақбараси шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан бири ҳисобланади.

Келтирибдурларким, бир куни Абу Усмон Ҳажвирий мактабхонадан кетиб борар эрди. Бошида заррин дастор ва учасида булгон жубба ва турт гулом неча ҳамроҳ бир кўҳна карвонсаройнинг олдидан утгунча курдиким, бир ёғир эшакка қаргалар уралашибдур. Ёғирни чуқуб жароҳат узра жароҳат қилодур. Ва ул эшак камоли озурдалиқдин анча қуввати йуққим, қаргалар-

ни узидан дафъ қилгай. Абу Усмон кўруб, эшакка раҳми келиб, хизматкорларига дедиким: Сиз манга не учун эргашурсиз. Хизматкорлари дедиларким: анинг учун эргашурмизки, сиз ҳар не иш буюрсангиз биз қилурмиз ва ҳар неки фармонингиздур, бажо келтирурмиз. Абу Усмон дедиким: бу жуббани эшакнинг учасига ёпинг ва бу дастор бирла ани маҳкам боғласанглар, то ул Худонинг махлуқиға роҳат ва осойиш етгай. Хизматкорлар келиб жуббани эшакка ёпиб, достор бирла маҳкам тангладилар. Ҳар ҳол ул эшак ҳол тили бирла Ҳақ субҳонаҳу таолога Абу Усмон учун маърифат тилаб муножот қилди. Абу Усмон ҳануз уйига етмаб эрди, авлиёларга булур ҳолат ва воқеа анга ета бошлади. Ва чун Абу Усмоннинг ҳолига шуридалик туша бошлади, эрса Яҳё Маознинг суҳбатига бора бошлади ва анинг файзидин анга кўп кушойишлар булди.

* * *

Нақлдурким, бир араҳхур қаллош угил бор эрди, доим маст булур эрди. Бир куни илкида рубоб ва ширмастдек утуб борур эрди. Абу Усмонни кўрди, дарҳол кулоҳи ичида зулфини ёшурди ва рубобни этоки ичра ёшурди. Гумон қилдиким, Абу Усмон мани бу ҳолда кўруб, манга яхши итоб қилгусидур. Абу Усмон камоли шафқат ва меҳрибонлиқдин ул уғулнинг олдиға бориб дедиким: кўрқмағилким ман санинг биродарингман, биродарлар ҳаммаси бир жону бир тан буларлар. Вақтеки уғул Абу Усмондин бу янглиг шафқат ва меҳрибонликни кўриб тавба қилди ва хонақоҳға борди.

* * *

Дебдур: ҳар кишининг андишаси ҳар ишда Худога булмаса, ҳамма ишда Худонинг фазлу карами анга насиб булмас.

* * *

Дебдур: ҳар киши охиратнинг боқий ва пойдорлиқини андиша қилса, кўнглига охиратга роғиб булмоқ пайдо булур.

* * *

Дебдур: ҳар киши роҳатдин ва азиз булмоқдин ва халойиққа сардор булмоқдин парҳез қилса, кўнгли

хаммадин фориг булур ва Худонинг бандаларига раҳм қилгон булур.

* * *

Дебдур: қурқмоқ Худонинг адлидин лозим келур ва умид тутмоқ фазлу карамдин лозим булур. Ҳар киши гафлат захрини тотмагунча анинг лаззатини топмагусидур.

* * *

Дебдур: сабр қилғучи ул булурки, алам тортмоққа хуй қилгон булгай.

* * *

Дебдур: авомнинг шукр қилмоғи таом емакда ва либос киймакда булур. Ва хоснинг шукр қилмоғи кунгулга тушган файзча булур.

* * *

Дебдур: саодатнинг нишонаси улдулки, гуноҳ қилгайсан ва умид тутарсанки, мақбул булгайсен.

АҲМАДИ ЖОМ — ЖАНДАПИЛ

Шайхулислом Абунаср Аҳмад бинни Абулҳасан бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Номиқий — Жомий — Аҳмад Жандапил тасаввуфнинг буюк арбобларидан булиб, 1049 йили Жом шаҳридан унчалик узоқ булмаган Номиқ қишлоғида зодагон оиласида дунёга келган. Аҳмад болалик ва йигитлик палласида ялқовлик қилиб, илм урганмай, касб эгалламай юради. Бодапарастликка берилади. Ва ниҳоят 22 ёшида бу йулдан қайтиб, тасаввуфга юз буради: ун икки йил Номиқ тоғида, 6 йил Безд тоғида танҳолик — гушанишликка берилади. Сунг Сарахсда Зуробод деган шахсдан илм урганани; Марв, Нишопур, Бузжон, Ҳирот, Бохарз, Бистом шаҳарларига сафар қилиб, куп уламолар суҳбатига булади, улар билан баҳслашади, Ҳаж зиёратига боради. Сафардан қайтгач, Жом яқинидаги Маъдато-бод қишлоғида муқим яшаб, ҳижрий 1141 йили 90 ёшида оламдан утади. Унинг хоки Турбат деган маҳаллага дафн этилган. Турбати Жом номи билан машҳур

булган бу мавзеъ халқнинг қутлуг зиёратгоҳи ҳисобланади. Бу мақбарани Ғиёсиддин Муҳаммад Карт уз маблағига бунёд этган.

Аҳмади жом Абутоҳири Гурднинг муриди булса-да замонасининг Абдулло Ансорий, Хожа Мавлуд Чиштиӣ, Имом Муҳаммад, Мансур Сарахсий каби буюк шахслари суҳбатидан баҳраманд бўлиб, дуоларини олган, Султон Санжар билан яқиндан алоқада булган. «Райҳон-ул-араб» китоби муаллифининг ёзишича Аҳмад қирқ ёшида уч юз отмиш минг шогирд ва муридни узига эргаштира олган буюк авлиё эди. Аҳмади Жом — Жандапилдан бизга қадар «Мифтоҳ-ул-жаннат», «Сирож-ул-соирин», «Бурхон-ул-ҳақиқат», «Эътиқоднома», «Футуҳ-ал-қулуб», «Анис-ал-мазнабин», «Анис-ал-тобеин», «Ал-зуҳдиёт», «Самарқандия», «Футуҳ-ал-руҳ», «Кануз-ал-ҳикмат» сингари куплаб илмий рисолалар; Султон Санжарга атаб тартиб этилган 4 минг байтдан иборат шеърлар девони, «Муҳаббатнома», «Суз ва гудоз» номли катта ҳажмдаги маснавийлар мерос бўлиб қолган.

Жандапил Шарқда суфизм назариятчиси, маснавий устаси, ирфоний шеърятнинг пешволаридан бири сифатида ниҳоятда эъзозланган. Шунинг учун ҳам унинг назарияси ва гоёлари барча асрларда донишмандлар, мутафаккирларнинг диққат марказида турган. Аҳмади Жомнинг ҳаёти ва ижодига доир турли даврларда «Нурал-ҳақойиқ», 5 та «Мақомот», «Мақомати Жандапил», «Хулосатул-ҳақойиқ», «Хулосатул-мақомот», «Сабз парий» сингари илмий ҳамда бадий асарларнинг яратилганлиги ушбу мулоҳазаларни тасдиқлайди. Жандапил маснавий ва шеърларида тасаввуфий мулоҳаза ҳамда ақидаларни тарғиб, ташвиқ этиш билан бирга дунёвий гоёларни ҳам илгари сурган. Зероки, ҳаётда у уз шогирдларини бирон бир касбни эгаллаб ҳалол меҳнат эвазига кун кечиришга ургатар, фарзандлар тарбиясига алоҳида эътибор берарди. Унинг 3 қиз ва 13 угилни комил инсонлар қилиб вояга етказганлиги ҳақида мақоматларда қизиқарли далиллар ёзиб қодирилган. Ҳатто, у бир неча шеърда рамзий тарзда булса ҳам Султон Санжарга васиятлар қилган. Шоир рубоийлари мавзу жиҳатидан ҳам, гоёвий-бадий хусусиятлари томо-

нидан ҳам юксак фасоҳат ва балоғат намуналаридир. У уз рубоийларида меҳнатсеварлик, тугрилиқ, инсондушлиқ, ҳалоллик ғояларини илгари суриб, худбинлик, тамағирлик, гирромлик, фирибгарлик сингари гайриинсоний хислатларни қаттиқ қоралайди.

*Чун теша мабош ва жумла бархуд матарош,
Чун ранда зи кори хеш бебахра мабош.
Таълим зи арра гир, дар ақл маош,
Чиз суйи худ мекаш ва чизе мепош.*

(Теша булиб, ҳамма нарсани узингга тарашлама, ранда каби уз ишингдан бебахра ҳам булма. Ақлинг чархлашда аррадан таълим олиб, бир қисмини узингга тортиб қолганини узгага соч).

Айрим рубоийларида шоир таълим-тарбиявий масалаларни тасаввуфий мулоҳазларга омухта тарзда инъикос эттириб, хулосани китобхонга ҳавола қилади. Ишқ талқинидаги мана бу рубоий ана шундай моҳиятга эга:

*Ишқ оинаестки, андар ў занге нест,
Бо беҳабарон дар ин сухан чанге нест.
Доники киро ишқ мусаллам бошад,
Онроки дар бадном шудан нанге нест.*

(Ишқ занг губорсиз бир оинадир, беҳабарлар бу сузнинг моҳиятини англамас. Ҳақиқий ишқ эгаси ким деб сурасанг, у бу йулда бадном булишдан ор қилмас).

Баъзан шоир ишқ мавзусини ҳаёт ва шодлик рамзи булган май образи билан биргаликда тасвирлаб, гузал лавҳалар яратади:

*Ёрам зи харобот даромад сар маст,
Монанди лаби хеш майи лаъл бадаст.
Гуфтам: санамо ман аз ту кай хоҳам расид?
Гуфто: на раҳад ҳар онки дар мо пайваст.*

(Ёрим харобот (майхона)дан қулларида лаби сингари қизил май тутганча сархуш чиқиб келди, шунда мен дедим: эй гузал мен қачон сенга етишаман? Деди: сенинг йулинг бизнинг изимизга ҳамма вақт ҳам ула-навермайди).

Демак, Аҳмади Жом суфизм ғоялари-ю таълимотини илмий рисолаларидагина эмас, бадиий тафаккур

неъматлари воситаси билан ҳам таргиб этишга муяссар булган буюк мутафаккирдир. Қуйидаги рубоийда эса тенгсиз олим ва санъаткор чуқур фалсафий мушоҳадаларни мужассамлаштирган.

*Гаҳ тарки вужуди гам фазоянда кун,
Гаҳ орзуи ҳаёти поянда кун.
Ояндаи умр хоҳи аз рафта фузун,
Дар рафта чи кардаики оянда кун.*

(Баъзан вужудингдан гам кетишини истайсан, гоҳида эса абадий ҳаётни хоҳлайсан. Келажак умрингнинг утмишидан яхши булишини истайсан, утмишда келажагингда давом эттириш учун қандай яхшилик қила олган эдинг). Шоир аксарият рубоийларида одамларни ҳаётда яхшилик уруғини сепиб яшашга, шодлик билан умргузаронлик қилишга ундайди. Бу эса Аҳмади Жом асарларининг нақадар ҳаётӣ ва маърифӣ, инсонӣ моҳиятга эга эканлигини курсатадиган хислатлардир. Аҳмади Жом шеърӣяти Шарқ поэзиясидаги таълим-тарбиявий, педагогик йуналишнинг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Профессор Аълоҳон Афсаҳзоднинг аниқлашича халқ қиссаси «Сабзпарӣй ва Зардпарӣй» таркибидаги барча шеърлар Аҳмади Жом девонидан олинган экан. Бу эса шоир асарлари кенг халқ оммаси орасида огиздан-огизга кучиб юрганлигини тасдиқлайди.

САИД ҚОСИМИ АНВОР

Амир Муиниддин Али Саид Қосими Анвор ҳижрий IX асрда яшаган буюк суфи шоирлардан ҳисобланади. Абдурахмон Жомийнинг ёзишича Қосими Анвор дастлаб Шайх Садриддин Ардабийӣ, сунгра эса Шайх Садриддин Али Яманийлар қулида тарбия топган. У узидан кейин бир қанча илмӣ рисолалар ҳамда катта ҳажмдаги шеърлар девонини мерос қолдирган. Қосими Анвор асли Табризлик бўлиб, Рум, Балх, Самарқандни кезган булса ҳам бутун умрини Ҳиротда утказиб, Хожа Аҳрордек авлиёларнинг камолотига таъсир этган. Абдурахмон Жомӣй, Навоӣй ҳамда Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича Саид Қосими Анвор

ҳижрий 437 йили Харжурда (Хирот яқинида) вафот этган. «Қачонки Саид Қосим ҳузурига борсам, кузимга бугун коинот унинг атрофига жамланиб, унга сингиб, нопайдо булгандек туюлади» деб ёзиб қолдирган Хожа Убайдулло Аҳрор. Ҳақиқий ишқ тасвирига бағишланган қуйидаги рубоийлар унинг даҳосидан нишонадир:

*Наметавон хабаре дод аз ҳақиқати дӯст,
Вале зи рӯйи ҳақиқат ҳақиқати ҳама уст.
Аз лаззати ошиқи чу масрур шави,
Дар лашкари ошиқон чу Мансур шави.
Аз зулмати худ даме агар дур шави,
Дар нур шави ва оқибат нур шави.*

(Дуст ҳақиқатидан хабар беролмайсан, аммо барча ҳақиқатлар юзида унинг ҳақиқати мавжуд. Ошиқлик лаззатидан масрур булсанг, ошиқлар лашкарида Мансурдек булгайсен. Уз зулматингдан бир сонияга узоқлашсанг, нурда буласан ва оқибатда нурга айланасан).

Қуйидаги рубоийда эса шоир дустликни ирфоний моҳиятда талқин этади:

*Ҳар чандки дар замони як маҳрам нест,
Бунёди асоси дустии маҳкам нест.
Мо дар ҳама ҳол бо ғамаш дилшодем,
Чун ғам ба саломат аст, дигар ғам нест.*

(Замонада бир маҳрам йуқ, шунинг учун дустликнинг асоси маҳкам эмас. Ҳамма ҳолатда ҳам биз (унинг) ғами билан шодмиз, зероки ғам саломатликда булганда бошқа ғам булмас).

Алишер Навоий ҳам «Насойимул-муҳббат»да Саид Қосимнинг кўплаб шаҳарларга сафар қилиб, буюк машойихлар билан ҳамсуҳбат булганини ёзиб, «ҳоло эл аросида девонлари бор ва яхши маснавий рисоалари ва яна расойил ҳам битибдурлар ва таржеълари девонда бор» деб махсус қайд этган.

АБУҲОМИД ҒАЗЗОЛИЙ

Ун биринчи асрнинг охирларига келиб салжуқийлар салтанатида нотинчлик юз беради: бир гуруҳ мутаассиб руҳонийлар бош кутариб, Исфаҳон обсерваториясига ўт қўядилар; илм-маърифат аҳли қувгин қилинади, таҳқир этилади. «Илму дониш ва адолат паноҳи» (Муиззи), уттиз йил вазирлик қилган Низомулмулк Ҳаж йулида улдирилади. Ҳасан Саббоҳ бошчилигидаги муҳолифлар мамлакатда тўхмат, игво ҳамда жосусликни авж олдиради. Шарқнинг буюк мутафаккири, толмас ижодкор Абуҳомид Ғаззолий ана шундай мураккаб бир шароитда яшаб, ижод қилган.

Абуҳомид Муҳаммад бинни Ғаззолий — ҳужжат-ул-ислом 1058 йилда Хуросоннинг Тус шаҳрида ипак йигирувчи хонадонида таваллуд топган. Отаси узи йигирган ипакларини бозордаги дуконида сотгани учун «Ғаззолий» лақабини олган экан. Айни пайтда у тақводор одам булиб, суфи ва фақиҳлар мажлисларида иштирок этиб юрарди. Аммо Маҳмуд ва Аҳмадлар гудак чоғидаёқ ота бу оламни тарк этди. Улими олдидан отаизор уғилларини Азконий номли суфи дўстига топширади. Бир неча йилдан сунг Азконий болаларга «Отангиздан қолган барча маблағни сизлар учун сарфлаб бўлдим. Мен бир фақир одамман; энди бирон бир мадрасага қиринглар, у ерда ойлик маош берадилар. Ушанга гизо еб, таҳсилни давом эттирасизлар» дейди. Натижада ака-ука Нишопурга бориб, мадрасага жойлашишди. Бир оз вақтдан сунг Абуҳомид Муҳаммад диний ва адабий таълимни Азконийдан олган бўлса ҳам, илмини чуқурлаштириш учун Тус мадрасаларидан бирига бориб кирди. Бу ердан Журжонга — Абунаср Исмоилий ҳузурига борди. Бир оз вақтдан сунг Тусга қайтиб, уч йил мустақил мутолаа билан машғул бўлди. Имом Аъсад Меҳаний Ғаззолий тилидан ҳикоя қилади: «Журжондан Тусга қайтишимда йулда қароқчилар учраб, ҳамма нарсамни тортиб олишди. Уларнинг кетидан «ҳаммасини сизларга бахшида этдим, фақат халтамдаги бир даста қоғозларимни қайтариб беринглар, улар сизларга керак эмас» деб ялиниб-ёлвордим. Кўп зорланганим учун уғрилар бошлигининг раҳми келди шекилли, менга қараб деди:

— Халтангдаги қоғоз шу даражада қимматлимидики, унга ёпишиб олдинг?

— Бир қанча вақт хонадонимдан йироқларда юрганымда билган ва урганганларимни ёзиб, тўплаб юргандим.

— Дарс уқидим, билим олдим деганинг нимаси, сендан қоғозларингни олиб қўйсақ, билимсиз бўлиб қолибсан. Қароқчилар угирлайдиган, тортиб оладиган илм ҳам илм бўладими? — деди-да сафдошларига уша қоғоз солинган халтани қайтариб беришни буюрди.

Уғрилар сардори томонидан айтилган бу гаплар менга Худонинг бир ҳидоятитай туюлди. Ушандан сунг шундай ҳаракат қилдимки урганган нарсам ўзимда қолсин, яъни Тусга келиб ёдлаганларимнинг барини уч йил давомида хотирамга муҳрлаб олдим.

Абуҳомид Ғаззолий 1111 йили Нишопурга бориб Имом ал-Ҳарамайн, Абуалмаолий Абдумулк Жувайнийга учрашиб, умрининг охиригача унинг мулозими бўлиб қолди. Ана шу йилларда у мантиқ, фалсафа, тиб билими ва бошқа фанлар бўйича камолот касб этди, барча уламолар уни эътироф этдилар. Имом ал-Ҳарамайн эса шундай шогирди борлигидан фахрланиб юрадиган бўлди. Устози вафотидан сунг Ғаззолий Низомулмулкни кўргани боради ва унинг ҳузурида 6 ой яшайди. Шундан сунг Низомулмулк Бағдод ҳокими билан гаплашиб Ғаззолийни Низомия мадрасасида дарс бериш учун жунатади. Тез орада Ғаззолий фавқулодда иқтидор соҳиби сифатида шуҳрат топди ва фалсафа, фикҳ, калом илми, суфизм тарихи, ботиния, исмоилия сингари оқимлар тарихига оид асарларни ёза бошлади. Уч йил давомида фалсафани чуқур урганиш билан банд бўлди; «Фалсафанинг мақсади», «Фалсафа тухфалари» номли китобларини яратди; фикҳ ва калом илмига оид бир неча асарларни ёзди. «Бу илмларни пухта эгаллагач суфизм тариқатларига юз тутдим. Шунда маърифат билан тасаввуф тариқати булак-булак нарсалар эканлигини англадим. Яъни улар илм ва амал экан. Менга амалдан кўра илм осонроқ кўринди. Шунинг учун Абутолиб Маккийнинг «Қувват ал-қулуб»и, Ҳорис Масоҳибий асарларини, Жунайд, Шиблий, Боязид Бистомийларнинг китобларини мутолаа қилдим. Шундагина

мен уларнинг ҳақиқатига илм орқали эмас, балки завқ ҳамда ҳол билангина етиш мумкинлигини тушуниб етдим» деб ёзган эди кейинчалик Ғаззолий.

Ватан иштиёқи ва айрим маслақдошларнинг нора-вонбинлиги туфайли Ғаззолий Тусга қайтиб ун йил узлатда утиради ва машҳур асарларни шу даврда яратади. Ҳижрий 499 йили Нишопурга келиб Низомия мадрасасида дарс бера бошлади. Низомулмулкнинг донишманд угли Фаҳрулмулк Ғаззолийни уз ҳимоясига олганди. Муаллимлик фаолияти икки йил давом этди ва ҳаёти ҳавф остида қолгани учун олим яна Тусга қайтиб, ижод билан шугуллана бошлади. Ҳатто Султон Санжарнинг Низомияга қайтиши ҳақидаги хоҳишини ҳам рад этиб, гушанишинликда яшаб ҳижрий 505 йили 56 ёшида бу дунёни тарк этди. Унинг қабри Табарондир.

Ислом донишмандлари орасида ҳеч ким Ғаззолийдек кўп ва ҳўб асар ёзган эмас. Унинг ёзган асарларини санаб яшаган умрига тақсимлаб чиқилса, ҳар куни 4 жилддан асар ёзган бўлиб чиқади. Ғаззолий фалсафа, ислом тарихи, ҳуқуқ, ахлоқ, тасаввуф, калом илми, шеърят, табобат, одоб, маърифат, ҳақиқатга доир юзлаб рисолалар ёзган. Уларнинг қадри улчовга сигмайди. Биз қуйида олим асарларидан баъзиларининг номи келтирамиз:

1. Ал-басит, ал-васит, ал-вужиз
2. Мақосид ал-фалсафа
3. Тухфат ал-фалсафа
4. Маҳак ал-назр
5. Меъёр ал-улум
6. Мезон-ал-амал
7. Ал-музтазҳирий
8. Ҳужжат ал-халқ
9. Ал-иктисод фи-ал идтиқод
10. Қавоид ал-ақоид
11. Рисолат ал-қуддусия
12. Эҳёи улум ал-дин
13. Бадоеъ-ал-ҳидоя
14. Ал-мақсад ал-сани
15. Жавоҳир ал-акрон
16. Китоби ал-арбайин

17. Кимёи саодат
18. Ал-идрот-ал-фохира
19. Ал-қастос ал-мустақим
20. Файсал ал-тафиқа байн ал-ислом ва ал-зиндиқа
21. Ал-мустасфи мин усул ал-фиқҳ
22. Мушкилот ал-нур
23. Ал-жомеъ ал-авом мин улум ал калом
24. Меърож ал-соликон
25. Ажойиб ал-махлуқот ва асрор-ал-коинот
26. Ал-одоби фи-ал-дин
27. Ал-қавоиди ал-ашра
28. Минҳож ал-орифин

Бундан ташқари Ғаззолий истеъдодли шоир ҳам булган. Унинг араб ва форсий тилдаги ғазал, қасида, рубоийлардан ташкил топган шеърлар туплами бизга қадар етиб келган. Шеърларнинг барчаси тасаввуф гояларини тарғиб қилишга қаратилган:

*Касеро наси пардаи қазо роҳе нашуд,
 Ва зи сири қадр ҳеч кас огоҳ нашуд.
 Аз рӯи қиёс ҳар кас чизе гуфт,
 Маълум нагашт ва қасд кӯтоҳ нашуд.*

(Ҳеч ким қазо пардаси ортига йул тополмади, қадар сиридан ҳам ҳеч ким огоҳ булолмади. Қиёс юзасидан ҳар ким ҳар хил гапирди, нияти қисқариб, ҳеч нарса маълум булмади). Бундай рубоийларни шарҳлаш ва таҳлил этмоқ учун махсус тайёргарлик, билим лозимдир.

ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ

Хожа Абуяъқуб Юсуф Ҳамадоний 1048 йили Ҳамадон атрофидаги қишлоқлардан бирида қосиб оиласида туғилган. Ёшлигиданоқ илм урганиш мақсадида Бағдодга боради ва Абулисҳоқ Шерозий тарбиясига киради. Айни пайтда Исфаҳон ва Бағдод олимларидан ҳадис илми буйича ҳам дарс ола бошлайди; тасаввуф буйича эса Ҳасан Симноний ҳамда Абдуллоҳ Жувайнийлардан таҳсил кўрди. Абу Али Фарюмодий, Абулқодир Гилоний, Имо Ғаззолий, Ҳамидуддин Мултонийлар суҳба-тида булди. Шундан сунг яна Бағдодга қайтиб, Низо-

мия мадрасасида дарс бериш, ваъз айтиш билан машгул бўлди. Халқ ва уламалар уни яхши кутиб олади. Икки-уч йилдан сунг Хужа Абуяъқуб Хуросон орқали Мовароуннаҳрга қараб сафарга чиқади. Бир неча йил Марвда яшаб, талабаларга дарс беради, халққа ваъз айтади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида «Хожа Юсуф Ҳамадоний куняти Абуяъқубдир. Шайх Абу Исҳоқни ани кичик ёшлик эканида кўп улугъ поялик асҳобига тағдим қилур эрди ва бу кўп уламодин Бағдод ва Исфаҳон, Самарқандда ҳадис истимо қилди» деб ёзган.

Сарчашмаларда таъкидланишича Юсуф Ҳамадоний орада Ҳирот, Урганчга бориб, талабаларга дарс берар экан. Бу орада Юсуф Ҳамадоний бир неча йил Бухорога бориб яшайди. Бухоро мадрасаларида дарс бериш билан бирга Юсуф Ҳамадоний Шайхул ислом вазифасини ҳам бажарган, Аҳмад Яссавийдек мутафаккирларга устозлик қилган. Юсуф Ҳамадоний Ҳирот сафари пайтида йулда 1140 йилда вафот этган. Мурид ва шогирдлари Марв шаҳрига элтиб дафн қиладилар. Жунайдий ва бошқа муаллифлар Ҳамадоний «Ҳиротда дафн этилган» деб ёзадилар. Навоий, Оғаҳий ва Бартолдлар унинг қабри Марвда эканлигини аниқ таъкидлаганлар.

Маълумки, Юсуф Ҳамадоний ниҳоятда камгап, сермулоҳаза, ҳалим, сабоғу матонатли, хокисорона ҳаёт кечиришга одатланган алломалардан бўлган. Унинг уттиз саккиз марта Ҳаж сафарида бўлиб, бир неча ойлаб Маккада мужовир бўлгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Шайх Хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг устози ҳаёти ва фаолияти тасвирига бағишланган. «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний»ни махсус таҳлил қилган филология фанлари доктори Ориф Усмон «Юсуф Ҳамадоний... Қуръони мажидни ёд олган, минг мартадан ортиқ хатми Қуръон қилган. Оятлар таҳлилида 200 дан ортиқ шайх билан суҳбатлашган. Саккиз минг бутпарастни мусулмон қилган. Қанчадан-қанча одамлар тавба қилиб, унинг этагини тутган — тасаввуф йулига кирган», деб ёзган. Кейинчалик Нақшбандий тариқатига асос бўлган «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» шарт-қоида-

ларнинг кашшофи ҳам Юсуф Ҳамадоний булган. Шайхнинг таълимоти инсонни шарафлаш, маърифатни юксалтириб, банданинг ҳар жабҳада собит, фаол булишига таянади, инсонларни комиллик сари етаклайди.

Юсуф Ҳамаднийнинг риёзат ва кароматлари ҳақида Шарқда ривоят ҳикоятлар кенг тарқалган. У ҳатто бир қарашда руҳий касалларни, ақлдан озганларни тuzатарди, деган нақллар мавжуд. Унинг умр буйи этикдузлик билан кун кечиргани ҳам халқ орасида анча машҳур. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ёзади: «Бир кун уз зовиясида ултуруб эрдик, кунгида ташқари чиқмоқ хутур қилди ва тариқи жумъа кунидан узга кунда чиқмас эрди ва бу анга оғир келдики, билмас эрдик, қаён боргай? Охир бир маркабга минди ва жиловини қўйди, то қаёнки Тангри таоло элтса, боргай. Ул маркаб шаҳрдин чиқди ва бодияга кирди ва борур эрди то ани бир вайрон масжид эшигига еткурди ва турди. Шайх тушди ва ул масжидга кирди ва қурдики бир йигит бошини мароқабага тортибдур. Бир замондин сунгра бошин кутарди. Бир ҳайбатлиг йигит эрди, деди: Ё Юсуф манга масъала мушкул бўлубдур ва зикр қилди. Шайх ул мушкулни ҳал қилгондин сунгра деди: эй фарзанд, ҳар қачон санга масъала мушкул бўлса, шаҳарга кел, доғи мендин сур ва мени келурга ранжга солма».

Шайх дебдурки, ул йигит менга боқди ва айтди: ҳар қачон масъала манга мушкул бўлса, анинг ҳаллига ҳар тош манга санингдек бир Юсуфдир.

Шайх Ибни Арабий дебдурки, ман мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи била Шайхни уз жонибига жалб қила олур эрмиш.

Асҳоб орасида хулофаси беш киши эрдилар: Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний.

ИМОМ МОТУРУДИЙ

Шайх Абу Мансур ибни Муҳаммад Мотурудий тахминан 870 йили ҳозирги Самарқанднинг Мотруд мавзесида тугилиб, 975 йили вафот этган. У Чокардиза

қабристонига дафн этилган. Мотурудий дастлаб хусусий муаллимларда сўнгра эса, замонасининг машҳур олимлари Абу Наср Аҳмад ал-Иёдий, Абубакр Аҳмад бинни Исҳоқ ал-Жузжоний ҳамда Нусайр бинни Яҳё ал-Балхийларда калом илми ҳамда фикҳ буйича таҳсил кўрган. Кейинчалик узи Самарқанд мадрасаларида дарс берган ва ислом таълимотининг софлиги учун курашган. Мотурудий «Радд-ал қаромата», «Муътазилия мавҳуми маъноси баёнида», «Китоб-ут-тавҳид», «Китоб-ул-усул», «Китоб-ут-таълифот ал Қуръон», «Китоб-ат тавҳид», «Китоб таъвилот аҳл ас-сунна», «Радд ал-усул-ал-хамса», «Радд китоб ал-имом ли-баъдар-равофиз», «Табсират ал-адилла», «Китоб ал-мақололот», «Маъхаз аш-шаройиъ», «Китоб ал-жандал», «Китоб радд таҳзиб ал-жадал лил Каъбий» сингари унлаб илмий-назарий асарлар, «Панднома» китобининг муаллифидир. Уша давр уламолари Мотурудийни «Султон-ул-муиззин» дер эканлар. «Панднома» X аср форсий тилдаги насрнинг гузал намунасидир. У назм аралаш усулда ёзилган. Китоб 2000 йили Техронда нашр этилди.

Шарқда Мотурудийнинг илмий салоҳияти, ўз дунёқараши ҳимояси йулидаги фидойилиги, қароматлари хусусида кўплаб нақллар тарқалган. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ҳикоя қилади: икки маст разилваш элдин аларнинг эшикларига келиб, бири ташқари туруб, бири ичкари кириб, аларнинг шариф овқатларига беадабона ҳаракат ва сўз била мушавваш булуб эрмиш. Аларга гайрату газаб муставли булуб, қупуб, бир маҳкам чубдасте тургон эрмиш, олиб ул беадабнинг бошига андоғ урарларким, мағзи паришон булуб йиқилур. Аёғидин судраб бир чуқур эрмиш анга солурлар. Доғи келиб ҳузур бирла қиладургон ишларига машғул булурлар. Яна бир ҳамроҳи бир замон турар. Бу кирган ҳамроҳи чиқмас. Ани тилай ул даги кирар. Ҳамул навъ беадабона сўз айта киришурки, менинг ҳамроҳим бу уйга кирди, чиқмади. Қаён борди? Айт! — деб. Шайх айтурларки, мунда ҳеч киши кирмади. Бир ит кирди, телбалик қилур эрди, уруб ултурдум, даги ана у чуқурда ташладим, деб чуқурни кургуздилар. Ул маст ул чуқур устига бориб, мулоҳаза қилса, кўрарки бир итдур, мағзи парешон булуб, улуб ётур.

Ул мастлигдин соғалиб ҳазрати Шайх қошида тавба қилур ва туз йулга кирар.

* * *

Чин эътиқод безавол ганждир

* * *

Қуролингни илмдин яса

* * *

Яхшилар билан дустлаш

* * *

Аёллардан устун булишга интилма

* * *

Хорлик истасанг, хиёнатчи бул

* * *

Сабрли бул, муродға етасан

* * *

Ҳар бир ишда ҳамкор иста

* * *

Донишингни хор қилма

* * *

Кам гапир, оз егину кам ухла

* * *

Доно куринган нодондан хазар қил

* * *

Урган ва узгаларга ургат

* * *

Яхшиликни жондан изла

* * *

Жонни амонат, умрни иноят бил

* * *

Эл лаънатига учрай десанг, такобур бул

* * *

Ҳамиша сир асровчи бул

* * *

Ҳар кимнинг нонини ема, аммо ҳаммага нон бер

* * *

Ажални ҳеч қачон эсдан чиқарма

* * *

Мартабаю иззатни илмдан изла

* * *

Сендан қурққандан сен ҳам қурқ

* * *

Душманингнинг душмани билан дуст тутун

* * *

Дустларнинг дустлари орасида бул

* * *

Нокадан қарз олма

* * *

Жоҳил зоҳидга инонма

* * *

Аждоднинг қадрини эъзозла

* * *

Одамларнинг олдида нима десанг, орқасидан ҳам ушани гапир

* * *

Бировнинг миннатини кутару миннат қилувчи булма

* * *

Ҳожат чиқаришни буюк амал, деб бил

* * *

Душманинг билан иноқлашган дустдан қурқ

* * *

Сенга иши тушган одамни ранжитма

* * *

Отанг хатоси учун танбеҳ бергувчи булма

* * *

Тугри йулнинг очкуси илмдир

* * *

Пайгамбарларни ҳамиша тирик бил

САНОИЙ ҒАЗНАВИЙ

Машҳур шоир, мутафаккир донишманд, ғазнавийлар даври маданиятининг йирик арбоби Абулмажид Маждуддин Одам Санойӣ 473 ҳижрий йилда Ғазнада таваллуд топди. Булажак ориф шоир дастлаб хусусий муаллимларда, сунгра Ғазна мадрасаларида таҳсил олиб, истеъдодли санъаткор сифатида шуҳрат қозонди. Ижодининг илк даврида Санойӣ ишқий шеърлар ёзиб, Султон Масъуд ва бошқа подшоҳларга қасидалар битган булса-да, ногихоний бир таассурот туфайли тасаввуф сулукига кириб кетади ва суфистик поэзиянинг юксак намуналарини яратади. Санойӣ асосан Ғазнада уқиб, вояга етган булса ҳам Хуросоннинг кўп шаҳарларига, жумладан Балх, Марв, Сарахс, Тус, Нишопур, Урганч, Ҳирот, Жом шаҳарларига сафар қилган, халқ бошига Салжуқийлар солган бедодликларни ўз кузи билан курган. Хожа Қавомиддин, Хуросон қозикалони Сайфиддин бинни Муҳаммад Сарахсийлар ҳомийлигида бир неча йил Балхда яшаб қолади. Айрим манбаларда таъкидланишича, ана шу сафарлар пайтида Санойӣ Юсуф Хамадоний билан учрашиб, унинг суҳбатидан файз топган. Уни Баҳромшоҳ яна саройга таклиф этган пайтда шоир аллақачон охиратга ярамайдиган бу дунё шуҳрати-ю молидан юз угирганди. Баҳромшоҳнинг синглисига уйланганлиги ҳам уни танлаган йулидан қайтара олмади. У эл орасида «Фаҳр-ул-орифин» лақаби билан шуҳрат қозонган эди. У Ҳаж сафари даврида Хуросону араб шаҳарларини томоша қилди, кўплаб машойихлар, авлиё-ю уламолар суҳбатида булиб, тасаввуф гоёлари билан мукаммал қуролланди, Ҳақ ва ҳақиқат йулига кирди. Санойӣ ҳижрий 545 (баъзи ман-

баларда 499 йил ёзилган) йили уз ватанида вафот этган. Ҳозир бу мавзе халқнинг севимли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Санойи Ғазнавийдан бизга қадар йигирма минг байтдан иборат шеърлар девони, ун минг байтдан ташкил топган «Ҳадойиқ ал ҳақиқат» маснавийси, «Тариқат ал-ҳақиқат», «Сайр ал-обод олий ал-мабод», «Ақлнома», «Ишқнома», «Корнома» сингари бир қатор маснавийлар ёдгор булиб қолган. Санойи форсий шеъриятда фақат тасаввуфий руҳдаги ғазаллар ижод этган ижодкордир. У ғазаларида инсоннинг руҳият билан, илоҳиёт билан боғлиқ кечинмаларининг нозик қирраларини ранг-баранг бадииятда ифодалай олганки, китобхонни ҳайратга солади. Уларни мутолаа қилган ўқувчи мутлақ ҳақиқат, ишқи куллнинг волаю шефтаси булиб қолади, сурур ва завқ оламига гарқ бўлади, эътиқодда собит булиб, поклик ҳамда ростликка юз буради.

Маълумки Шарқда ирфоний моҳиятдаги маснавийлар кўп. Аммо уларнинг бошловчиси ва асосчиси Санойидир. Зероки, Санойи бир томондан, халқ оғзаки ижодидан олинган ранг-баранг ҳикоятлардан, иккинчи томондан, утмиш ҳамда замондош авлиёлар ҳаётига доир ривоят, нақллардан кенг истифода этган ҳолда ўз дostonларининг ирфоний, тарбиявий, ахлоқий-ижтимоий моҳиятини, панднома хусусиятини оширишга муваффақ бўлган. Шуниси диққатга моликки, маснавийларда келтирилган ҳикоятлар, образларнинг аксарияти бевосита санъаткорнинг халқ оғзидан ёзиб олгани ёки кўхна сарчашмалардан сайлаб олинган лавҳалар булиб, форс-тожик адабиётидаги педагогик асарларнинг мумтоз намуналари ҳисобланади. Зероки, сиртдан қараганда мадҳиядек туюлган шоҳлар, баъзи бир амалдору дустларига бағишланган мадҳия-қасидаларда ҳам ана шу тарихий шахсларни чинакам адолатпарварлик, неқхоҳлигу мардумдустлик, илму маърифат, юксак инсоний хислатлар тимсолидек қуришни истайди; баъзи мадҳияларда киноя йули билан бир қатор қитъаларида мардумозорлик, фаросатсизлик, танбаллигу бедонишлик, риёкорлигу бевафоликни танқид кўзга ташланади, тамаъгирлигу пасткашлик устидан заҳарханда сезилди: Баҳромшоҳ Санойидек буюк истеъдод соҳиби-

нинг саройидан йироқдалигидан афсусланиб, Балхдан чақиртиради. Шоир бу илтифотдан мамнун булади, Баҳромшоҳга атаб қасида ёзади. Аммо жавобда шундай дейди:

*Дарвеш наям, агарчи кам мекушам,
Девона наям агарчи шуд ҳушам.
Гар бебарге ба марг молад гӯшам,
Озодиро ба бандаги нафурушам*

(Кам ҳаракат (меҳнат) қилсам ҳам, дарвеш эмасман, ҳушдан озган булсам ҳам девона эмасман, йуқликдан улим овози қулогимга эшитилиб турса ҳам озодликни бандаликка (қулликка) сотмасман).

Тоҳир бинни Али Ақталмулкка насиҳат тарзида битилган бир шеърда Санойий илм ва ҳунарнинг инсон камолотида тутган ўрнига юксак баҳо беради:

*Беҳи иқболки чун шоҳ зад аз боғи ҳунар,
Гарчи нажмурда шавад боз қабул орад бар.
Давлати боҳунаронро фалаки мардафкан,
Занад осеб ва лекин накунад зеру забар.*

(Ҳунар богидан шох чиқазган иқбол дарахти, сулса ҳам бари бир яна мева беради. Мардларни забун этгувчи ҳунарлилар давлатига зарар етказса, етказару ер билан яксон қила олмайди).

Санойий ҳақиқий ишқ ва унга етишмоқ йўллари — заҳмат ҳамда риёзатларни тасвирлар экан, шеърларидан бирида шундай дейди:

*Ҳаме то миёни ошиқиро бу бастам,
Балоро сӯи хештан роҳ кушодам.
Ду чашмам пур об аст ва пуроташ дил,
Сар оварда бар хок ва дар даст бодам.
Манам бандаи ишқ то зинда бошам,
Агарчи зи модар ман озод зодам.
Ба жуз ишқ то умр дорам наварзам,*

(Ошиқлик белбогини боглаган эканман, бу йўлда ҳар қандай балога тик бораман. Икки кузимда тула ёш, қалбим оташга лиммо-лим, бошим тупроқда-ю шамол, онамдан эркин тугилган булсам ҳам умр буйи ҳақиқий ишқдан узга нарсани истамасман). Шоирнинг қитъа, рубойларида ҳам мана шу чуқур боти-

ний мазмун ранг-баранг куринишларда уз аксини топган. Улар соҳирий санъаткорлик билан бадий ифодаланган:

*То ниҳон гаит офтоби хожагон дар зери хок,
Шуд лабам пурбод ва дил пуроташ ва дида пуроб
Чашмҳо нашукуфт агар шуд пур ситора баҳри он-ки,
Рӯй бинамояд ситора чун ниҳон шуд офтоб*

(Хужалар қуёши тупроқ остида пинҳон булганда лабим титроқ, қалбим пуроташ, кузим пурёш бўлди. Офтоб пинҳон булганда, юлдузлар юз кўрсатишса ҳам кузлар чарақлаб кетмади). Қуйидаги рубоий ҳам гоятда жозибалидир:

*Ҳарчандки бандаги фузудем тууро,
Маро набуди чунонки будем тууро.
Мо басту вафо намудем тууро,
Ки андар ғаму шодий озмудем тууро.*

(Сенга бандаликни қанчалик изҳор этсак ҳам, биз билан булмадинг. Биз сенга боғлангандик — вафо кургиздик шодликда ҳам, ғам ҳасратда ҳам сени синаб курдик). Бундай шеърларни ирфоний таҳлили кўплаб варақларни қоралашни талаб этади. Авлиё шоир Санойий ижодининг қул етмас ва ҳар кимнинг тиши утмас сеҳри ҳам шунда.

АБУЛҚОДИР ГИЛОНИЙ

Шайх Муҳиддин Абулмуҳаммад Абулқодир бинни Абусолиҳ Муси Хожагидуст Гилоний қодирия тариқати суфиларидан бўлиб, у Гилоннинг Баштир қишлоғида 1068 йили дунёга келган. Гилоний дастлаб Абузакриё Табризийдан адабиёт буйича дарс олади. Ун саккиз ёшида Бағдодга бориб, Абубакр бинни Муҳаммад, Абулқосим Али бинни Аҳмад бинни Баён, Абутолиб бинни Юсуф каби уламолардан Калом ва Ҳадис илмидан таҳсил куради. Шундан сунг Али бинни Абусаид Махрамий мадрасасига кириб фикҳ буйича дарс олиб, мустақил мутолаа қилиш учун гушанишинликни ихтиёр этди. Бир оз вақтдан сунг Махрамий уз мадрасаси ихтиёрини Гилонийга топширади. Уша кундан эъти-

боран Гилоний дарс утар, ваъз айтиб, зуҳду тақвода катта шуҳрат қозонди. Абусаид Махрамий қулидан шайхлик хирқасини кийди. Шундай қилиб, Гилоний Бағдод уламолари-ю толиби илмлари, фозиллари-ю ар-боблари орасида мислсиз обрӯ қозонди. Шунинг учун ҳам унинг илмий қудрати, руҳий кароматлари ҳақида куплаб ҳикоятлар тарқалган, китоблар ёзилган. «Беҳ-жадал асрор ва маъдан ал-анвар», «Дур ал-анвор», «Дур ал-дин», «Малфузи қодирия» каби мақомотлар шулар жумласидандир. У 90 йил яшаб, ваъз айтиш пайтида вафот этган. Вафотидан сунг угиллари Иброҳим ва Абдулазизлар, кейинчалик набиралари Гилоний ишини давом эттирган, қодирия тариқатини бутун Шарқ буйлаб ёйишга муваффақ булишган. Аллома жуда куп соҳаларда камолот касб этгани учун «Ғавсул Аъзам» лақабини олган. Узбек тилида ҳам мақомот моҳиятидаги «Ғавсул Аъзам» қиссаси мавжуд, уни доцент И. Остонақулов суз боши ва изоҳлар билан нашрга тайёрлаб 1997 йили чоп эттирган.

Шайх Абулқодир Гилоний тасаввуфдаги қодирия силсиласининг асосчисидир. Маъруф Кархий, Абулҳасан Сарий Сақтий, Абулқосим Жунайд, Абубакр Шиблий, Абулвоҳид Тамимий, Абулфараж Тартусий, Абулҳасан Али бинни Муҳаммад Ҳакорий, Абусаид Муборак бинни Али Махзумий, Ҳамод бинни Муслим Дабос қодирия силсиласининг шайхлари, алломаларидирлар. Гилоний ислом тарихи, суфизм назарияси, ахлоқ одобга доир «Китоби башора ал-ҳайрат», «Китоби алғания...», «Китоби ал-фатҳи раббоний ва ал-файзи раҳмоний», «Китоби футуҳ-ал-ғайб», «Китоби ал-файзот ал-раббония...», «Мактуботи Гилоний», «Сирр ал-асрор, маҳзар ал-анвор», «Ал-Куня ли толиби торик ал-Ҳақ» сингари унлаб рисоалар муаллифидир. «Мактуботи Гилоний» Хисомиддин Муттақий томонидан ҳам узбек тилига таржима қилинган. Бундан ташқари ундан Муҳий таҳаллуси билан араб ва форс тилларида битилган шеърларини уз ичига олган «Девони Ғавсул Аъзам» китоби ҳам бизгача етиб келган. Гилоний бир неча рисоаларни араб тилидан форс тилига таржима қилган. Жумладан Абдулмаоли Муҳаммад ибни Абдуллоҳнинг ибратли ҳикоятлари, қавлларининг форсий тар-

жималари Гилоний — Гавсул Аъзам каламига мансуб. Суфизмнинг қодирия силсиласи Ироқ, Эрон, Туркия каби мамлакатларда кенг тарқалган бўлиб, юз минглаб тарафдорлари булган; турли шаҳарларда қодирияхоналар, хонақоҳлар қурилган, мактаблар очилган.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир жамоа гудаклар майдонда гуй уйнар эдилар. Ҳазрати Имом асҳоблари бирла туруб эдилар. Гуй сочраб, асҳобаларнинг орасига тушди. Ҳеч гудак асҳобаларнинг орасидин гуйни олиб чиқолмадилар. Орадан бир гудак беибоёна ва густоҳлик бирла гуйни олиб чиқди. Ҳазрати Имом дедилар: бу гудак ҳалолзода эрмастур. Асҳобалар айтдилар: Эй Имоми муслмонон, буни нечук билдингиз? Имом дедилар: агар ҳалолзода булса эрди, шарм-ҳаё анга монё бўлур эрди.

* * *

Келтирибдурларким, Ҳазрати Имомнинг бир кишида пуллари бор эрди. Ҳазрати Имомнинг бир шогирдлари у кишининг маҳалласида вафот этди. Ҳазрати Имом анинг номозиға бордилар. Ҳаво бисёр иссиқ эди. Ул кишининг томининг соясидан узга ерда соя йуқ эрди. Майит то ҳозир булди. Ҳазрати Имом офтобда ултурдилар. Халойиқ дедилар: бу сояда бир соат ором олиб ултурсангиз яхшидир. Ҳазрати Имом дедилар: манинг бу том эгасида бир мунча молим бордир. Анинг соясидин манфаат олмоғим раво эрмасдурким Ҳазрати пайгамбар с.а.в. айтибдурларким қарздордин манфаат олмоқ харомдур, риё булур.

* * *

Келтирибдурларким, тўла сажда қилгондан Ҳазрати Имомнинг икки тизлари теванинг тизи янглиғ бўлиб эрди. Айтибдурларким, ҳазрати Имом бир дафъа бир дунёдорга имони учун тавозуъ қилиб эдилар. Дедиларким, анинг кафорати учун қирқ мартаба Қуръонни тамом қилдим.

* * *

Келтирибдурларким, ҳар масалаки, Ҳазрати Имомга мушкул булса, Қуръонни тамом қилур эрдилар, то ул мушкулнинг рости кунгулларига тушар эди.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи айтур: йигирма йил Ҳазрати Имомни хизматларида булдим. Ва бу муддатда ҳаргиз улардин жудо булмадим. Хабардор булур эдим хоҳ йигинда, хоҳ хилватда ҳаргиз ялангбош ултурмас эрдилар ва оёғларини сурмас эрдилар. Ва мен дедимки: Эй Имом бир дам оёғларингизни сунуб ултурсангиз не булғай. Ҳазрати Имом айдиларким Худои Таолога одоб сақламоқ хилватда авлодур.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи Имом булди. Эrsa Ҳазрати Имом қошларига келиб дедиларким: Эй Имом энди не йусинда иш қилайин? Ҳазрати Имом дедиларким, илмга амал қилмоқни узингга лозим тут. Ҳар олимки, илмни амалга келтирмаса, у руҳсиз бадан мисолликдур.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Ҳазрати Имом бозордин утиб боргунча этакларига тирноқ чоғлиқ лой сачради. Утиб дарё лабига бориб, ушал лойни этакларидан ювдилар. Ҳамроҳлардин бири дедиларким: Эй Имом тирноғ чоғлиқ эгинда најосат булса ювмоқ лозим эмас дейдурлар. Бу миқдор лойни узингиз ювасиз? Ҳазрати Имом дедиларким: ул фатво эрди, бу тақви турур.

ШАЙХ РҶЗБЕҲОН

Шайх Абу Муҳаммад Рузбеҳ 1129 йили форс вилоятига қарашли Фасо шаҳрида майда савдогар оиласида дунёга келган. Унинг аждодлари баққолик ва кукфуршлик билан машғул булганликлари учун «Фасоий», «Бақалий» тахаллуслари билан шуҳрат қозонган. Рузбеҳон ёшлигида Ироқ, Кирмон, Ҳижоз ва Шом улкаларига сафар қилди; Искандарияда Шайх Абулҳабиб

Сухравардий билан учрашди, Садриддин Абутоҳир Аҳмад бинни Муҳаммад Исфаҳоний ҳузурда «Саҳиҳи Бухорий» буйича дарс олди: Фаҳриддин Марям ҳамда Али ибни Муҳаммадлардан каломи бадеъ сирларини урганади. Ёшлигиданоқ араб ва форсий тилларда турли жанрларда шеърлар ижод қила бошлайди. У уз шеърларида купроқ орифона мушоҳадаларни инъикос эттиradi.

Шундан сунг Рузбеҳон фикҳни урганишга киришади. Бу йуналишда Рашидиддин Абулҳасан Али Найрезий унга устоз ва раҳнамолик қилди. У Шайх Сирожиддин Маҳмуд бинни Халифа бинни Абдусаломнинг муриди булиб, унинг қулидан хирқа кияди. Рузбеҳон ҳол ва риъзат даврини Шероз в Куҳистон атрофларида утказган. Бир неча вақт Маккада мужовирликдан сунг Шерозга келиб, Атиқ номли Жомеъ масжидида ваъз айтади. Фаолиятининг дастлабки пайтларида самоъ саҳобаларидан булган булса ҳам кейинчалик Рузбеҳон Шерознинг «Худош» мавзеида улкан Работ қуриб, мурид ва шогирдлар тарбиясига киришиб кетади. Умрининг охирида фалаж касалига дучор булган Рузбеҳон 1213 йили бу оламни тарк этди. Шерознинг «Болкафт» минтақасидаги Шайхнинг мақбараси халқнинг сеvimли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Рузбеҳоннинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Шарофиддин Иброҳим бинни Шайхул Ислоҳ Садриддин (Рузбеҳони Соний)нинг «Тухфат-ал-ирфон фи зикри саид-алқутоб Рузбеҳон» китобида батафсил маълумот келтирилган. «Абҳар-ал-ошиқин», «Минҳож-ал-солиқин», «Арос-ал-баён фи ҳақойиқ-ал-Қуръон», «Масолик-ул-тавҳид», «Мувашшаҳ», «Кашф-ул-асрор», «Машраб-ал-руҳ», «Мантиқ-ул-асрор», «Шарҳ-ал-тавосин» сингари 60 дан зиёд рисоалар Рузбеҳондан мерос қолган. Унинг ҳолат ва кароматлари ҳақидаги ривояту ҳикоятлар китобдан-китобга кучиб юради. Шайх Рузбеҳон Бақалий суфизмнинг улкан назариятчиси булиш билан бирга буюк мутафаккир мураббий ҳам булган. Замонасининг унлаб машойихлари унинг қулида тарбия топган, хирқа кийган. У уз асарларида асосан, тасаввуфнинг фано ва бақо, само ва гино, важду илҳом, сайру сулук, тариқат ва ҳақиқат сингари масалаларини ёритган. Фор-

сийда битилган «Абҳар-ул-ошиқин»да эса суфиларнинг мақоми ва аҳволини таҳлил ҳамда тадқиқ этган.

Юқорида таъкидлаганимиздек Рӯзбеҳон умр буйи араб ва форсий тилларда шеърлар битган. Унинг назмий-бадий мероси «Девон-ул-маориф фиш-шеър» номли китобида жамланган. У форс-тожик адабиёти тарихидаги рубоийнависликда ўзига хос мақом ва уринга эга. Шоир рубоийлари асосан суфизм таълимотини тарғиб ва ташвиқ қилишга қаратилган булса-да баъзи шерларида инсондўстлик ҳамда маърифатпарварлик гоёларини ҳам илгари сурган.

ИБРОҲИМ ХАВВОС

Ўз даврининг буюк машойихларидан булмиш Абу Исҳоқ Иброҳим Хаввос Боғдодликдир. Туғилган йили аниқ эмас. Алишер Навоий Шайхнинг «отаси Омилдин эрмиш» деб таъкидлаган. Жаъфар Хулдий ва Улуғ Ширвонийлар унинг шогирдидир. Балоғат ёшигача отаси ва онасидан таълим олган. Сўнгра эса, Жунайд Бағдодий ҳамда Ҳасан Нурийлар қулида таҳсил кўрган. Иброҳим Хаввос деярли ҳамиша оч ва яланғоч юрган. Навоийнинг уқтиришича, Шайх «ич оғриғи билан» 913 йили оламдан утган. Унинг қабри Боғдоддаги Табрук қалъасининг пойида булиб, қўтлуг зиёратгоҳ ҳисобланади. Шайх «Тажарруд ва таваккул тариқида ягона» (Навоий) эди.

Шарқда Иброҳим Хаввоснинг ўзи танлаган йулдаги, ишқ бобидаги заҳмат, бардошу риёзатлари ҳақида ҳикоятлар кенг тарқалган. Ҳатто у Оллоҳ ҳурмати учун Хизр учраганда у билан суҳбат қуришдан парҳез қилган экан.

* * *

Абулҳасан Алавий дебдурки, қиш куни Диновар масжидида Иброҳим Хаввосни кўрдимки, қор ичида яланг утирибдур. Дедим: Эй Абу Исҳоқ! Келким кийгуликка кироликим, анга шафқат қилдим. Айттиким: мени мажусликқа тиларсен, яъни тажарруддин сабабқа. Андин сўнгра илкимни тутуб, ўз танига суртди, терга гарқ эрди ва андоғ иссиғки яқин эрдиким, илким куйгай.

* * *

Нақлдурким, биёбонда кетиб борур эрдим. Бир киши учради. Сурдим: не ердин келурсан? Деди: Шом вилоятидан. Сурдимки не ерга борурсен? Дедики: Волидамнинг огзига солиб, едириб қўяр эрдим. Илким ориқсиз булди. Замзам сувида илкимни юғали борурман. Сурдимки: Эмди не ишга борурсан? Дедимким: ёниб, волидамни кечаси ётқусини ростлаб берурман.

* * *

Нақлдурким, бир вақтдан эшитдимки, бир раҳбон бор эрмиш, етмиш йил буллубур савмада раҳбонлиқ тариқасида ултурур эрди. Ман дедимки: ажаб, раҳбонлиқ шарти 40 йилдур эрди. Бу 70 йил ултурур булса не киши булгай деб анинг қошига бордим, эрса эшикини очди ва деди: Эй Иброҳим, не ишқа бунда келдингки, ман бунда раҳбонлиқ қилиб ултурубман ва менинг бир итим борки, халқга кўп озор берадур. Ман ушал сағни тутуб, сағбонлиқ қилиб, халойиққа озор бермакнинг тухтатибдурман. Сан гумон қилган киши мен эмасдурман.

* * *

Иброҳим айтур: бу сўзники эшитдим эрса дедимки, худовандо қодирсанки, гумроҳлиқнинг ичида бандага рост йул курсатурсен. Андин кейин менга деди: Эй Иброҳим! Қачонгача киши тилида убдон издаб юурсен? Борғил узингни излагил ва узингни талаб қилгил. Агар узингни топсанг, узингга посбонлиқ қилиб сақлагилки, ҳар кун бу ҳавойига нафснинг хоҳиши 370 ранглик Худолик либосни кийиб, бандани залолат ва гумроҳлиқга таклиф қиладур.

* * *

Нақлдурким, Иброҳим айтур: бир вақтда биёбонда эрдим, очлиққа бисёр танг булдим. Ушал замон бир арабий қошимга келди ва манга дедимки: эй қорни ёмон, не учун бу янглиғ изтироб қилурсен? Ман дедим: Ахир, неча кундурки ҳеч нима еганим йуқдур. Дедимким: Сен билмассен, бу йулда уз ҳолидин хабардор булмоқ даъво булуб, даъво банданинг сирини ошкор қилур, сенинг узинг бирла не ишинг бор? Очлиқ ва туқлиқ, емак ва ичмак не билурсен?

ШАҲОБИДДИН ЯҲЁ СУҲРАВАРДИЙ

Абулфутуҳ Шаҳобиддин Суҳравардий ҳижрий 1153 йили Эроннинг Зинжон вилоятига қарашли Суҳравард қишлоғида дунёга келди. Дастлабки таҳсилни у Мароғда Мажидиддин Жабалийдан олади. Шундан сунг уша замоннинг асосий илмий марказларидан бири Исфаҳонга бориб, Заҳриддин қулида таҳсил куради. Ибни Сино меросини урганишга киришади, Фаҳриддин Розий билан ҳамсабоқ булади. Шундан кейин Суҳравардий амакиси Абунажиб Абдуллоҳи Суҳравардийдан дунёвий билимларни урғанади, замонасининг буюк алломалари билан суҳбатлашиш ниятида Эроннинг куп шаҳарларига, Шом ва Анатолияга сафар қилади, суфизм донишмандлари билан баҳсларга киришади. Дамашқдан Ҳалабга утишда Миср ва Сурия ҳукмронлари билан мулоқотда булади. Донишмандларга алоҳида эҳтиром билан юрган Малик Зоҳир Суҳравардийдан Ҳалабда қолиб, уз саройида ишлашни илтимос қилади. Олим бу гузал диёрга маҳлиё булиб юргани учун унинг истагини қабул қилади. Аммо ёш Суҳравардийнинг ростгуйлиги, руҳият ва илоҳиётга доир айрича қарашлари, баҳсу мунозараларидаги муваффақияти ерли уламолар қалбида адоват ҳиссини қузғади. Улар «бу бедин исломга тил текизди, уни қатл этмоқ керак» деб Малик Зоҳирдан қатъий талаб қилдилар. Аммо ҳоким бу хоҳишни рад этди. Шундан сунг улар Сурияни салбчилар ҳужумидан озод этган Салоҳиддин Аюбдан ёрдам сурайди. Шаҳар ақобирлари-ю уламолари наздида ҳам уз шуҳратини оширишни истаган Салоҳиддин Аюб уламолар фикрини қуллаб-қувватлашни ҳокимга айтади. Натижада Малик Зоҳир Суҳравардийни зиндонга ташлашга мажбур булади. Олим 1191 йили ана шу зиндонда улдирилади.

Машриқзаминнинг буюк файласуфи даражасига кутарилган Суҳравардийнинг тақдири Мансури Халлож қисматиға ухшайди. Зероки у руҳан Мансурға ухшарди. Китобларида Мансури Халложни куп тилға олиб, асарларидан сон-саноксиз мисоллар келтирар эди. Қисқа умри давомида у элликта китоб ёзишға улгурган. Суҳравардий асарлари тилининг содда-ю равонлиги, ба-

дий пишиқлиги жиҳатидан форсий тилдаги насрнинг энг мумтоз намуналаридир. Унинг адабий-илмий мероси мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоъвий йуналиши-ю фалсафий моҳияти жиҳатидан ҳам ранг-барангдир. Уларни тахминан беш гуруҳга булиш мумкин.

1. Араб тилида битилган туртта улкан қўлланма; улар «Талвиёт», «Мақовамат», «Маторихот», «Ҳикмат ал-шариф» деб аталади. Уларда Арасту фалсафаси талқин этилади. Суфизм фалсафасининг куп жиҳатлари хусусида баҳс юритилади.

2. Араб ва форс тилида битилган ихчам рисоалар. Улар «Ҳаёқал-ал-нур», «Ало-ал-лавоҳ ал-модият», «Партавнома», «Фи эътиқод ал-ҳукамо», «ал-ламаҳот», «Яздоншинохт», «Бастон-ал-қулуб».

3. «Ақли сурх», «Овози пури Жабраил», «Ал-ғариба, ал-ғарибият», «Лугати Маврон», «Рисолати фи ҳолати туфулият», «Рузе бо жамоати суфиён», «Рисолаи фи ал-меърож», «Сафири Семруг»лардан иборат. Ушбу китобларда муаллиф латиф ҳикоят ва ривоятлар орқали нафс сафари, ростлик ва дурустлик ҳақида фикр юритади.

4. Қуръони карим, Ҳадиси шарифларга ёзилган тафсирилар, бошқа бир қатор фалсафий, суфистик асарларга ёзилган шарҳлар, таржималар. «Ибни Синонинг «Тайр» рисоласининг форсий таржимаси», «Ҳақиқат-ал ишқ», Қуръондан бир неча суралар тафсири, Ҳадислар шарҳи шулар жумласидандир. Бу асарлар узига хос тил ва услубга эга булиб, уша давр насрининг камёб намуналаридир.

5. Дуо ва муножотномалар. Суҳравардийларни «Алвародот вал тақдисот» деб аташган. Бу китобларни ёзишда олим қадимги зардуштийлик дини ёдномаларидан, Ҳермис, Афлотун, Фусоғурус сингари қадимги Юнон олимлари асарларидан ҳам фойдаланган, тамсил сифатида куплаб мисоллар келтирган. Бундан ташқари Суҳравардийнинг араб ва форс тилидаги шеърлари шеърӣй ва насрий нутқлари мактублардан ташкил топган катта ҳажмдаги мажмуа ҳам мавжуд. Олим шогирдларидан бири Шамсиддин Муҳаммад бинни Маҳмуд Шаҳрзурӣй узининг «Ҳукамолар тарихи» китобида Суҳравардий асарларининг мукамал рӯйхатини келтирган. Шундай қилиб Суҳравардий атоқли файласуф олим, суфизм

алломаси ва шоир сифатида уз даври илмий-маданий ва адабий ҳаётида катта урин тутган дин арбоби, маърифат пешвоси булган. Унинг «Ҳикмат-ал-ашроқ» китоби энг нодир маънавий обидалардан ҳисобланади. Зероки, унда Суҳравардий ашроқий фалсафасининг мукамал ва батафсил баён этган, яъни у Шарқ фалсафий тафаккурини янги бир поғонага кутарди; яқин эздан чиқаёзган куҳна фалсафага янгитдан жон баҳш этди; уни ислом руҳиятига яқинлаштирди. У асос солган «Суҳравардия» оқимининг тарафдорлари кейинги асрларда ҳам куп булган.

АБУ АЛИ ФАРИҲМОДИЙ

Шарқнинг буюк шайхи ва донишманди Абу Али Фазл бинни Муҳаммад бинни Али Фарюмодий ҳижрий 402 йили Сабзорнинг Фарюмод қишлоғида туғилди. У зоҳирий билимлар буйича тула савод чиқаргач, ботиний илми эгаллаш учун Абу Саид Абулхайр ҳузурига борди. Сунг эса Абулқосим Гургоний кулида таҳсил куради. Абулқосим Қаширийга шогирд тушади. У замонасининг маърифатпарвар вазири Низомулмулк, Туғулуқ шоҳ, Алп Арслон, Халифа ал-Қодир сингари машҳур одамлардан мурувват курган ва суҳбатлашган. Фарюмодий устози Ғаззолийдан ҳам дарс олган ва унинг йулига кирганди. Фарюмодийни замонасининг олимларидан, тариқат илмида ягонаи даврон эди, деб ёзади. У Жунайднинг буюк саҳобаларидан булган, тасаввуфнинг турли масалаларига доир уттизта рисола битган. У ҳақда тазкираларда куп нақл ва ҳикоятлар мавжуд.

* * *

Нақлдурким, Шайх Абуалининг бир муриди бор эрдик, уттиз маротаба Ҳаж қилгон эрди. Отини Ҳамза Улавий дер эдилар. Бир куни Ҳамза уйига бормоқни қасд қилди. Шайх деди: — бу кеча менинг қошимда булғил.

Ҳамзанинг қасдида иродаси бу эрдиким, уйига бориб фарзандлари учун таом тайёр қилиб қуйгайманки, улар ҳам менинг тобеимдурлар. Ман мунда қунуб то-

ҳир булсам, фарзандларим оч қоларлар. Бу кеча бориб қозонни танурга осиб, гушт ва гуручни солиб, пишируб қўйуб тонгла номози чошдиға Шайхнинг хизматига келсам ҳубдур, деган булуб уйга бормоқчи эрди. Шайх яна деди: бу кеча мунда манинг қошимга келгил, мунда булгил. Ҳамза деди: Эй Шайх манинг андак машғуллугум бор эрди, борсам яхшимикин? Шайх деди: узунг билгил.

Ҳамза Улавий айтур: Қачонким Шайх маломат бирла ижозат бергондин кейин, уйимга келдим. Гушту гуручни қозонга солиб, танурга осиб, пиширгали буюрдим. Токи бомдоддин кейин ҳизматкорга дедим. Ушал таомни кетургунча қутлашиб, йиқилиб тушиб таом туқулуб кетти. Вақтеки таом туқулуб зоеъ булди, эрса хизматкорга дедим: таом туқулди, бор гуштни келтур, чирки тупрогини юб, артиб егали булгай. Гуштни олгунча бир ит ҳозир эрди, гуштни тишлаб қочди. Ҳамза узига деди: бу ҳамани қулдин юбордим, бори Шайх хизматини ковули қўлимдин кетмасун, деб қунуб Шайхнинг хизматига юзланди. Вақтеки Шайхнинг олдиға келди, Шайх ани куриб дедиким: ҳар кишиким машойихлар кўнглининг сўзига қулоқ тутмаса, анинг гуштини итга берурлар. Вақтеки Ҳамза бу сўзни Шайхдин эшитди, узрлар айтиб тавба қилди.

* * *

Ақл улдурки, йироқ қилгай сени ҳалок қиладургон ерлардин.

* * *

Дебдур: дунё ва охиратнинг яхшилиқ ва осойиши бир соатлик сабр қилмоқдадир.

* * *

Дебдур: Худои таолоға холис банда булгил. То ағерлардан булмагайсан.

* * *

Дебдур: Озодаларнинг сай-кушиши биродар учун булур, уз нафслари учун булмас.

* * *

Баландҳиммат булгилки, халойиқ баланд ҳимматлик бирла эранлар мақом ва мартабасига етарлар. Риёзат бирла етгали булмас.

* * *

Дебдур: Шайхнинг бир ангуштари бор эрди. Иликдин сачраб дарёга тушиб кетди. Шайхни бир озмуда қилгон дуоси бор эди. Ул дуони уқиди, эрса ангуштари китоби аросидин чиқди.

Шайх Абу Али Фарюмодийнинг вафоти Богдоддадур. Шайх Сари Сақтий ва Жунайд Багдодий мозоридадурлар.

НАЖМИТДИН КУБРО

Шарқ машойихлари орасида бутун умрини Ҳақ йулига тикиш билан бирга халқи, ватани, умуман инсониятни зулм ва жаҳолатдан қутқариш учун жонфидолар куп. Ана шундай мутафаккирлардан бири ватандошимиз Нажмитдин Кубродир. Суфизм тарихида Абулжониб, Шайхи Валийтарош, Кубро лақаблари билан шуҳрат қозонган Нажмитдин Абулжониб Аҳмад бинни Умар Хевақий 1145 йилда руҳоний оилада дунёга келган. Нақл этишларича, Нажмитдин ёшлигидан жуда зийрак бўлиб, йигитлик палласида тенгқурлари билан бўлган барча баҳсларда ҳамиша голиб чиққани учун уни «таммат-ал-Кубро» деб аташган. Олим кейинчалик ана шу Кубро сузини узига лақаб қилиб олган. Унинг «Валийтарош» лақаб олишининг сабаби қўлида тарбия олган бир неча киши валийлик даражасига етган экан.

Нажмитдин дастлаб шаръий илмларни, сунг суфизмни урганadi. Бобофараж Табризийдан риёзат ва хилват қоидаларини эгаллайди. Искандария ва Хамадон сингари замона уламоларидан ҳадис илмини ўзлаштириб, Ҳадис ривоят қилиш ҳуқуқини қўлга киритди. Шундан сунг Исмоил Касрий, Шайх Аммор Бадлисий, Рузбеҳон Козруний — Мисрийлардан таълим олади. Рузбеҳоннинг қизига уйланиб, бир неча йил Мисрда қолиб кетади. Бу орада бир оз вақт Табрезда бўлиб, Имом Абумансурдан дарс олади. Шундан сунг устози

Рузбеҳхон маслаҳати билан Хевага қайтиб, улкан хонақоҳ куради, Кубровия оқимига асос солади. У уз ақидаларида кўпроқ Жунайд Багдодий таълимотига суянади; тасаввуфий-фалсафий гояларни исломий таълимот билан яқинлаштиришга, уйғунлаштиришга интилади; бунда билиш назариясини устун қўяди, унинг англаш ва тафаккур қудратига таянди. Шунинг учун ҳам Кубро асарларининг бош гоясини ҳақиқий ишқни тарғиб этиш, маърифатни ташвиқ этиш билан бирга «Одоб-ус-суфия» асарида жамоат уртасида узини тутиш, гапириш, салом бериш, овқатланиш, жамоат ҳурмати ва манфаатини уйлаш, таъзим-тавозуъ, сўзлаш меъёри, умуман, инсон маънавияти билан боғлиқ барча масалалар хусусида бир мутафаккир сифатида фикр юритади. «Хирқа чўнтаги сир-асрор макони ва халқ паноҳидир, яъни кимки менга уз сир-асрорини айтса, ошкор этмаслигим ва кимки мендан паноҳ истаса, уни паноҳимга олишим шарт, гарчи у кофир булса ҳам. Шунингдек, хирқа этаги тариқат йули бўлиб, уни мусулмон биродарим устига ташлаб, уни ҳимоя қиламан». Касал куришга бориш, жаноза ёки жума номозига бориш тартиблари, таом тановул этиш одоби хусусидаги мулоҳазалар ҳам барча замонлар аҳли учун ибратлидир: Суфи «то жамоат таом ейишни тугатмагунча таомдан қўл тортмаслиги ва бошқаларни кўпроқ ейишга ундаши лозим. Мабодо нафл рузаси булса, уни очиш лозим, зеро жамоанинг манфаати биринчи ўринда бўлиши керак». Демак, Нажмитдин Кубро таълимотининг магзини инсонни шарафлаш ташкил этаркан. У етти маротаба Ҳаж қилиб, қирқ йиллик умрини сафарда утказиб юрт кезиб, юзлаб замона алломалари билан суҳбатлашган, баҳсу мунозарага киришган.

Шу йиллар муғул яғмоларининг Хоразмга босқини юз беради. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс» асарида ёзишича босқинчилар шаҳарга кирганда Нажмитдин Кубро олтмиш ҳамроҳини тўплаб ватан ҳимоясига даъват этади. Аммо улар қўндек душман ваҳмидан тумтарақай қочадилар. Кубро эса қўйнига тош тўлдириб, қўлига ҳанжар олиб жангга киради: душманинг ёмғирдай уқлари остида уларга тош отишни канда қилмайди. Ва ниҳоят бир уқ қалбига қадалиб, йиқи-

тади. Шу орада Кубро ганим байрогидан бирини қулга киритганди. Унта мугул унинг қулидан байроқни тортиб ололмай, охир кесиб олишади. Бу жасоратли фожиа 1221 йили юз берган эди. Нажмитдин Кубродан бизга форсий ва араб тилида куплаб илмий рисолалар, бадий асарлар мерос қолган: «Одоб-ус-суфия», «Фавойихул Жамол ва фавотихул-Жалол», «Фақирлик ҳақида рисола», «Ҳидоят-ут-толибин», «Минҳож-ус-солиҳин», «Илал-хоимил-хоиф мин лавмат иллоим», «Ал-усул-ал-ашара», «Ас-соир-ул-хоир», «Ас-сайр вал-хайр» сингари рисолалари шулар жумласидандир. Булардан «Одоб-ус-суфия» китоби энг куп тарқалган булиб, Истамбул, Қозон, Техрон ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилган. Ҳозир Кубронинг мақбараси Кухна Урганч (Туркменистон)да булиб, халқнинг энг қутлуг зиёратгоҳидир. Афсуски, ана шундай қутлуг қадамжой купдан бери таъмирланмай етибди.

* * *

Дунёю охират яхшилигини қаноатда, ёмонлигини тамаъда кўрдим.

* * *

Энг гузал безак тавозеъ, энг хуниги бахиллик экан.

* * *

Муваффақиятни сайъ-ҳаракатда, муваффақиятсизликни лоқайдлик ва дангасаликда, балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдим.

* * *

Очкузни маҳрум, дунёпарастни ғамгин кўрдим.

* * *

Энг ноёб неъмат ростгуйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир бало мунофиқ дустлар экан.

* * *

Энг яхши сарҳисобни кишини нафси билан ҳисоблашишида оқилни охиратга, жоҳилни дунёга интилишида кўрдим.

* * *

Умр ва ризқнинг баракали булишини Оллоҳ таолога итоат қилишда кўрдим. Дунёю охираат яхшилигини Расул алайҳиссаломнинг суннатига эргашишда кўрдим. Неъмат бутунлигини неъмат бергувчидан миннатдор булишда кўрдим. Энг яхши дуст илм экан.

* * *

Шариат ва диннинг пойдевори сабр ва ишонч; ибодатларнинг энг афзали фарзларни адо қилиш; одатларнинг энг маъқули ва чиройлиси гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилиш экан; улимдан оғирроқ кулфат утган ишга пушаймонлик экан.

* * *

Кўрдимки, элмаган, урмайди. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмайди.

* * *

Жаннатга киришни ҳалол ейиш ва амри маҳол ишни тарк қилишда кўрдим

* * *

Инсонга келадиган барча офат тилдандир.

* * *

Нажмитдин Кубро рубоий жанрида ҳам баракали ижод қилган. Шоир уз рубоийларида ирфоний фикрларни чуқур акс эттириш билан бирга ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатдустлик гояларини ҳам анча теран тасвирлаган.*

*Гар тоати худ нақш кунам бар ноне,
В-он нон ниҳам пеши саге бар хоне
В-он саг соле гурусна дар зиндоне.
Аз нанг бар он нон ниниҳад дандоне.*

(Агар тоатимни бир нонга нақш этиб, дастурхонга солиб бир кучук олдиға қўйсам уша ит йил буйи зиндонда оч ётган булса ҳам, номусдан у нонга тишини ҳам тегизмайди).

* Нажмитдин Кубро ҳақида мукаммал маълумот олиш учун профессор Нажмитдин Комилловнинг «Тасаввуф» (1999) китобининг 151–188-бетларига мурожаат қилиш мумкин.

Нажмитдин Кубронинг бир туркум рубоийларини иқтидорли мутаржим Эргаш Очилов узбек тилига уғирган. Ушбу таржиманинг бошқа уғирмаларидан фарқи шундаким, асл матннинг вазнига риоя қилинган. Унинг гоявий-бадий қудратини иложи борича тулақонли ифодалашга ҳаракат қилган.

*Ошиқ кишининг кўнгли тўли дард бўлғай,
Дил дарди билан мард яна ҳам мард бўлғай
Ўз ишқи ўтида у ёнаркан бул дам,
Дўзах ўти ўзгалар учун сард бўлғай.*

* * *

*Ишқингни бу мардона-ю фарзона кўнгул,
Бир сония тарк этмади, жонона кўнгул
Ишқ бодасини қўлимда тутган лаҳза,
Лиқ тўлди жигар қонига паймона кўнгул**

ШАМСИ ТАБРИЗИЙ

Шамсиддин Муҳаммад Али ўгли Маликдод Табризий XIII асрнинг буюк машойихларидан бўлиб, Рукниддин Сажжосийнинг халифаларидан, Зиёуддин Абулҳожиб Суҳравардий пайравларидандир. У шу даражада шуҳрат ва таъсирга эга эдиким, ҳатто Жалолиддин Румий унинг мажзуби булган.

Шамс Табризий 1188 йили Табризда руҳоний оила-сида туғилган. Баъзилар Шамсни Шайх Абубакр Симлий ҳамда Камол Хужандийларнинг муриди булган дейишади. У ҳамиша елкасига қора наMAT ташлаб юрар, сафарларда фақат қарвонсаройларда яшарди. Шамс ана шундай сафарларидан бирида Фаҳриддин Ироқий ва Авҳалиддин Кирмоний билан учрашиб масала талашган.

Шамси Табризий ҳижрий 642 йили Қунёга келади ва қандолотчилар кулбасига тушади. Ана шунда Жалолиддин Румий Шайх билан кўришиб, унга мажзуб булади. Кунлардан бир кун оқшом пайтида Румий билан суҳбатлашиб утирган Шайх «мени улдиришмоқчи» дейди-да ташқарига отилиб чиқади. Ҳақиқатда ҳам бир бурчақда писиб ётган етти киши пичоқ билан унга

* Ишқ дафтари, 2000, 38, 39-бетлар.

ташланадилар. Шамс ногаҳоний овоз билан бир чинқиради-да кўздан гойиб бўлади. Қотилларнинг барчаси ҳушдан кетиб йиқиладилар. Узларига келиб қарашса, ерда бир-икки қон томчиси бору Шайхдан дарак йўқ. Румийнинг ёш ўғли Оловиддин Муҳаммад ҳам улар билан ҳамроҳ эди. Шу кетгани буйича Шамси Табризий турли шаҳарларда дайдиб юради, баъзан мактабларда дарс беради, баъзан эса ота касби туқувчилик орқасидан кун кечирарди, минглаб шогирдлар, муридлар орттирарди.

Шамси Табризийнинг Қунёда бўлиши Жалолиддин Румий ҳамда шаҳар аҳли фақиҳлари дунёқарашида туб бурилиш ясаб юборади. Румий оддий фикҳ донишмандидан Ҳақ йулидаги оташин ошиққа айланди; ҳеч ким ва ҳеч нарсага эътибор бермас, ҳамиша рақсу самода банд эди. Ана шунинг учун ҳам мурид ва мухлислари Шамсни йўқотиш пайига киришади. Зероки, Шамс Табризий таъсирида Румий ҳақиқий суфийга айланган — купроқ вақтини савту суруд, рақс ва най ноласи остида утказадиган бўлиб қолганди.

Шу билан Шамси Табризий дом-дараксиз кетди. Орадан бир неча йил утгач, бир мактуб келади, уқиб куришса, Шомда мактабдорлик қилаётган экан. Румийнинг шодлиги ҳад-ҳудудсиз эди. У тезда шеърӣ нома ва маблағ билан ўғли Султон Валадни Дамашққа юборди. Шогирдлар ҳам Шамсга нисбатан уюштирилган таъна, тухмат ва баломатлардан пушаймон бўлиб, «Агар Шайх келсалар оёқларига йиқилиб, тавба қилурмиз» дейишади. Аммо Шамси Табризий келгач, бошқа ғаламисларнинг тугени авжга минади. Шундан сўнг шоир бир кечада дом-дараксиз гойиб бўлади. Бу ҳол — муриди билан иккинчи бор ажралиш Румийни даҳшатли изтироблар гирдобига тортди. Уни қидириб бутун Шом улкасини кезиб чиқди. Ҳеч қаердан асарини топишолмади. Шамси Табризийнинг вафоти санасида турли ихтилофлар мавжуд эди. Аммо кейинги тадқиқотлар натижаларига кура Шайх 1248 йили оламдан утган ёки муҳолифлари томонидан улдирилган.

Куп сарсон-саргардонликлардан сўнг Қунёга қайтган Жалолиддин Румий Шамси Табризий имзоси билан оташин газаллар бита бошлайди. Зероки, Румий

Шамс сиймосида мутлақ идеал инсонни — Ҳаққа етган комил шахсни курган эди. Унинг шеърӣй номаларидан бирида қуйидаги байтларни ўқиймиз:

*Шамсу қамарам омад, самъу басарам омад,
Ва он симбарам омад, он кони зарам омад
Имрӯз беҳ аз дина, эй муниси дерина,
Ди маст бадан будам, ки аз вай хабарам омад
Он каски ҳамежустам, ди ман бечаро ўро,
Имрӯз чу танга гул дар раҳгузорам омад
Аз марг чаро тарсам, ки оби ҳаёт омад,
Ва зи таъна чаро тарсам, чун ў сипарам омад.*

(Шамсу қамарим келди, нури басарим келди, олтин баданим, кони зарим келди. Эй азалий дуст, бугун кечадан яхши, кеча карахтбадан эдим, унга жон келди. Кеча-кундузи чирог билан қидирганим бугун пойимга гултуша келди. Улимдан қурқмасман, оби ҳаётим келди, таънадан ҳайиқмасман, қалқоним келди).

Шамси Табризийдан бизга қадар шеърлар девони ҳамда «Мақолот» номли пандномалар, нутку суҳбатлар мажмуаси етиб келган. Уларнинг барчаси илоҳӣй ишқ таърифи ва суфиёна мулоҳазалар мажмуидир. Бундан ташқари Румий узи битган «Девони Шамси Табризий»си билан уни абадийлаштирди. Шарқшунос М. Занд «Биз бу девонда Румийни курамиз, Шамси Табризийни ҳис этамиз, идрок этамиз» деганда мутлақо ҳақ эди.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ

Ун учинчи асрнинг буюк шайхи ва алломаларидан бири Абдулазиз бинни Муҳаммад Насафӣйдир. У тахминан 1240 йил Насафда туғилган. Ешлик йилларини Хоразмда утказган Насафӣй муғуллар истилоси даврида бир оз вақт Бухорода яшади, сунгра аввал Хуросоннинг Баҳрободига бориб замонасининг забардаст донишмандларидан бири Саъдуддин Ҳаммуядан таълим олади. У ердан устозининг ижозати билан Исфаҳон ва Шероз шаҳарларига утади; замонасининг буюк шайхлари билан ҳамсуҳбат булади. Аммо душман ва мухолифларининг таҳдидидан ҳадиксираб, ҳар кун ва ҳар

тун жойини узгартириб яшайди. Умрининг охирги йилларини Язд вилоятининг Абирқўҳида утказган Азизиддин Насафий 1330 йили вафот этади. Баъзи манбаларда Насафий юз йил умр кўрган, деб ёзилган.

Азизиддин Насафийдан бизга араб ва форс тилида яратилган бир қанча илмий асарлар етиб келган. «Алинсон-ул-комил», «Ат-танзил», «Зубдат-ул-ҳақойиқ», «Мақсад-ул-ақсо», «Оғоз ва анжом», «Асрор-ул-қобилият», «Сулуки мақомат», «Маротиб-ир-руҳ», «Нузул ва уруж», «Нур», «Вужуд», «Нафси инсоний» каби рисолалар шулар жумласидандир. Бу асарларнинг қўлёзмалари Тошкент, Техрон, Истамбул, Душанбе дастхатлари хазиналарида сақланади. Мазкур асарларнинг айримлари бир неча дафтардан иборат. Улардан баъзилари турк ва узбек тилларига ҳам таржима қилинган. Насафий уз асарларида ишқ, фано, бақо, зикр, ҳақиқатнинг кўп назарий жиҳатларини ҳал қилиб берган; узига булган сўфистик таълимотларни қиёсий урганган, узига хос янги ақидалар билан ривожлантирган. Унинг «Манозил-ул-соирин» асарини профессор Нажмиддин Комилов узбек тилига таржима қилган. Азизиддин Насафий ижодида инсон шарафи муҳим урин тутади. У инсонни жисм ва руҳдан иборат, дейди. «Унинг таъбирича одам борлиқ мевасидир. Вужуд силсиласининг мартабалари унинг хизматида. Олам яратилиши, барча улуглиги ва азаматлиги билан бир инсондек ҳисобланади. Одам ёлғиз ҳолда барча оламларнинг жамловчиси-дир».*

* * *

Оламда донолар кўп, аммо (комил инсон) оламнинг қалбида булади, бирдан ортиқ булмайди. Бошқаларнинг ҳар бири ҳар хил мартабада булади ва у эса оламнинг яғонаси. У оламдан утса, бошқа бири унинг даражасига этади ва унинг урнига утиради. Зеро олам қалбсиз булмайди.

* * *

Инсон руҳини билганингдан кейин энди билгилки, шариат аҳли фикрича, инсон булиб, раҳнамолигини

* (Доктор Абдулризо Сайф). «Азизиддин Насафийнинг ҳаёти ва ижоди» «Сино» № 7, 14-бет.

тан олди. Натижада шунга муяссар булдики, уни ва унинг руҳини иймонли дейдилар. Агар инсон пайгамбарларга иймон келтириш ва улар суннатига амал қилиш баробарида сурункали равишда раббул аламинга ибодат бажо келтирса ва туну куннинг кўп қисмини тоат-ибодат билан утказса, уни солиҳ ва соҳиб тақво деб, унинг руҳини ҳам тақволи солиҳ руҳи деб атайди. Агар у сурункали ибодат устига, дунёдан буткул юз угирган булса, уни зоҳид деб унинг руҳини ҳам зоҳид деб атайдилар. Агар яна боз устига, зоҳидликдан ташқари, нарса-ҳодисалар ботиний моҳиятини англаса, назаридан ҳеч нарса яширин қолмаса ва тақлид чегарасидан ирфон чегарасига қадам қўйган булса, уни донишманд (ориф) дейдилар ва унинг руҳини донишманд (ориф) руҳи деб айтадилар. Агар ирфоний маърифат устига боз Ҳақ таоло уни узига қурб (яқин) қилиб танлаган ва муҳаббатига мушарраф этиб, қалбини нури билан ёритган булса, уни валий деб, унинг руҳини валий руҳи деб атайдилар.

(Нажмиддин Комилов таржимаси)

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

Кунлардан бир кун Қурбақа анҳор бўйига сувдан сакраб чиқса, уясидан чиқиб турган Сичқон салом берибди. Қурбақа алик олибди. Икки орада дўстлик пайдо булибди. Сичқон дўсти билан суҳбатлашиб тургиси келаркан. Аммо Қурбақа сувга шунгиб кетавераркан.

— Мен сен билан чақ-чақлашиб юргим келади. Сен булсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб кетаверасан, — дебди Сичқон упкалаб.

— Ундай булса, узун ип топайлик-да бир учини сенинг белинга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб қуяйлик, қачон керак булсам, ипни тортсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Қурбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир куни Сичқон уясидан чиқиб офтобда ётган экан, учиб бораётган лочин таппа чангаллаб осмони фалакка кутарибди. Ипнинг иккинчи учида Қурбақа ҳам жон ҳовучлаб

бораркан. Нодон ва ножинс дустнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этибди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолоддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Булажак санъаткор Жалолоддин 1207 йили Балҳда зиёли оиласида туғилади. Унинг отаси Баҳовиддин Валад суфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрули алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват этади. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик ҳамда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлади. Унинг обруси кундан-кунга ошиб, турли улкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Буни кўролмаган ва шиа мазҳабидагиларга терс қараб юрган Хоразмшоҳ саройда унга нисбатан бўхтон тарқатади. Султон газабидан қурққан олим, Жалолоддин 6 яшарлигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жунайди. Баҳовиддин йулда Хуросону Эроннинг кўп шаҳарларида тухтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридуддин Аттор ҳузурида бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалолоддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» достонини унга бағишлайди. Жалолоддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк алломалар ҳузурида илм урганишни давом эттиради; Ҳалабда ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан булмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳиббатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сўнг Жалолоддин Румий Кунё шаҳрига келиб муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолоддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табризийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг узи ҳам бир шеърда «Агар Аттор менга руҳ бахш этган бўлса, Шамси Табризий тилсим калитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табризий Кунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан мутта-

сил дарс олади: фалсафани, хусусан, суфизм таълимотини мукаммал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига утиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табризий бедарак йуқолгач, Румий уз газалларида «Шамси Табризий», «Шамс» тахаллусларини қўллай бошлайди. Шоир газалларининг Шамси Табризий девони номи билан шуҳрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолиддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолиддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фих мо фих» ҳамда «Маснавийи маънавий» китоблари мерос бўлиб қолган. «Фих мо фих» насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Мукоотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, суфиена қарашлари уз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни уз ичига олган. Жалолиддин Румий мажозий севги билан илоҳий ишқни шу даражада юқори пардада, жушу ҳуруш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ходизода таъкидлаганларидек «уқувчи газалларнинг суфиена маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеърятнинг тенгсиз намуналари сифатида» қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилиқ дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю ҳусну камоли ҳам ажиб бир жозибادا инъикос этади.

*Аз руху лаб гулшакар бисёр дорад ҳусни ту,
Кошки, бифурухти, то поре бихаридаме*

(Сенинг ҳуснинг — юзингу лабларинг гулшакар манбаидир, кошки сотсанг эди бир оз харид қилган булардим). Шунинг учун ҳам ўтмишда яратилган кўп қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқида Румий газаллари куплаб келтирилади.

Шоир рубоийлари ҳам мавзу жиҳатидан ранг-баранг, гоъвий йўналиши бадиий қудрати нуқтаи назардан гоъта мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-муҳаббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар узининг тегран ифодасини топган.

*Дури зи борадари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.*

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номувофиқ ёрдан кунгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёрнинг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

*Хоҳи ки ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳаржо ки рави, азизу маҳрам боши
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
Токи наберагони Одам боши*

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам булишни истасанг, покиза бул, тугри яша, илм урган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожига айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Маснавийи маънавий» китобидир. Зероки бу маснавийнинг узига хос яратилиш тарихи булгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳудудсиздир. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози оғзидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан утказган. Чалабий вафотидан сунг, Румий асар давомини ун йилда ёзиб тугатади. Китоб уз вақтида ҳам, кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишига сабаб булади. Чунки, биринчидан Жалолиддин Румий маснавийда Шарқу Ғарб олимларининг, ҳатто антик дунё файласуфларининг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасига тушунарли ва содда бир услубда шеърий йул билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли суфистик оқимлар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғлиқ назария атамаларини лунда тарзда тушунтиради. Иккинчидан, узининг ижтимоий-фалсафий, диний, суфистик қарашлари тасвири жараёнида жуда кўп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойи ва Агтор каби суфий шоирлардан фарқли улароқ Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига жуда яқин; уларнинг ҳар бирида қиссадан ҳисса тарзида алоҳида ҳикматомуз хулосалар, танбеҳлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва тутининг ёғни тукиб юбориши», «Савдогар

ва унинг Тутиси», «Саховатда Хотами Тойдан утган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор қушнисини куришга боргани», «Луқмон ва қуллар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларида Жалолиддин Румий ношудлик, гирромлик, тухмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхурлик, баднафслик сингари гайриинсоний ҳатти-ҳаракатларни қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгўйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб қилади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифоқда ва бирликдаман» деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуғлайди. Инсонпарварлик ғояларини исломий мулоҳазалар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч угри ва боғбон», «Лули бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шогирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётини иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий хислатлар устидан лутф билан кулади. ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, уз касбига бефарқ қараши, камфаросатлигидан фойдаланган укувчилар «устоз, бугун рангингиз саргайиб қолибди, кузларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, узларига қушимча «озод кун» олишга муваффақ буладилар.

Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий»си республикамизда севиб уқилади. 2000 йил Ўзбекистон Фанлар Академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида шоирга бағишлаб махсус илмий анжуман утказилди. Истеъдодли шоир Асқар Маҳкам «Маснавий»нинг бир жилдлик, Ўзбекистон Халқ Шоири Жамол Камол тўрт жилдлик (2000—2003 йиллар) нашрларини чоп эттиришди.

Истамбул шаҳридан 200 чақиримчалик Фарбий-Шимолда Қунё шаҳри жойлашган. Бу куҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда кўз олдингизда осмонупар нилий гумбазли мақбара намоён булади. Обида рўпарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кузни қамаштиради. Унга ганж уймакорлиги, ёғоч ва мис кандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Қуръ-

они Карим оятлари сабт этилган. Уларни уқишга «тишингиз утмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гушасидан таралаётган най садоси вужудингизга сингдириб юборади. Жалолиддин Румий бир байтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга ғамхурлик қилиб яшаш учун умр берган, деган фикрни изҳор этади:

*Зиндаги омад барои бандаги,
Зиндаги бевандаги шармандаги*

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирнинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш Сизларга насиб этсин!

МУҲАММАД ҲАМАВИЙ

Шайх Саъдиддин Муҳаммад бинни Муйдин бинни Абубакр бинни Ҳусайн бинни Муҳаммад Ҳамавий XIII асрда яшаган бўлиб, Хуросонда туғилган. У Азизиддин Насафий шогирди ва Нажмиддин Кубро, Шаҳобиддин Суҳравардийларнинг халифаларидандир. Йигитлик палласида уша замон суфизми марказларидан булмиш Дамашқнинг Жалил Қосиёнида яшаб, Садроиддин Қунийдан дарс олади. 25 йил давомида Шом, Хоразм, Ироқ шаҳарларини кезиб, кўп донишмандлар билан суҳбатлашади, баҳсларда иштирок этади. Ва ниҳоят уз юртига буюк шайх, кароматгуй авлиё сифатида қайтади. Ҳамавийнинг туғилган ҳамда вафот этган йили ҳали аниқланмаган. Ҳамавийдан бизга қадар «Сажнажил...», «Сакинат-ал-солиҳийн», «Қалб-ал-манқалб», «Кашф-ал-маҳжуб», «Маҳжуб-ал-муҳиббин ва матлуб-ал-восилин» сингари рисоалар, араб ва форсий тилдаги шеърлар мажмуи етиб келган. Уларда ислом тарихи, суфизм назарияси узига хос содда, ҳаммабоп услубда баён этилган. Адибнинг рубоийлари, айниқса, халқ орасида кенг тарқалган ва шуҳрат топган.

*Ғар бо ғами ишқ созкор ояд дил,
Бар марқаби орзу савор ояд дил
Ғар дил набуд кужо ватан созад ишқ,
Вар ишқ набошад ба чи кор ояд дил*

(Ишқ ғамига саркор булсин дил, орзу отига минсин дил. Дил булмаса, ишқ қаерни ватан қиларди, агар ишқи булмаса, нега керакдир дил).

*Касе нестки ў шефтаи рӯи ту нест,
Сарғашта чу ман дар шикани мӯи ту нест.
Гўянд биҳишти жовидон хуш бошад,
Донам беҳ яқинки хуштар аз рӯи ту нест.*

(Сенинг жамолинг мафтунни булмаган кимса йуқ, сочинг жингалаги учун мендек саргардон йуқ. Мангу жаннат яхшидур дейишади, аниқ биламанки сенинг юзингдан гузал нарса йуқ).

Ҳамавийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳали мукамал урганилган эмас. Ҳатто, у Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобига киририлмаган ҳам.

КАМОЛ ХУЖАНДИЙ

Форсий тилдаги шеърятнинг энг кузга куринган сиймоларидан, тасаввуф донишмандларидан бири Камол Хужандийдир. Зероки, у анъанавий газал жанрини мавзу ва гоъвий йуналиши жиҳатидангина эмас, балки узига хос бадий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги поғонага кутара олган санъаткордир.

Камолиддин Масъуд 1319—1321 йиллар орасида Хужандда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она юртида утган. Кўҳна Урганчда таҳсил кўрган, бир неча йил Тошкентда яшаган. Навоий Хожа Аҳрор вали маълумотига асосланиб, Камолнинг отаси Тошкентлик эди, деган. Ёшлигидан зеҳни уткир булган Камолиддин замонасидаги араб тили ва адабиётини, суфизм фалсафаси, ҳадис тафсирини пухта эгаллайди. Мадраса хатмидан кейин булажак шоир ҳам Валий Ҳажга бориш баҳонаси билан Ҳижозга жунайди. Каъба тавофидан қайтишда Табризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб кетади. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ булмаган Валиёнкўҳдан шоирга мулк инъом этади. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиг катта бог

ва хонақоҳ барпо этиб, унинг даромадини шогирдлару бева-бечоралар, мусофирларга улашиб юради. Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чузилмайди. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тухтамиш катта лашкар билан Табризга ҳужум қилиб, шаҳарни талайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади. У бу ерда исломий аҳкомлар до-нишманди, кароматгуй Шайх сифатида ҳам шуҳрат қозонади; машҳур шайх Абдулло Чочий билан ошно-лик пайдо қилади. Унинг илоҳий қудрати ҳақида куп нақллар тарқалган. Гарчи Камолиддин саройда эъзоз-ланган, Тухтамишнинг сафари-ю зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб, мумтоз газаллар битади ва Амир Темур Тухтамиш устидан ғалаба қозон-ган 1396 йили севимли шаҳарига қайтишга муваффақ булади. У Мироншоҳ билан дуст булган, ундан мурув-ватлар курган. Шоир темурийларга атаб газаллар ёзган булиши керак. Мироншоҳ ҳар ойда шоир учун 10 минг динор маош тайинлаган экан. Баъзи олимлар-нинг таъкидлашича машҳур Эрон олими ва ёзувчилар-и Ризоқулихон Ҳидоят (XIX) аср. унинг набираси Содиқ Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хужандий авлодларидан экан. Камол Хужандий 1401 йили Табризда вафот этади. Тонг саҳарлаб шогирдлар кул-басига киришса у ерда бир бурё ҳамда ёстиқ вазифа-сини утаган бир гиштдан бошқа ҳеч вақо йуқ экан. Унинг қабри Валиёнқуҳда булиб, илм-адаб аҳли зиё-ратгоҳи ҳисобланади.

Камол Хужандий шеърлар девонининг бир қулёзма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Қудс (Маш-ҳад), Боку, Душанбе шаҳарларидаги қулёзмалар хази-насидаги дастхатлар нисбатан мукамал ва қадимий-роқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо биз-гача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 газал, 101 қитъа, 1 муста-зод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган газалларнинг купчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хужандий шеърлари гоёвий-тематик ҳамда бадиий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо газал-ларининг асосий мавзуси мажозий ва илоҳий ишқдир.

Шу билан бирга шоирнинг аксарият асарларида вафо ҳамда садоқат, инсондустлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию, маъшуқанинг бетакрор хусну латофати, нозу карашмаси, ағёрнинг ғаламислигию тошбагирлиги гоътада нафис бир тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон уқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори бартараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом булаётган ошиққа маъшуқанинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб куриниши жон багишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хужандий газалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гузалликка, яхшилиқка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

*Кўз ёшимни қўну қўшнилар кўриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг,
Бир қадамла тиклагайсен қулбаи вайронани.*

(Васифий таржимаси)

Профессор А. Ҳайитметов Тирозийнинг «Фунул-ул-балоба» (XV аср) асарига суяниб, шоир узбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулоса чиқарган. Бу фикр янги далиллар асосида янада аниқлик киритишни талаб этади.

Камол Хужандий форсий газалнависликда исломий аҳкомлар руҳидаги, орифона шеърлар ёзишни ҳам авж нуқтасига кўтарган сўз санъаткорларидандир:

*Зоҳидон камтар шиносанд ончи маро дар сарист,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.
Зоҳидо даъват макун моро ба фирдавси барин,
К-остони ҳиммати соҳибдилон з-он бартар аст.
Раҳ баранд аз хонақо ҳам пири хилват бок нест,
Дигаронро тоату маро иноят раҳбар аст.
Май ба рӯи гулрухон хўрдан хуш аст, аммо чи суд,
Ин саодат зоҳидони шаҳри моро камтар аст...
Дошт он савдо ки сар дар поят андозад Камол,
Сар ниҳоду ҳам чунонаш ин таманно дар сар аст.*

(Бизнинг бошимиздагини зоҳидлар кам билишади, зероки ошиқнинг савдоси бошқа-ю зоҳиднинг фикри бошқадир. Эй зоҳид! Бизни жаннатнинг гузал боғига

даъват этма, соҳибдилларнинг остонаси ундан яхшидир. Хилват пири хонақоҳдан элтсалар ҳеч гап эмас. узгаларга тоату бизга иноят раҳбардир. Гузаллар нозидай май ичмоқ яхшидир, бу саодат шаҳримиз зоҳидларида камдир... Камол бошини оёгингга қуйиш учун уша савдони узига олди, шунинг учун бошини шу куйга фидо этди).

Демак, бир умр остига бурё тушаб, гиштга бош қуйиб умргузаронлик қилган Камол Хужандий инсонлар руҳини ишқи илоҳий билан мунаввар этиб, Оллоҳ йулида собитэтиқод бўлишга ҳидоят қилиб келган суфизм даргаларидан булган эканлар.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Маҳмуднинг галдаги Деҳлига сафари ҳинд халқининг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айёмларда турли савдо расталари, халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуднинг шаҳар четидаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сураб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни узига эп кўрмай, бу илтифотни рад этибди. Уз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон газаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини утиниб сурабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мазори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Уша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини кучоқлаб: «Эй Худо икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда ёлғиз уғлимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола чекаётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳлавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд узини ғоятда заиф ва лапашанг қилиб кўрсатибди. Ёш баҳодир икки-уч даврадан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб кўтариб урибди. Султон бу галаба шарафига катта зиёфат

берибди. Тантаналардан сунг ҳоким бошчилигида аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар филларга миниб урмонга овга жунашибди. Чангалзорлар орасидан кетаётганда беҳосдан султон тахтиравони урнатилган фил ботқоққа ботиб қолибди, куп уринишибди, филни лойдан чиқаза олишмабди. Шунда Маҳмуд хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ковлаб бушатишни буюрибди. Шундай қилишибди. Бушлиққа катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини қуйиб, бир зур билан икки оёгини ботқоқдан бушатибди, фил узини унглаб, ҳалокатдан қутилибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сунг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида султон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса булади, — деб сурабди.

— Эй олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг ягона фарзанди. Истиқболи порлоқ паҳлавон, лекин ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб, умрига золим булишни истамадим. Аммо сиз газабланганингиздан сунг кураш тушишга розилик бергандим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, Сизнинг зиндонларингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ушаларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асирларни ҳибсдан бушатибди. Маҳмуд ватандошлари билан Хоразмга қараб йул олибди.

Машҳур файласуф олим, тасаввуф алломаси инсонпарвар шоир Паҳлавон Маҳмуд Пурёрвалий 1247 йили Хива яқинида пустиндуз оиласида дунёга келган. Кухна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни пухта эгаллаб, жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланади, миллий кураш қоидаларини урганади. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган баҳодир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди.

У Шарқнинг деярли барча мамлакатларида булиб, мусобақаларда қатнашди, фақат зафар қучди, тушган инъом-эҳсонларни, соврин, мукофотларни бева-бечораларга улашиб бериб, узи ота касби пустиндузлик билан кун кечирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қабри устида мухташам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара меъморий ёдгорлик сифатида давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикҳ, фалсафа ва мантиққа доир бир неча рисоалар ёзган, Рудакий, Ибни Сино, Умар Ҳайём анъаналарини давом эттириб, форсий тилда рубоийлар битган. Шеърларида Пурёрвалий ёки Қитойий тахаллусларини қўллаган. «Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Шоир ўз рубоийларида чин инсоний севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги бадиий-тасвирий воситалар ишлатади; зулм-зурликни, тамагирлик, пасткашлик, риёкорликни қаттиқ қоралайди; ҳалоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дустликка, хушёрликка, илм урганишга даъват этади; айрим рубоийларида замонасидаги тенгсизлик, жабр-ситамдан шикоят қилади; меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётига ачинади; ҳақиқий ишқни тараннум этади, ирфоний маърифатни, жавонмардлик ғоясини тарғиб қилган:

*Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Кўз очсам, чимирилган қошни кўраман
Қачонача поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман*

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг қуйидаги рубоийси ҳам ибратомуздир:

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ*

Машҳур ёзувчи ва шарқшунос Содик Ҳидоят «Риёзал-орифин» китобида Паҳлавон Маҳмуд «Канзул ҳақоийқ»ни тахминан 1319—1320 йиллар орасида ёзганлигини қайд этган. Олим маснавийнинг Шабустарийга

нисбат берилишига тухталиб, «бу маснавий, албатта Паҳлавон Маҳмуд асаридир. Зероки «Гулшани роз» «Канзул ҳақойиқ»дан ун етти йил кейин ёзилган» деб махсус таъкидлаган. Доктор Абдулрофеъ Ҳақиқат «Тарихи ирфон ва орифони эроний» китобида Паҳлавон Маҳмуд асарининг Техрон нашридан қуйидаги байтларни келтирган:

*Биҳишту дӯзахат бо туст дар нӯст,
Чаро берун зи худ мечӯи эй дӯст.
Агар ту хӯи хеш дори баҳри кор,
Аз он хӯят биҳишт ояд надидор.
Ва гар хӯи бадат андар рабояд,
Аз он чуз дӯзахат чизе наояд.
Забони ту калид, онро нигоҳ дор,
Биҳишту дӯзахатро як калид аст.
Калиди инчунин ҳаргиз ки дидаст,
К-з-ӯ гаҳ гул дамад дар боғ ва гаҳ хор.
Гаҳе жаннат гушояд з-ӯ, гаҳе нор.
Забонатро калиди ҳам чунон дон,
Бад-он к-ат орзу бошад ба гардон.
Дар ин олам мазан аз неку бад дам,
Гаҳ ҳам Иблис мебояд ҳам одам.*

(Жаннату дузахинг сенинг терингдадир, эй дӯст, нега узингдан ташқаридагини қидирасан. Агар сен уз хоҳишингни ишга солсанг, уша хоҳишингдан жаннат пайдо булади. Мабодо бад хоҳишинг ҳаракатга келса, ундан дузахдан бошқа нарса пайдо булмайди. Сенинг тилинг калитдир, уни асра, бундай очқуни киши ҳеч курмаган. Ундан боғда гоҳ гул унар, гоҳ тикан, гоҳ жаннат очиладир, гоҳ олов. Тилингни барчанинг калиди бил, буйнингдаги барча орзуни ундан бил. Бу оламда яхшию ёмондан асло гапирма, чунки гоҳ Иблис ва баъзан одам булишинга туғри келади). Абдулрофеъ Ҳақиқат уз рисоласида Паҳлавон Маҳмуднинг рамақи жон пайтида битилган «Дили ман» деб номланган рубоисини ҳам келтириб, бир мунча батафсилроқ шарҳлаб утган. Истеъдодли тадқиқотчи Жасур Маҳмудов жуда куп дастхат манбаларни қиёсий-типологик урганиш туфайли Паҳлавон Маҳмуднинг кубровия тариқатининг жавонмардлик тармоғига мансуб шайх валийлардан эканлигини асосли тарзда исботлашга муваффақ булди. У Паҳлавон Маҳмуднинг айнан шу руҳдаги

янги рубойларни топиб, таҳлил қилиб, илмий исте-
молга олиб кирди.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» достонида шу рубойга яқин шеърлар битган, унинг гоёларини узига хос йусинда давом эттирган. Демак, Жомий жавон-мардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини бил-ган ва қадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини урганиш, туплаб таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фан-лар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳе Гуломов ҳамда нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тухтасин Жалолов, шоир Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойлари бизни доим инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпар-варликка эътиқодда собитамал бўлишга чорлайверади.

МАЖИДИДДИН БАҒДОДИЙ

Мажидиддин Абусайид Шараф бинни Муйдин бин-ни Маҳмуд бинни Абулфатҳ Бағдодий Хоразмнинг Бог-дод қишлоғида ҳижрий 544 йилда дунёга келган. У аслзодалар хонадонидан бўлган. Хоразмшоҳ Такаш унинг акаси дир. Бу ҳақда «Тарихи гузида» ва бошқа манбаларда аниқ маълумот мавжуд. У замонасидаги барча билимларни эгаллаб, узининг алоҳида иқтидори-ни намойиш эта олган. Кунлардан бир кун Мажидид-дин Меҳнага бориб, Абусаид Абулхайр мақбарасини зиёрат қилади ва ана шу онлардан бошлаб унда алла-қандай илоҳий қудрат зуҳур эта бошлайди. Натижада ун беш йил Ҳақ йулини топишда риёзатлар чекди, Нажмитдин Кубро ҳузурида дарс уқиди, ҳеч ким эриш-маган Хоразмнинг Шайх-ул-машойихи даражасига эриш-ди. У 15 минг динорни сўфийлар мулки сифатида вақф эттирган; хонақоҳининг ҳар йилги ҳаржи 2000 минг динор ашрафий экан.

Тазкираларда Бағдодийнинг каромат ва фасоҳатла-ри ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар ёзиб қолдирилган. Ана шундай маълумотларга қараганда Шайх Хоразм-шоҳ газабига учраб, сувга чўктириб улдирилган. Бу-нинг сабаби манбаларда турлича талқин этилади: баъ-

зиларнинг ёзишича шоҳ суфийларга, айниқса, сунний мазҳабдаги шайхларга терс қарар экан. Мавлоно Румийнинг отаси Баҳовиддин Валаднинг Балҳдан ҳижрат қилиш сабабини ҳам шу масала билан боғлайди. «Равзатул нишон» китобида ёзилишича Мажидиддин Бағдодий билан Шайх Фахриддин Розий ораларида жиддий келишмовчилик юз берган. Натижада Розийнинг шикоят асосида Хоразмшоҳ Бағдодийни сувга гарқ этган. Абдурахмон Жомий бу фожиа сабабини оилавий можароларга боғлайди. Уз мухолифларини пинҳонан йуқ қилиш, халқ газабидан кўрқиб кечаси сувга чуқтириб, улдириб юбориш Хоразмшоҳларда анъанавий қасос тури булган. Машҳур шоир, чеҳракушо, жамоат арбоби адиб Собир Термизий ҳам кукрагига тош боғлаб, Амударёга чуқтирилган. Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида (1997) бу воқеа тафсилоти анча тулиқ баён қилинган.

Мажидиддин Бағдодий истеъдодли насрнавис ва шоир булган. Ундан бизга қадар «Рисолаи сафар», «Панднома», «Ижозати Розиддин Али Лола» номли рисоалар, шеърлар мажмуаси мерос бўлиб қолган. Шоир рубойлари фалсафий-ирфоний, ахлоқий-таълимий руҳга йуғирилган:

*Шаме аст руҳи хуби ту парвона манам,
Дили хеш ғами ту аст ва бегона манам.
Занжири сари зулфи ту дар гардони туст,
Дар гардони ман ғиғанки девона манам*

(Сенинг гузал юзинг шамдир, мен парвонаман, кўнглимда сенинг ғамингу бегонаман. Сочларинг занжири сенинг гардонингдадир, уларни мен девонанинг гардонимга сол).

*Аз шабнами ишқ хоки одам гул шуд,
Сад фитнаву шўр дар жаҳон ҳосил шуд.
Сад ништари ишқ бар раги рух заданд,
Як қатра аз она чакид ва номуш ақл шуд*

(Ишқ шабнамидан инсон хоки гул бўлди, жаҳонда юз фитна-ю гавго кўпди. Инсон руҳига юз ишқ наштарини санчдилар, ундан тукилган бир қатра қоннинг номи кўнгил бўлди). Бундай шеърлар буюк мутафаккир Бағдодий мажмуасида кўпдир.

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Мажидиддин Бағдодийни фитна ва тухмат туфайли сувга чуқтириб улдирилишининг башорат қилинишини қуйидагича ёзган: Бир куни Шайх ҳазратлари (Мажидиддиннинг устози) Самоъда хуш ҳол булуб эрдилар. Шайх Саъдуддин Шайх Мажидуддинга хабар қилди: ул оғ яланг келди ва бир таштда ут тулдуруб, бошига кутариб кашфгоҳда турди. Чун Шайх ҳазратларининг муборак назарлари анга тушди, дедиларки, чун дарвешлар тариқи бирла парешон сўзунг узрини қиларсен. Имон ва дин саломат элттинг, аммо бошинг боргай ва дарёда улғайсан ва биз ҳам сенинг қошингга боргайбиз ва сардорлар боши ва Хоразм малики сенинг бошингда боргай ва олам хароб булгай. Шайх Мажидуддин шайх ҳазратларининг муборак оёғларига тушти. Ва оз фурсатда Ҳазрати шайхнинг муборак нафаси зоҳир булди.

Қуйидаги рубойлар шоир назмининг нафосат ва балоғатидан бир нишонадир.

*Шамеъ бўлса юзинг, куйида парвона ўзим,
Дардингга қариндош дилу бегона ўзим.
Бўйнингда узалган ўша соч занжирини,
Ташла мени(нг) гардонимга девона ўзим.*

*Дунёси тугаб қоронғулик келса, сиқиб,
Бошлар кўтарилганда мозорларни йиқиб.
Бечора шоҳид таним ҳам ўз қонига фарқ,
Тўзони қиёмат ичра келмасми чиқиб...*

*Эй ўзини ишқ ичра билгувчи якто,
Таъна этма кўриб тириклигимни зеро.
Мавжудлигим ишқ туфайли, жонни этдим,
Ул ёрни мушоҳада қилай, деб пайдо.*

(Эргаш Очилов таржимаси)

АВҲАДИДДИН КИРМОНИЙ

Шайх Авҳадиддин Кирмоний Ҳомид Абулфаҳр Кирмоний 1168 йили Кирмон вилоятининг Бардсир мавзеида Салжуқ подшолари хонадониди дунёга келган. Айрим сарчашмаларда уни «тахт валиаҳди эди» деб

ҳам ёзишади. Қорағузлар чопқинидан сунг ёш йигит Бағдодга қочди. Натижада Авҳадиддин «Ҳаккокия» мадрасасига жойлашади. Бу ерда у Ҳадис ва фикҳ буйича таҳсил куради. Мадраса хатмидан сунг уни мударрис этиб қолдирадидлар. Лекин орадан кўп утмай мударрисликни тарк этади. Ҳижоз ва Маккага сафар ихтиёр этади. Аммо маблағи тугаганлиги учун Бағдод кучаларида девонавор сарсон юарди.

Ана шу кунларда Жалолиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан танишишга муяссар булади. Шайх Шаҳобиддин унинг илми ва руҳий қудратига ишонқирамай «кофир» деб эълон қилади. Тазкираларда унинг Жалолиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан савол-жавоблари берилган. Авҳадиддин шайх Рукниддин Сажжосий, Авҳади Марогаи ҳамда Фаҳриддин Ҳамадонийлар билан яқин дўст булган. У аббосий халифаларидан Мустансар, Султон Жалолиддин Маликшоҳлар билан ҳам яқин булган. Ҳатто халифа Мустансар унга ҳадя ҳам юборган. Авҳадиддин Ихлот, Хоразм, Марв, Қунё, Қасрия сингари шаҳарларга сафар этган; Нажмитдин Кубро билан мулоқотда булган. У 1236 йили Бағдодда вафот этган. Фаҳриддин Ироқий ҳамда Авҳадий Мароғийлар унинг шогирдларидан ҳисобландилар. Авҳадиддиндан бизга қадар каттагина илмий мерос, шеърлар туплами қолган. Унинг «Сабоҳ-ал-руҳ ва асрор ал-шабоҳ» маснавийси ва ирфоний руҳдаги рубоийлари илм-адаб аҳли орасида машҳур. Айрим рубоийларида пантеистик гоёлар ифодалангандек туюлади.

*Дил мағзи ҳақиқат аст, тан нўст бубин,
Дар қисват нўст сурати дўст бубин.
Ҳар чизки он нишони ҳастии дорад,
Ё партави рўй ўст, ё ўст, бубин.*

(Дил ҳақиқат мағзи, тан теридир, кургин, тери тимсолида дўст суратин кургин. Борлиқ нишони булмиш ҳар бир нарса ё унинг юзи акси ёки унинг ўзидир, кургин). Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да Шайх Рукниддин Алоуддавла Авҳадиддинга юксак ҳурмат билан қараганини ҳикоя қилади ва унинг «Мисбоҳ-ул-арвоҳ» маснавийсидан икки байт бир парча ҳамда бир рубоийсини мисол тариқасида қелтирган:

*3-он менигарам ва чашми сару сурат,
Зероки зи маъни аст асар дар сурат.
Ин олам суратест ва мо дар сурем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.*

(Суратда маъно асари бор учун унга кузим билан боқаман. Бу олам суратдир, биз суратлардабиз, маънони фақат суратдагина куриш мумкин).

РАЗИИДДИН АЛИ ЛОЛА ҒАЗНАВИЙ

Шайх Разииддин Али бинни Саид бинни Абдулжалил Лола Санойининг амакиваччаси хонадонида дунёга келган. Ун беш ёшида Нажмитдин Куброга шогирд тушган. Кубро топшириги билан Ҳиндистонга бориб, уша юртнинг буюк шайхи Абуризо хизматида булди. Али Лола Шарқда энг кўп шайх хизматида булган муридлардан ҳисобланади. У 164 аллома суҳбатида булиб, хирқа кийган. Али Лола Ғазнавий 643 ҳижрий йилда Исфаҳонда бу оламни тарк этган. Унинг мақбараси «Лола гунбази» номи билан шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан ҳисобланади. Ундан кўплаб илмий рисолалар, шеърлар мерос қолган:

*Ишқ арчи баче хуни жигарҳо диҳадат,
Майхўр чу садафки ҳам гуҳарҳо диҳадат.
Ҳар чанд бори ишқ боре аст азим,
Чун шоҳ бикаш борки борҳо диҳадат.*

(Ишқ кўп жигар қонини талаб қилади, ичавер, у шундай садафки гавҳарлар беради. Ишқ юки огир юк булса-да, бир шохини тортсанг кўп мева беради).

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Лола Ғазнавий Ҳаж сафари пайтида Хуросонга келганларида Абу Яъқуб Имом Юсуф Ҳамадоний суҳбатларига мушарраф булган, деб ёзиб қолдирган. Асарда Лола Ғазнавийнинг Нажмитдин Кубро хизматида бориши билан боғлиқ бир ривоятнинг баёни берилган.

ФАРИДИДДИН АТТОР

Нақл қилишларича бурунги утган замонда бир бадавлат одам яшаган экан. У умр буйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб, бир ҳамёнга туплаб юрар экан. Иттифоқо уша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун угиллари туш курса, отаси мушукка айланиб қолган эмишу, уша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрган эмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, сизни ким бу куйга солди отажон, — сурабди угли.

— Кимда ким дунё молига хирс қуйиб йигса, шу хасис мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сунг угиллари отадан қолган бойликни бевабечоралару, мадраса талабаларига тақсимлаб бериб, нафси амморани чеклаб, ишқи илоҳий йулида фидоийлик билан риезат чекиб яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича, бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди, замонасидаги энг сулув қизга уйланибди. Фавқулодда омад, гузал маликага эришган Хожа босар тусарини билмай қолибди, ортиқча айш-ишратга исрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан кўп утмай бойлигининг кули кукка соврилибди. Ночор қолганидан хуриликдек хотинини ҳам қул сифатида сотиб юборибди. Энди ҳеч иши унгидан келмай, қилмишидан афсус-надоматлар чекиб дунёдан утибди. Ношукурлик, нотежамлик ҳамда такобур уни шу аҳволга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳларидан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини куздан кечирар эканмиз, уларда инсонларни раҳмоний йулга даъват, шайтоний йулдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз. Булажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абуҳамид ибни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърда Аттор доришунос ва дукондор булган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тупла-

нарни», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало, олиму ҳозиклар даврасида ўтади, хусусий муаллимда замонасидаги барча билимларни урганади. Бир тўртлигида Аттот билимларимнинг поясини «фиқҳ, тафсири ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил куриб, нуҷум, ҳайъат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машоъих даражасига етади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун куради. Фаридиддин дукондорлик билан бирга муттасил бадий ижод билан ҳам шуғулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 149 асардан иборат деб курсатишади. Лутф Алибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома» — шогирди Жалолиддин Румийга бағишланган, «Мухторнома», «Мантиқ ут тайр», «Хусравнома», газаллар девонию рубоийларнинг миқдори эллик минг байт деб таъкидлаган. Шоир рубоийларининг узи беш минг байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд газалларни уз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукамал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкират ул-авлиё»гина бизгача тула сақланиб қолган. Буюк шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. Замонасининг куп шоҳу зодагонлари Аттотни уз даргоҳларига тортишмоқчи бўлишган, лекин суфи шоир бу таклифларни рад этиб, отасининг дуконида умргузаронлик қилган.

Фаридиддин Аттот уз газалларию рубоийларида купроқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган. Ирфоний маърифатни муминлар кўнглига сингдиришга интилган. Аксарият газалларда шоир ҳаёт маъбудасини мадҳ этади. Ундан нозу карашмали висол онларини дариг тутмасликни, ҳеч бўлмаса жаврини ҳам кам қилмаслигини илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урмагил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли газалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дида гирён», «жигар сузон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатлари, шодликлари ўйноқи байтларда гоятда нафис тасвирланган, Наврузи оламнинг бетакрор фусункорлиги васф этилган:

*Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе дoston бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад*

(Лаълингни ҳеч ҳам кўрмадим, шунинг учун кўзимни ҳам ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаги товланган билан жонимга оро бермади. Қўлларимни неча илтижо билан узатсам ҳам, сочлари қўлимга асло келмади. Зулфига етмоқ йўли олис бўлгани учун бу йўл бизга ҳеч ҳам яқин келмади).

Бошқа бир газалида шоир «ёрим дардида бир оҳ тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат қоплайди» — дейди. Айрим газалларида шоир ҳақиқий ишқни ўзига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон қалбида Ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир қатор шеърларида замона иллатию кишилар уртасида юз берадиган каззобликни руй-рост танқид қилади. Уларга шайтоний йўлдан тийилиб, раҳмоний йўлга кириш лозимлигини уқтиради.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шуҳрат келтирган асарлар унинг рубоийлари, маснавийлари-ю «Тазкират ул-авлиё»сидир. Зероки бу асарларда адиб, бир томондан, суфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шариат, тариқат, шукур, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр, сахо, жавонмардлик сингари талаб ва йўлларни ташвиқ этади; Ҳаққа етмоқ учун заҳмат, риёзат чекмоқ шартлигини таъкидлайди; иккинчи томондан эса, ўз илмий назарий фикрлари таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, ўз ҳаётини таҷрибаларидан, утмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоятлар, масаллар, маъвизалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини олти ўғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Ўғиллар мажозий тимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақир ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор узидан олдин ўтган машойихлар, тарихий шахслар

ҳамда замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 ҳикоят келтиради. Уларнинг баъзилари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан Фаҳриддин Гургоний, Махастӣ Хужандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳикояту ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир. Гарчи шоир «Мантиқ ут-тайр» достонида уттизта қуш саргузашти орқали ишқи илоҳийни куйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қуйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христианканинг ҳам муйсафид фидоийлигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки, Румий отаси билан Ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳраманд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоҳадаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам ўз асарларида Атторни кўп тилга олади, ундан мурувват кургани, файз топганлигини алоҳида уқтиради. Ун икки мақолотдан иборат бўлган мазкур достонда тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади; суфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолотларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-заковат, ҳушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгуйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, гафлат, гаразгуйлик, фитна, гийбат, ёлгончилик ва гинакудуратни танқид қилади.

Фаридиддин Аттор суфизмдаги солиқ ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чуққисига етгунга қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон балогат ёшига етгач, ўз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан улчай бошлайди. Шунда уни тўғри йўлдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан суфизм

тарафдори, шогирд-соликнинг қандай булишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада узининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг узлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, ҳаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб ўтиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳлул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нух ибни Мансур», «Масъуд Газнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одамийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома»-да фикр юритар экан, юздан ортиқ суфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб утади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риекорлик, фисқу фужур, ҳаромхурлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» суфизм назариясига доир жиддий қулланма булиш билан бирга, пиру солиқ уртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий, комил инсон масалаларига бағишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатлари машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхужаевлар томонидан махсус урганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни узига ром этган Фаридиддин Атторнинг ижодини ҳар томонлама урганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

АБДУРАҲМОН СУЛАМИЙ

Абдураҳмон Муҳаммад бинни Ҳусайн Суламий Ҳижрий 636 йили Нишопурда косиб оиласида дунёга келган. Унинг етти пушт авлодлари киборлар ва машо-йихлардан булган. Отаси аслзодалардан, онаси эса машхур шайх Абу Умар бинни Нажиднинг қизи эди. Суламий Нишопурда отаси ва амакиси Абуамирий Суламийдан диний билимларни эгаллайди, Қуръонни ёд олади, тафсир этиш даражасига етади, сунгра араб тилини ургангач, ҳадис илмидан дарс олади, каломи бадеъни узлаштиради, юзлаб шеърлар, дostonларни ёдаки бадий уқиш санъатига соҳиб булади. Натижада Суламий ботиний ва зоҳирий билимлар донишманди, ҳофиз шеършунос бўлиб камолотга етади. Замонасининг буюк донишмандларининг суҳбатига эришиш ниятида Суламий уша даврнинг маданий марказлари булмиш Марв, Рай, Ҳамадон, Ҳижоз, Ироқ каби юртларга сафар қилади. Ана шу мусофирлик даврида Абдулҳасан Дорқатний, Абулнаср Саррож, Абулқосим Насрободий, Абу Умар Нажидлардан таълим олади, Насрободий қўлидан ҳирқа кияди. Суламий умрининг охирида отасидан қолган бойликка Нишопурда катта хонақоҳ курдиради. У ботиний илм толибларини тарбиялайдиган асосий марказга айланади. Абубакр Байҳақий, Аҳмад бинни Али Тусий Қозий, Абу Муҳаммад Жувайний, Нишопурнинг имоми Абумаоли Жувайний, Абу Абдулло Ҳоким Нишопурий сингари унлаб донишмандлар бевосита Суламий қўлида тарбия топишган.

Бу машхур Шайх 1012 йилда вафот этган ва уз хонақоҳига дафн этилган. Суламийдан турли мавзуларда уттиздан зиёд рисоалар мерос қолган. Улар орасида «Табақот ал-суфия», «Китоби тарихи аҳли суфия», «Китоби жомеъ-ал-одоби суфия», «Ҳақойиқ-ут-тафсир», «Китоб-ал-зуҳд», «Китоби-ал-даражат ал-муомалот», «Сунан-ус-суфия» сингари асарлари ислом ва суфизм тарихини, Қуръонни тафсир қилиш мезонларини урганишда энг муҳим манбалар ҳисобланади. Бундан ташқари суфизмнинг турли масалаларига доир 20 жилдлик асарларнинг муаллифи ҳам Суламийдир. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий машхур «Нафоҳот-ул-унс» асарини ёзиш-

да Сулаймийнинг «Табақот ал-суфия» асаридан ижодий фойдаланган. Суламий Шарқда «Калом ровийси» унвонига муяссар булган шайхлардан ҳисобланади, яъни у Куръонни ҳам қироат қилиш, ҳам бенуқсон нақл этиш устаси экан.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий умр буйи Худо йулида фидоийлик билан хизмат қилган. Ислом фарзу суннатларини тартиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган санъаткордир.

Булғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хужа Аҳмад Яссавий XI асрнинг урталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гудаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг муриди — халифаларидан бири Мусо Шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли уғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи булган. Аҳмад дастлаб Яссидида уқийди, сунгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил куради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамдонийдан таълим олган.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бироз вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ уз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий қушиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик Яссига қайтиб, куплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятларга кура Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни пайғамбар ёшига етгач, ер ости ер тулага кириб, умрини тоат-ибодат, Худо йулида риёзатда утказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166—67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда утган аксарият художуй, Ҳақ йулида фидоий суфи-донишмандларнинг 100—120 йил умр курганларини инобатга олсак, Яссавийни шунча йил умр кургани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма за-

монларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комилликка элтадиган дин, имон, Худо йулида фидоийлик, этиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, ислоний ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хужа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқига Ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун али кулли муслимин ва муслиматин» — илм талаб қилиш ҳар бир муслмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадиси битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, муъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват гоъяларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумзор, муфтхур бўлмасликка даъватни кураимиз. Айни пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам утмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шуҳрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи куплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўҳна дастхатлардан сараланиб, тупланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни тарғиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида игво уюштирилди. Утмиш маданий меросга муносабат узгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини урганиб, ўз меросхўрларига етказиш, шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни талаётган замон ғаддорларини руй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллоларда диёнат кетгани, зулм-зурликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини

ейишдан қурқмаётгани фош этилади; XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, узаро урушларнинг хунук оқибатлари танқид қилинади; адолат, инсоф, раҳм-шафқат урнини бедиеънатлик, такобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади.

*На анода раҳм қолди, на атода,
Оғо-ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлик даъво қилур, ичар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди кўринг.
Нокас, хасис, бедиеънат қуллар ҳоким,
Моуманлик ҳаддан ошиб бўлди золим.
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон тузлар.
Оят, ҳадис сўзин қўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ.
Шайхман тею мунча ҳаво мунча бино,
Салла учун зарра жаноб этқони йўқ.*

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли булиш, хайр-саховат, мурувватли, очиқ қул булишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан афсус, надомат чекади:

*Аҳли дунё халқимзда саховат — йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.*

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

*Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб.*

*Бағрим куюб, жондан туюб улдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга буйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано.
Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Уммат бўлсанг ғарибларға тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳам ким айтса, сомёъ бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим ковла,
Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин жо эшитиб, бу сўзларни айдим мано.*

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли булишга даъват этади; дилозордан Ҳақ безор, барчага яхшилиқ қилмоқ — ҳар бир муъминнинг бош шиори-дур; чунки мардумозорликнинг жазоси қаттиқ.

*Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан Худо безор.*

*Оқил эрсанг эранларға хизмат қилғил,
Амри маъруф қилғонларни иззат қилғил.*

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йулида фидоийлик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор. Характерлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда, айна пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган гоъвий ният умумбашарий моҳиятга молиқдир.

*Нафедан кечиб, қаноатни пеша қилғон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, буйин сунғон.
Яхшиларға хизмат қилиб, дуо олғон,
Андоқ ошиқ маҳшар кунни армони йўқ.*

*Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озғон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.*

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, уз қадрини билмаган, узгалар қадрини эъзозламаганларни инсон санаб бўлмайди:

*Хайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манманлик қилиб, яхшиликларни кўзга илмас.*

Бу дунёда кимда ким нафсининг гапига кирса, нафс йулида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шунинг учун нафси баддин йироқ юрган маъқул.

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай.
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай.
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.*

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, комилликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам парҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмардлигу ҳақиқат-гуйликдир. Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик, товламачилик, хирс, таъмагирлик сингари чин ошиққа, орифларга номуносиб гайриинсоний хислатлар лаънатланади; мунофиқлар қораланади, танқид қилинади.

*Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози.
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат.
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.*

«Девони ҳикмат» таркибидаги қўйидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ухшаб куринади: чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий булган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифода-сини топган.

*Хайру сано қилғонлар, етим кўнглини олғонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдим.
Омил бўлғон олимлар, йўлга кирган осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлғон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуғ маҳшарда қўлин арқода кўрдум.*

*Туну куну ухламай ху зикрини айтқонлар,
Малойиклар ҳамроҳи арши устида кўрдим.*

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат гоъвий жиҳатдан, балки бадиий нуқтаи назардан ҳам XII аср туркий шеърятининг мумтозидир. Зероки улар гоътда равон оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир суз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охириги мисра-нақоратомиз булиб бандаларни бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Фаридун, Мусо, Вомиқ Узро, Юсуф, Фарҳод, Мажнун, Од, Шаддод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари унлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамзларни курамиз. Шунингдек пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, аросат ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳрёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор буламиз. Улар китобхонни уйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради: Қуйидаги байтларда бутун бир тарих уз аксини топгандай. Уларни тула шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

*Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам.
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,
Боязиддек тун-кун тинмай Каъба борсам.
Каъба ичра юзум суртуб зор инграсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қуйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам.
Дор узра шавқланибон ҳақни айтсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?*

Куриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан бери тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимлар асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йулидаги тутган русуми гоътда нафис, тад-

рижий-такомилда уз аксини топган. Бундай ҳикматларни ўқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут булади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади. Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир суз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нуқталар қат-қат бўлиб ётибди. Ана шуларни туғри идрок этиб, аниқ тушунтиргандагина биз мақсадга эриша оламиз.

Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насиҳатлар, инсон камолоти йулида амалга оширилиши, бажарилиши лозим булган бурч, вазифалар тасвири ҳамон уз тадқиқини кутмоқда. Биз педагоглар уларни саралаш, маърузалар мағзига сингдириб боришимиз, амалий машғулотлар жараёнига олиб киришимиз лозим. Шундагина улуғ боболаримиз қолдириб кетган бебаҳо инжулардан барчани баҳраманд этган буламиз.

ҲИКМАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

*Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлуқ бало халқ устига ётди дўстлар.*

*Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан туюб ўлдум мано
Туғри айтсам эгри йўлга буйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам заҳрига тўйдум мано*

*Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин;
Доно топмай ер остига кирдим мано.*

*Қайди кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.*

*Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ушал туни меърож чиқиб дийдор кўрди.*

*Қайтиб тўшиб ғариб, етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.*

АБДУЛХОЛИҚ ГИЖДУВОНИЙ

Шарқда Хожаи Жаҳон унвонига сазовор булган машҳур шайх, нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний XII асрнинг биринчи чорагида Гиждувонда туғилган. Айрим манбаларда унинг отаси Абдулжамил Имом Маликнинг (713—795) аждодларидан, донишманд одам бўлиб, ҳазрати Хизр билан суҳбатлашган, деб таъсидланади. «Қандия» асарининг муаллифи Абдуҳаким Самарқандий Абдулхолиқ таваллуд топганда отаси Абдужамил 113 ёшда эди, деб ёзиб қолдирган. Баъзи манбаларда Шайхнинг аждодлари румлик бўлиб, Ҳазрати Хизр башорати билан Абдужамил Гиждувонга кучиб келиб, муқим яшаб қолган, деган мулоҳазалар ҳам мавжуд. Абдулхолиқ дастлабки таълимни оталари Абдулжамилдан ҳамда хусусий муаллимлардан олган. Шундан сунг Балхга бориб Хожа Фазлиддиндан ун бир йил таҳсил кўриб, у кишининг қулидан хирқа кийган. Устози фотиҳасини олгач Абдулхолиқ Марв, Сарахс, Тус сингари Хуросон шаҳарларига сафар қилади. Ана шу сафар давомида Сарахсда машҳур аллома Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, бир умрга устоз-шогирд бўлиб қолади.

Машҳур суфизмшунос, доктор Сажжодийнинг ёзишича Абдулхолиқ Гиждувоний араб мамлакатлари буйлаб куп сафар қилиб, замонасининг буюк машоъихларининг суҳбатидан файз топган; бир неча марта Ҳаж зиёратида бўлган: Шайх 117 йил умр кўриб, 1220 йили уз ватанида вафот этган. Абдулхолиқ Гиждувонийдан бизга қадар ахлоқий-таълимий ва соф илмий-назарий моҳиятдаги «Рисолаи тариқат», «Рисолаи саҳобия», «Одоби тариқат», «Мақсадул соликин», «Васиятнома», «Маноқиби Хожа Юсуф Ҳамадоний», «Ибтидои-жомеъ-ул-кулам», «Маслак-ул-орифин» сингари бир қанча рисоалар мерос бўлиб қолган. Шайхнинг «Маноқиби» Юсуф Ҳамадоний ҳаёти, мероси ҳамда таълимотини урганишда энг муътабар манбадир.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Абдухолиқ Гиждувоний юзлаб шогирдларни тарбиялаб етиштирганини алоҳида қайд этган. Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Ориф Ревгарий ҳамда Хожа Ав-

лиёи Калонлар шайхнинг халифаларидан булган. Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг фавқулодда рухий қудрати ва кароматлари хусусида Шарқда куплаб ривоят ҳамда ҳикоятлар тарқалган. Уларнинг айрим жиҳатлари Н. Йўлдошевнинг «Бухоро авлиёларининг тарихи» китобида, профессор Ориф Усмоновнинг «Бухорои Шарифнинг етти пири» китобида шарҳланган. Абдулхолиқ Гиждувоний таълимотининг асосини қисмат-тақдири азал-асл сарнавиштга ишониш, ҳар бир муминнинг, жумладан, солиқнинг илм урганиши (зоҳирий ва ботиний билимларни), бирон бир касб-ҳунарни эгаллаб, ҳалол ризқ топиб яшашга даъват ташкил этади.

Абдулхолиқ Гиждувонийгача сўфизм тариқати «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар Ватан», «Хилват дар анжуман» каби қоидалардан иборат эди. Хожаи Жаҳон эса уларнинг ёнига «Ёд кард», «Боз гашт», «Нигоҳ дошт», «Ёд дошт»ларни ҳам илова қилган. Баъзи сарчашмаларда Абдухолиқ Гиждувонийнинг форсий тилда шеърлар битганлиги ҳам қайд этилган. Қуйидаги рубоий шулардан намунадир:

*Бар дўст муборакам, бар душман шум,
Дар жанг чу оҳанам, дар сулҳ чу мум.
Сарчашмаи нур, Гиждувон манзили мост,
Ман теги дурӯя мезанам то дари Рум.*

(Дустга меҳрибону, душманга шумман, жангда темирдек, сулҳда мумдекман. Нур сарчашмаси булмиш, Гиждувон бизни манзилимиздир, аммо мен Рум остонасигача дудама қилич ургайман).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулхолиқ Гиждувоний забардаст шоир ҳам булган. Турли сарчашмаларда адибнинг ранг-баранг мавзуларда ёзилган рубоийлари куп учрайди. Аммо уларнинг етакчи мавзуси сўфизм таълимотини тарғиб қилиш ҳисобланади. Шоир рубоийларидан айримларини форсийдан Садриддин Салим Бухорий таржима қилиб оммалаштирган.

* * *

*Шухрат илм шум нафсингни шод этма,
Узни мардум ораси да кўп ёд этма.
Камтарлик эт! Сен ном чиқарай деб,
Зинҳорки динингни барбод этма.*

* * *

*Айбларни ёнгувчи саттор бўлгайсен,
Қалбларни тонгувчи ғамхор бўлгайсен,
Аллоҳ розилигин тонай десанг, эй дўст!
Эл бирла адабда ҳушёр бўлгайсен.*

* * *

*Ёмон билан суҳбат этма ҳеч,
Алар номинг булғаб кетолгай.
Қара, улкан қуёш нуруни,
Парча булут хира этолгай.*

«ВАСИЯТНОМА» ДАН

Фикҳ ва ҳадис илмини мунтазам урган.

* * *

Жоҳил суфилардан йироқ юргин. Чунки улар дин
угриси ва мусулмонларни йулдан ургувчилардир.

* * *

Илм урганиш йулида собитқадам бўл.

* * *

Ҳалол гизо егин, у сенинг хайриянг калитидир.

* * *

Ҳаромдан йироқ юргин, тонгла қиёмат куни оташ-
да куймайсан.

* * *

Ҳалол бўлсанг, ибодатдан ҳаловат топасан.

* * *

Қозилар маҳкамасида ултирма ва султонлар билан
ҳамсуҳбат булма.

* * *

Нафсни хор этмоқ учун сафарни ихтиёр эт.

* * *

Бировларнинг мақтовига учма.

* * *

Куп кулмоқ гафлатдандур ва у қалбни улдиради.

* * *

Кам кулу куп йигла.

* * *

Ҳақнинг марҳаматидан ноумид булма.

* * *

Ҳар бир муриднинг пири ота мартабасидадур.

* * *

Шайхларга ботинда ҳам, амалда ҳам хизмат қил.

* * *

Ота-онанинг ҳаққини ҳамиша адо эт.

* * *

Барча машойихларни эъзоз эт.

МАҲМУД ШАБУСТАРИЙ

Ун учинчи асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаб утган шоир ва файласуф Саъиддин Маҳмуд бинни Абдулкарим Табриз яқинидаги Шабустар қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. У умр буйи Озарбайжонда яшаб даврининг машҳур машойихларидан дарс олиб, ҳаётининг охириги йилларини Табризда утказиб, шу ерда вафот этган.

Маҳмуд Шабустарий Султон Маҳмуд Худованд ҳамда Абусаид Баҳодурхонлар ҳукмронлиги даврида Табризда катта шухрат қозонган эди. Гарчи олим замонасининг машҳур шайхлари Баҳовуддин Яъқуб Табрзий ҳамда Яминиддин Табрзийлар қулида тарбияланиб, таҳсил курган булса-да тез орада ислом ва суфизмнинг буюк назарийтчи донишманди булиб танилди; маъқул ва манқул билимларда пешқадамлик даражасига етади. Айрим сарчашмаларда Шабустарийнинг Кирмон сафа-

ри пайтида оила қуриб, фарзандли булганлиги ҳам ёзиб қолдирилган. Кейинчалик ерли аҳоли унинг авлодларини «Хужалар» деб алоҳида эҳтиром қиладиган булишган экан.

Маҳмуд Шабустарийдан бизга қадар шеърлар девони, бир неча илмий рисолалар ҳамда «Шаҳиднома», «Саодатнома», «Гулшани роз» сингари маснавийлари мерос булиб қолган. Замонасининг буюк шахслари, илм-адаб аҳли Маҳмуд Шабустарий мажлисларида булиб, ислом назарияси, фалсафа ҳамда суфизмга доир масалалар буйича савол-жавоб, баҳслар уюштиришар экан. Суфизм назарияси ва амалиётдан баҳс юритувчи минг байтдан зиёд булган «Гулшани роз маснавий»-си Амир Саййид Ҳусайнийнинг унта саволига жавоб тарзида яратилган. У шайх Шаҳобиддин Умар Сухравардийнинг шогирди Шайх Баҳовуддин Мултонийнинг шогирди эди. «Гулшани роз» Шарқда энг кўп тарқалган маснавийлардан булиб, унга Камолиддин Ҳусайн Ардабилий, Доий Шерозий, Муҳаммад бинни Яҳё бинни Лоҳижий, Музаффариддин Али Шерозий, Идрис бинни Ҳисомиддин Бадлисий, Шайх Бобо Неъматулло бинни Нахичевани сингари адиб ва олимлар турли асрларда шарҳлар битишган. «Гулшани роз» суфизмга оид энг машҳур китоб сифатида инглиз ва немис тилларига уғирилган. Адибнинг «Ҳаққул яқин ва мироётул муҳаққиқин» рисоласи ҳам тавасаввуф назариясига доир муҳим асарлардан ҳисобланади. «Гулшани роз» қуйидаги байтлар билан бошланади:

*Ба номи онки жонро фикрат омуҳт,
Чароги дил ба нури жон барафруҳт.
Зи фазлаш ҳар ду олам гаит равшан,
Зи файзаш хоким одам гаит гулшан.*

(Жонга бадан баҳш этган, дил чироғини жон нури билан равшан этган, фазлидан икки олам ёришган, файзидан одам хоки гулшанга айланган (ул) зот номи билан).

Шоирнинг «Шаҳиднома» ҳамда «Саодатнома» маснавийлари ҳам маърифат ва ҳақиқатни тарғиб этишга бағишланган. Қуйидаги байтларда муаллифнинг ишқи илоҳий хусусидаги мулоҳазалари юксак санъаткорлик билан теран ўз аксини топган. Жумладан, шоир 3 минг

байтдан иборат «Саодатнома»да узининг турли улкалардаги саргузаштларини паднома характерида назм риштасига тортган; ҳамсуҳбат булган буюк шахсларнинг олижаноб, ибратомуз хислатларини тасвирлаган; Табризда фаолият курсатган беш нафар машҳур суфиларнинг образини яратган. Бундан ташқари Шабустарий Ғаззолийнинг «Минҳожул обидин» асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган.

*Хушо ондамки мо бехеш бошем,
Ғаним мутлақу дарвеш бошем
На дин, на ақл, на тақви, на идрок,
Фитода масту бехуд бар сари хок
Чу рӯят дидам ва хурдам аз он май,
Надонам то чи хоҳад шуд пас аз вай.
Пас аз ҳар мастие бошад хуморе,
Дар ин андеша дили худ гаит боре.
Ҳар он чизеки дар олам аён аст,
Чу аксе зи офтоби он жаҳон аст.
Жаҳон чун зулфу хату хол ва обрӯст,
Ки ҳар чизе ба жои хеш накуст.
Сифоти Ҳақ таоло лутфу қаҳраст,
Руху зулфи бутонро зи он ду баҳр аст.
Мапурс аз ман ҳадиси зулфи пурчин,
Мажунбонед занжири мажонин.*

(Узимиздан кетган дам яхши, мутлоқ бою дарвеш булганимиз яхши. Дин, ақл, тақво ҳамда идрокни йуқотиб, масту бехуд тупроқда ётганимиз яхши. Юзинг куриб, ундан соғар ичдим, ундан сўнг нима булганини билмадим. Ҳар мастликдан сўнг ҳумор тутади, ана шу андеша билан бағрим эзилди. Оламда аён ҳар бир нарса у олам офтобининг акси янглиғдир. Бу жаҳон зулф, хат, хол ва қошдекдир, ҳар бири уз урнида яхшидир. Оллоҳнинг сифати лутфу қаҳрдан иборат булиб, гузаларнинг юзу зулфи ана шу икки баҳрдандир. Мендан жингалак сочлари ҳадисини сўраб, Мажнун занжири ни тебратманг).

Маҳмуд Шабустарий асарларидаги, орифона шеъриятидаги бу каби сеҳрангиз мазмун ва жозиба маҳсус таҳлил ва тадқиқотларни талаб қилади. Шабустарий ижодини урганишда Зивуддин Сажжодий ҳамда Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг хизматлари катта.

САИД АЛИ ҲАМАДОНИЙ

Бир куни эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени уқитиб булдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб қушни маҳалладаги Шайх Али Дустийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан суфизм таълимотининг зикр, сабр, сидқ, вафо, нафс, риёзат, фано сингари қоидалари буйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят Шайх уз ишларидан бушаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кутариб бориб, кутариб келишнинг фойдаси нима?— деб сураб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу булади, — деб — орқамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавишнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам Шайх қулига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ножўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сунг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, тиббиёт, Шарқ юртлари жуғрофиясини ургатади. Тиббий фанларни мукаммал эгаллаб булгач, Алоуддин жиянини Машриқзаминнинг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дустий қулига топширади. Ҳамадоний улардан суфизм таълимоти буйича дарс олади.

Кунлардан бир кун Мазадақоний шогирдига шундай деди:

— Сен бу дунё-ю у дунёга керакли барча билимларни урганиб булдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тўғри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний йигирма бир йиллик сафарга чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, куплаб шогирдлар ва муридлар орттиради. Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим, суфизм таълимоти жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам куриб, йўғига шукр қилиб, фақат уз ҳунари эвазига кун кечирриш) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шуҳрат қозонади. Сафарлардан бирида Ҳамадоний 1372 йили Ҳатлон вилоятининг Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер Шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бўлади.

Кашмирда Исломнинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Кашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар утказиб, ваъзлар айтиб, халқни ўзига эргаштиришига эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини купроқ Кашмирда утказган Саид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йули барчага бир ибратдир. У ҳар бир суфи, шайх, дин арбобидан мукамал билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ургатиб, ҳалол ҳамда фидойи бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон бир ҳунар эгаси булган. Узи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қондалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос булиб қолган. Уларда олим илм урганишнинг аҳамияти, ҳунарнинг инсон фаолиятидаги урни, шайх, суфиларнинг маънавий пок булиши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва

қайси эътиқодда булишидан қатъий назар барча одамларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан мурувватли булиш хусусида насиҳат қилади, йул-йуриқлар курсатади. У уз асарларида маърифатли, узоқни кура биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустаҳкам давлат гоъсини илгари суради.

Саид Али Ҳамадонийдан каттагина шеърӣй девон ҳам мерос қолган. Қуйидаги рубоӣй Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг рисоласида келтирилган:

*Дар канори хеш меёбам дамо-дам бўйи ёр,
З-он ҳаме гирам дамо-дам хештанро дар канор.
На мёнашро каноре, на канорашро миён,
Ва зи миёни оташин ишқаш намеёбам канор.*

(Уз гушамда дамо-дам ёр ҳидини топаман, шунинг учун узимни дам-бадам кунжакка оламан. Аслида (унинг) уртаси ҳам, гушаси ҳам булмас. Шунинг учун ишқи оташи орасида ҳудуд топмасман).

* * *

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кургани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб дебдилар:

— Бунӣ пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва уз пайтаваларини лутфан берсинлар. мен салла қилиб урайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дустий ҳузурида булиб, сунг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йили иккинчи кун Саид хайри хуш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Уша куни Шайх доимий одатига кура ҳовлисидан чиқмабди. Дустлари Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не куз билан кўрсинки, Дустий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

* * *

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар Шайх Алини дафн этиб, учинчи кун Маҳмуд хизматига етиб борибди. Уша кунлари Саиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталикка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

* * *

Кунлардан бир кун Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш курибди. Тушида Азконий унга бир лочин тухфа қилибди. Буни Шайх фарзанд деб тушунибди-да тезда уйланибди. Оллоҳ таоло ҳақиқатда ҳам унга угил берибди, номини Муҳаммад қуйибди. Ушанда Ҳамадоний қирқ ешда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ун ой давом этди. Қаерда дам олиб ётсам, Ҳақ субҳонаҳу таолодан «тур, халқни исломга даъват эт» деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда уламоларини йигиб, туши таъбирини сўрабди. «Эй подшоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргаликда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Сўхбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сўрабди.

— Устози аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ураб юрасиз?

— Улуғ амир, мен Ҳақ йулида ҳар икки нафсни шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича, Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У уз дуслари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадоний номли хонақоҳ, жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар куни Ҳамадоний аср намозидан сунг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдиран экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх уз ақлзаковати, уткир зеҳни, исломий тафаккури билан голиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йўла исломни қабул этган кунлар ҳам булган экан.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг ҳокинг шу ерда булади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Саид бу башоратдан мамнун булибди. Чунки, у узини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сунг уч йилу бир кеча кундуз умр кўраман» дебди. Муридлари зор-зор йиғлашибди. Ҳақиқатдан ҳам шайх узи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қутбиддин жасадни Кашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Поҳли ҳокими эса Саидни уз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кўра мурдасини узлари олиб кетмоқчи булишибди. Шундай қилиб, орада жиддий тортишув руй берибди. Мурдани ювиб-тараб кафанга олгач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан бўлмиш Кавомиддин Бадахший шундай дебди: «Кимда ким Шайхнинг жасадини урнидан

қузғата олса, уни хоҳлаган ерига элиб кумиши мумкин».

Бу гапдан ҳамма ҳайратга тушибди. Кашмирликлар ва Поҳли халқи бирин-кетин Саид Али Ҳамадоний мурдасини кутариб олиб кетишга уриниб куришибди. Лекин ҳеч ким унинг урнидан қузғата олмабди. Шундан сунг Шайх Қавомиддин Бадахший «энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки қулида даст кутариб йулга тушибди. Йигилганлар ҳайрат бармогини таажжуб дандони билан тишлаб, Шайхни Хатлонга элтишга монеълик қилмабдилар. Шундай қилиб Али Ҳамадонийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элиб дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон халқнинг муътабар зиёратгоҳи ҳисобланади.

ШАЙХ НАЖМИДДИН РОЗИЙ

Шайх Нажмиддин Абубакр Абдулло Муҳаммад бинни Шоҳурдоя Розий XIII асрдаги ирфоний билимларнинг донишманди ва шоирларидандир. У қадимий Рай шаҳрида дунёга келган. Хусусий таҳсилдан сунг Хоразмга келиб, Нажмиддин Куброга мурид тушади ва унинг қулидан хирқа олади. Шайх Розий мўғул яғмосининг ғоратидан сунг Қунёга бориб, Жалолиддин Румий ҳузурда яшайди. Садриддин Қунавий суҳбатларида булади. Розий Қунёдаги уч йиллик ҳаёти давомида Румий бошчилигидаги шайхларнинг намозида имомликка утиб юради. Шундан сунг Нажмиддин Розий Арзирумдан 35 фарсах узоқроқдаги Арзинжон шаҳрига кетади. Шайх Розий Қунени тарк этиш сабабини бирон бир асарда аниқ таъкидламаган. Лекин бу ерда Шайхни яхши пешвоз олмайдилар. Шунинг учун у Бағдод сари йул олади. Шайх Розий умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1278 йили вафот этади. Унинг хоки буюк шайхлар Жунайд Бағдодий, Сари Сақтийлар мақбараларининг ёнидадир.

Нажмиддин Розий диншунос, тасаввуф назариётчи сифатида узидан кейин катта илмий ва бадий меърос қолдирган. У «Ақл ва ишқ», «Мармизот» асарларини Қунё ва Арзинжондалигида форс тилида ёзиб, за-

мони ҳокимлари бўлмиш Кайқубод ва Баҳромшоҳнинг угли Довудларга тортиқ қилган. Умрининг охирларини ана шу икки китобни араб тилида «Манорат-ал-соирин» номи билан қайта ёзади. Бундан ташқари Нажмиддин Розий «Марсаодатобод», «Баҳрул-ҳақойиқ», «Мақомат-ал-тоирин», «Ат-тайр», «Суроҳ-ал-қулуб» сингари бир қанча рисолалар битган. Буларнинг аксарияти тасаввуф назарияси ва амалиётига бағишланган бўлса, «Рисолат-ат-тайр» маънавий ва лафзий санъатлар таърифи ҳамда таснифига доирдир. Демак, Шайх Нажмиддин Розий нозикбин шеършунос, адабиёт назариятчиси ҳамдир. Шайх истеъдодли шоир бўлган. Унинг рисолалари таркибида, қулёзма баёзларда ғазал, маснавий, қасида ва рубоий жанрлардаги бир қанча шеърлари бизгача етиб келган. Шоир уз асарларида асл ишқ билан бирга илм-маърифат, юксак инсоний хислатларни, инсон қадрини эъзозлашни тарғиб ва ташвиқ қилади.

*Душмани маро саодат ёр бод,
Дар жаҳон аз умр бар хурдор бод.
Ҳар ки хоре мениҳад дар роҳи мо,
Хори мо дар роҳи мо гулзор бод.*

(Душманимизга саодат ёр бўлсин, жаҳонда умридан барака топсин. Бизнинг йулимизга ким тикон қуйса, бизнинг тиканимиз унинг оёғи остига ташланган гул бўлсин).

Маълумки яхшиларга яхшилик қилиш ҳамманинг қулидан келади. Аммо душманига, ёмонларга яхшилик қилишнинг уддасидан ҳамма ҳам чиқавермайди. Шарқ машойихларининг асосий хислатларидан бири ёмонликка яхшилик билан жавоб бериб, уларни яхши йулга ҳидоят қила билишдир. Юқоридаги рубоийда ана шу гоё теран мужассамлашган.

Қуйидаги рубоийда эса узгача руҳ, булакча оҳанг ва нафосат барқ уриб турибди:

*Ҳар сабзаки дар канори жўй раста аст,
Гўёки зи хатти бинафша мўе раста аст.
То бар сари лола по баҳори наниҳи,
Ки он лола зи хоки лола рўе раста аст.*

(Ариқ буйидаги ҳар бир майса бинафша хатидан унган кокилга ухшайди. Лола устига хорлиқ билан оёқ босмаким, у гул юзли гузалларнинг тупрогидан унмиш).

Демак, Шайх Нажмиддин Розий замонасининг куп алломалари эътироф этилган зукко файласуф олим булиш билан бирга нозиктаъб шоир ҳам булган экан. У форс ва араб тилларида баробар ижод қилган зуллисонайн адибдир.

ХОЖА АБУИСҲОҚ ҲАТЛОНИЙ

Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний XIV асрнинг йирик машойхларидандир. У Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида дунёга келган. Ҳатлоний йигитлик палласида машҳур шайх Саид Али Ҳамадоний ҳузурига — Ҳатлон (Кулоб)ни Али Шоҳ қишлоғига бориб таҳсил кўради. Замонасининг барча билимларини мукамал эгаллаган Абуисҳоқ Ҳамадоний қулидан хирқа кияди ва унинг қизига уйланиб Ҳатлонда қолиб кетади.

Саид Али Ҳамадоний вафотидан сунг қирқ йил давомида унинг урнида устозлик қилиб, халқни маърифатга ҳидоят этди. Ҳатлоний 1443 йили қандайдир сабабга кура Шоҳруҳ фармони билан қатл этилди. Ҳатлоний тасаввуфга доир илмий рисоалар ёзиш билан бирга форсий тилда шеърлар ҳам битган. Саидабдулло Барзишободий — Машҳадий ҳамда Саид Муҳаммад Нурбахшлар Ҳатлонийнинг шогирдларидандир.

ШАЙХ ТОЖИДДИН ҲУСАЙН ХОРАЗМИЙ

Шайх Тожиддин Хусайн Хоразмий Шайх Шаҳобиддин Хусайннинг уғли булиб, XIV асрнинг охири ва XV асрнинг биринчи чорагида яшаб утган машҳур орифлардандир. Унинг отаси асли Машҳаднинг Тобадгонидан булиб, Жуги ҳукмронлиги даврида Хоразмга кучиб бориб, муқим яшаб қолган ва Кубровия тариқати тарғиботчиларидан булган. У ҳақиқат ва маърифат фидоийларидан булиб, бу йулда шайх Имоиддин Фазлуллох Машҳадий ердамида шайх Хожа Муҳаммад Хажу-

шоний мактабига доҳил булади. Ҳусайн Хоразмий бот фурсатда устозининг эътиборини қозониб, унинг яқин мурид ва дўстига айланди.

Ҳажушоний вафотидан сунг Хоразмий Гуломали Нишопурийга мурид булди ва унинг қулидан хирқа олди. Устози вафотидан сунг Кубровия тариқатининг устоди — халифалиги унга тегди. Умрининг охириги йилларини Тобадгонда утказиб, шу ерда вафот этган. У бир неча илмий рисолалар, Ибн Арабийнинг «Фусус-ал-ҳаким» китобига тафсир ёзган, форсий шеърлари халқ орасида шуҳрат топган. Нуралишоҳий Тустарийнинг «Мажолис-ул-мўминин» китобида Хоразмий шеърларидан намуналар келтирилган.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

Ун иккинчи ва ун бешинчи асрларда Урта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чиқди. Исломиий аҳкомлар учоги Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошлаган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Қудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафахртул-унс», Саййид Шарифнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Саййид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул-толибин ва уддатус-соликин», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футуватнома», Сайфиддин Али Сафийнинг «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Муминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Хайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк шайх ҳамда файласуфнинг тўла биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда туғма зийрак ва зукко булган Баҳовуддинни ёшлигиданоқ дастлаб Хужа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлади. Зеро, бир неча йил бурун «Қасри ҳиндувон»да булган Самосий яқин оралиқда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сунг эса, Баҳовуддиннинг тарбияси билан уша даврнинг машҳур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол шугулланади. Ана шу Саййид Амир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири булган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абдулхолиқ Гиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа булган.

Маълумки, Аҳмад Яссавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний урнида мударрислик қилган. Уша кезларда Саййид Кулол билан Абдулхолиқ Гиждувоний Аҳмад Яссавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Яссавий шогирдларидан ҳисобланади. У 7 яшарлигида «Қуръони карим»ни тула ёдлаб, хуш овози билан қироат қилган.

Ун бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол узи билан Қаршига элтади. У бу ерда куп китоб уқийди, суфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қоидаларини ўзлаштиради; орифлик шартларини урганади; 17 яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибни Муҳаммад Алининг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машҳур дарвешлар ҳузурига қуйиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Ҳизр кириб «агар сен ҳақиқий суфи бўлишни истасанг, хотининг билан алоқани узишинг керак» дейди. Шундан сунг Баҳовуддин оиласи билан ажрашади. Умуман, унинг камолотида «гойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида кўз олдига пайгамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Ҳизр, Иброҳим Адҳам, машҳур авлиеларнинг келиши, башорати, узининг ноғиҳоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омилларидан булган. Утмишда яшаган буюк му-

тасаввуфларнинг ҳаётида Ҳизр башорати муҳим урин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган булса ҳам, узининг қатъий ақидасини «даст ба кору дил ба ёрдан» келиб чиқиб, деҳқончилик билан шугулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли ҳарирлар туқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шугулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил Султон ёки Қазон Султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жунайди. Улар йулда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамаск каби унлаб шаҳарларда буладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Мағрибий сингари машҳур суфи-машоъихлар, Марв суфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қилади: «анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат курсатади.

Машҳур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса курдириб, ун йил давомида 13 фандан дарс айтган Абдулқодир Гелоний — Гавсул Аъзам (XII аср) Баҳовуддин Нақшбанд ҳамда шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Гирдатрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ушанда Халлож ёнида булганимда, уни қўллаб-қувватлардим» деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан бирга булмоғ лозим» деган фикри билан ғоятда мутаносибдир.

Ун йилдан сунг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд Худо йулига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф утказиш, уларга «зикри хуфя» қоидаларини сингдириш, купроқ дарвешлар даврасида бўлишга интилди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Атторлар унинг нутқла-

ри, ҳикматли сўзларини ёзиб, туплаб юрган. Утмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотлари»га кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги қуплаб маҳобатли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умри охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир карвонсаройга бориб урнашган. Қуплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан утган. У узигача утган барча суфи, машойихлар таълимотини пухта эгаллади ва соҳада узича қуйидаги йуналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружу қуймаслик, уз қул кучи, куз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам булиш, иложи борича қулга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор булмаслик, фарз ва суннатларни бировга курсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан хуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталари, гузарларда, карвонсаройларда фаолият курсатган. Бунда ун бир шарт дастур сифатида қулланилган:

1. Хуш дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солик Худо шарафига қилинадиган хуфя зикр пайтида хуш-хол ва хушчақчақ юрмоги лозим.

2. Назар дар қадам, яъни солик ҳамиша ҳушёр булиб, паришон хотирликка йўл қуймаслиги зарур.

3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби булган солик атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт курсин, одамлар орасида булсин.

4. Хилват дар анжуман, яъни солик зоҳиран халқ билан, ботинан Холик билан булсин.

5. Ёд кард, яъни солик Худо ёди билан яшамоги, зикрга гарқ булмоги зарур.

6. Бозгашт, яъни солик ҳамиша Худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоги даркор.

7. Нигоҳ дошт, яъни солик хаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоги лозим.

8. Ёддошт, яъни солик ваҳдати вужуд таълимотини билмоги керак.

9. Вуқуфи замон, яъни солиқ ҳамиша уз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.

10. Вуқуфи адад, яъни солиқ ҳамиша узининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.

11. Вуқуфи қалб, яъни солиқ хуфя зикрда гарқ юриб, дилда Оллоҳни сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари олдиға қуйиладиган бу талабаларнинг тўрттаси, яъни «Хуш дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар ажуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда куплаб «авроқ муннаққаш этган» булса-да унинг тула илмий мероси бизға қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чаноқ қалъа» (1909 йил), «Бухорои шариф» (1912 йил), «Шуро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларға қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби»), «Насиҳат ул-соликин» («Муридлар учун насиҳат») асарлари алоҳида аҳамиятға эға эканлиги уқтирилган. Лекин неғадир Абдулаҳад Хужаев узининг «Маҳдуми Аъзам мақоласида сунгги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган.*

X—XI асарларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — узлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларға узгача назар билан қарашға, суфизм назариясининг баъзи жиҳатларига ислоҳ киритишға интиладилар. Тасаввуфнинг машхур донишманди Абулҳасан Ҳаррақоний 3 углининг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорға, учинчисини қуролсозға шогирд қилиб беради. Муридларидан бири «ахир фарзандларингиз ҳунар эгаллаш билан банд булса, комиллик йулидаги фарз ва суннатларини уз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сураганида «ошиқларни қули ишда, қалби ёрда булмоғи лозим, улар текинхурлик, таъмагирликка урганмасликлари керак» деб жавоб берган.

* («Муллоқот» журнали, № 3—4, 1993 йил, 45-бет)

Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кутаришга, суфизмни турмушга, инсон ҳаётига яқинлаштиришга муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, суфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур урганилмоқда, унинг асарларини топиш, тадқиқ этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

СУФИ ОЛЛОҲЁР

Утмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зуллисонайн лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг донишманди, жонфидо таргиботчиси Суфи Оллоҳёрнинг «Саботул-ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида уқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шуроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ҳамда валий ижодини урганиш, нашр этишга йул қўймасди. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа исломий шеърят сингари Суфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий урганила бошланди, «Саботул-ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонқуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойиқ.

Булажак санъаткор 1644 йили Каттақургоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темир Ёр ўглининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшгача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Суфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Қубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлигим, расволигим тегди вилоят халқига» деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятдан надомат чекади.

Суфи Оллоҳёрнинг дунёвий ишларни тарк этиб, нақшбандия тариқати йўлига ўтишини таниқли наво-

ийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов қуйидагича изоҳлайди: «Оллоҳёр божхона хизматига кириб, бир неча йил қаттиққул, шафқатсиз амалдор сифатида фаолият курсади. Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди ғайриқонуний йул билан Бухорога мол олиб кираётганда Оллоҳёр томонидан қаттиқ калтакланганлиги ҳақидаги ривоят жуда машҳур».

Оллоҳёр Шайх Ҳабибуллоҳ таъсирида нақшбандия тариқатига кириб, мансаби ва бошқа дуневий амалларни тарк этади. У ун йил Шайх Ҳабибуллоҳ мадрасида таълим олиб, етук олим ва валий даражасига етишади*.

Суфи Оллоҳёрнинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишда унинг шайх Наврузга қул бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офоқхужа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини суфистик гоёларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Уртоқ И. Сувонқуловнинг уқтиришича бу сана «Саботул-ожизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Суфия» китобида аниқ кўрсатилган.

Суфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган: турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ожизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номи манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар бўлган.

Суфи Оллоҳёр узбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида бир томондан, дуневий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истигносини турли-туман бадий буюқларда тасвирласа иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар орасида

* (Ёқубжон Исҳоқов, Нақшбандия таълимоти ва узбек адабиети, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриети, Т., 2002, 105-бет).

учрайдиган гина-адоватни танқид қилиб, уларни пок ва рост йулга даъват этади; нафис бадий воситалар, ташбеҳлар ишлатади, мутлақо узига хос қиёслар яратади:

*Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тутди суҳбат Хизр ила Кавсар қироғинда ҳилол.
Наргизи мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё бу дурким лолазор ичра тушан ваҳший ғизол.*

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилда турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ухшатилса, кейинги мисраларда, боладан гулгун булган ёрнинг хумор кузлари лолазорга тушган ҳуркич-ёввойи кийикка ухшатилади. Қуйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гузалини васф этганлигини, маъшуканинг вафоси-ю жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кура шоир ўз ёрени турли хил ҳаётӣ деталларга ухшатади.

*Сен бу нозиклик била ё ҳур, ё айёрсан,
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.*

«Улмаз» радифли газалида шоир солиқнинг мақсад йулида риёзат чекмоглиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қул бермоқ лозимлиги, бу йулдаги ҳар қандай тусиқ, монеликни «Жон чекиб, гусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб утмоқ зарурлигини уқтиради.

*Бошини доша уруб, дона элакдин утмай,
Мушт емай, ичина солсалар, нон ўлмаз
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон ўлмаз*

Умрининг асосий қисмини ҳақ йулига, ирфоний билимлар тарғибига, суфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Суфи Оллоҳёр зулм-зурлик, такаббур, судхурлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирлик, танбаллигу беҳунарликни; мансаб-мартаба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дилозор, ноиттифоқ булишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида

панд-насихат қилади; «Арзимас» радифли газали ана шундан шаҳодат беради:

*Дўстлар, бу бевафо дунёда молу мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдиди,
Қўл қовуштириб турибон дод қилмоқ арзимас
Олиғу солиғ билан мулло-ю ҳожа-барчани,
Юз жафо-ё жабр ила афтода қилмоқ арзимас
Турку тожик ўзбеку, сахройиларни мол учун,
Кеча-ю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.*

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир ўз замонасидаги феодал узаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни лирик шеърларида руй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондуст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги ғазалларида ҳам ҳикматомуз байтлар кўплай учрайди.

Суфи Оллоҳёр маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоёвий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади, исломий фарз ва суннатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йўл-йўриқларини шарҳлайди, курсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар утмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-ожизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Муршид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, суфиларнинг дунёқараши, қандай билимларни урганиши ҳақида мулоҳаза юртилса-да шоир толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат, саховат, тўғрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича инсон умр бўйи илм ўрганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам хокисорликни унутмаслик даркор.

*Муяссар бўлса тиллодин сенга тахт,
Ўзингдин настга зинҳор айтмагил сахт.*

«Саботул-ожизин»нинг «Камтаринлик ҳақида маъ-
виза» фаслида қуйидагиларни уқиймиз:

*Такаббур қилмағил эй бемаоний,
Фулоний уғлидурман деб Фулоний
Ишонма отаға, қилма талабдин,
Сўралмасдир қиёматда насабдин.*

Бошқа бир уринда шоир кишиларни кибру ҳаводан
воз кечиб, ҳамжиҳатлигу биродарликда, дуслигу рафо-
қатда, бир-бирига нафъ етказиб яшашга даъват этади,
бир-биридан баҳраманд булишга ундайди:

*Олур суҳбатда бир-бирдин киши баҳр,
Агар кўп чашма бир бўлса, бўлур наҳр
Жамоатдин ўзингни қилма мумтоз,
Чопар кўп тўпдин айрилғон қуша боз
Югурсанг якка дев бошингни янчар,
Қароқчи тўпдин айрилғонни санчар
Худонинг раҳмати бўлса жамоат,
Эрур раҳматдин айрилғон шаноат*

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан кела-
диган юмушни бажармоғи лозим. Айни пайтда аҳдига
содиқ, ваъдасига вафодор булиши зарур. Бажара ол-
майдиган ишга қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмас-
лик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

*Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунё-ю у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормағил оғиздин, қилмас ишни,
Қилурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, олдин кўнгул уз.*

Суфи Оллоҳер кишиларни билим эгаллаш, касб-
ҳунар урганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат би-
лан, пешона терисини тўкиб ризқу рузи топиб ейиш,
пок ва покдоман яшашга даъват этади; бировлар мин-
нати жаврини тортмасликка, сабр-қаноатли булишга
ундайди, таъмагирликни қоралайди.

*Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидан ўлур осон
Таъма нониға лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.*

Хуллас, Суфи Оллоҳер асарлари китобхонни ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, одамохунбулиш, ёшлиқдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозеъли, имон-эътиқодли булишга ургатади; гайриинсоний, гайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондўстлик ва исломий маърифатпарварлик гоялари билан сугорилган экан.

АХСИКАТЛИК ДОНИШМАНД

Ахсикат Фаргона водийсининг энг қадимий манзилгоҳларидан биридир. Унинг харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Турақургон тумани ҳудудида сақланиб қолган. Бу шаҳар XV асргача Фаргона вилоятининг маркази булган. Қадимшунослар Ахсикат тарихини 2500 йилдан ҳам зиёд деб тахмин қиладилар. Кўҳна замонларда Косонсойдан бу ерга ичимлик сув қувури тортиб келингани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ахсикат савдо йули ёқасида жойлашгани учун ҳам урта асрларда гуркираб ривожланган: куплаб карвонсаройлар, масжиду хонақоҳлар, мактабу мадраслар, гузарлар шаҳар ҳуснига ҳусн қушган. Ушбу шаҳардан утмишда куплаб олимлар, дин арбоблари, шоирлар етишиб чиққан. Ана шундай мутафаккир ва шоирлардан бири Ахсий Пояндаохунддир. У қадимий манбалар ва тазкираларда «Ахсии Ахсикатий» сифатида зикр этилади. Булажак шоир ва исломий аҳкомлар донишманди Ахсий XVI асрнинг биринчи чорагида Ахсикатда зиёли оиласида дунёга келади. Дастлаб хусусий муаллимларда таълим олади, сунгра Самарқанд ва Тошкент мадра-

саларида таҳсил куради. У тез орада муфассир ва муҳаддис сифатида илм-адаб аҳли назарига тушади. Мад-раса таълимидан сунг Ахсий дарвеш ва суфийлар маж-лисларида булмоқ ниятида «Қуббат ал-ислом» («Ислом гумбази») — Балхга боради. Бу ерда у машҳур мутасав-виф, ҳадис шореҳларидан бири, куплаб олимлар усто-зи, донишманд Хирази Ахсикатий билан танишиб, бир неча ой унинг хонақоҳида таълим олади ва иршод даражасига етади. Мавлонодан хирқа кийиб, фотиҳа олгач, Ахсий Бухоро ҳудудига келиб, халқни маъри-фатга ҳидоят қила бошлайди. Қисқа вақт ичида унинг атрофига куплаб муридлар йигила бошлайди. Унинг хонақоҳи кечаю-кундуз олиму фузало, омию зуҳадо билан лик туларди. Шундай қилиб, Ахсийнинг шуҳрати бутун вилоятга, ҳатто ундан ташқарига овоза булади. Шунинг учун ҳам Ҳазрати Хоқон Боқимуҳаммад Баҳ-дурхон у кишини шарафлаб, шаҳар четидаги Али Су-лаймон кўприги ёнида Мавлоно Ахсий учун махсус хонақоҳ қурдириб беради.

Машҳур шоир, адиб, машшоқ ва адабиётшунос Сул-тон Муҳаммад Мутрибий Самарқандий (XVI асрнинг охири, XVII асрнинг биринчи ярми) узининг Моваро-уннаҳр ва Хуросон халқлари адабиёти, санъати, адабий алоқалари ҳамда мусиқасини урганишда ноёб манба ҳисобланмиш «Тазкират аш-шуаро» китобида ана шу «рубъи маскун»да тенги йуқ хонақоҳни томоша қилиб, Мавлоно Ахсийни зиёратига борганини қуйдагича баён этган: «Мен Мавлононинг муборак юзларини кўрмоқ ва хонақоҳни зиёрат қилмоқ учун бордим. Хонақоҳ шу даражада муҳташам, кўркам эдики, гуё ою қуёш нури ундан барқ урарди. Бу камина хоксор қаламимни ишга солиб, хонақоҳ таърифида бир қасида ёздим ва ичка-рига кириб устозга тақдим этдим. У киши назари ким-ёларини қогозга югуртириб булгач, мийигларида бир табассум билан дуо қилдилар-да қулларини саллалари-га элтиб қогозга уроглик бир нарсани олиб менга узат-дилар. Чамамда бир сариқ чақа эди. Мен ҳам уни олиб упдим-да дасторимнинг четига қистириб қуйдим. Дуоларини олиб ташқарига чиқдим. Шунда ҳамроҳла-римдан бири қўққисдан:

— Мавлоно пасткашлик қилдилар, шундай зур мадҳияга яқиндагина бир бева аёл инъом этган сариқ чакани бердилар, қани оччи, курамиз, — деди.

Ҳалиги қогозни очсам, ичидан устига «Абдуллахон» деб ёзилган бир мисқоллик ашрафий (соф олтин танга) чиқса буладими. Ҳушимдан кетаёздим. Ҳамма ҳайратда қолди. Бунинг устига уша кезлари «Абдуллахон» номи билан ашрафий зарб этилмаётган эди.

Бу воқеа кўп шов-шувларга сабаб булди. Уша ашрафийни мендан «табаррук ёдгорлик» сифатида Хужа Абдулқарим Пидойи қиммат баҳога сотиб олдилар. Назм:

*Санг ар ба даст гирад марди худопараст,
Аз имини ҳимматаш ба каромат чу зар шавад,
В-ар зар ба даст гирад марди ҳавопараст,
Аз толеъи бадаш ба наҳус ҳажар шавад.*

(Художуй киши тошни ушласа, ҳиммат кароматидан зар булур, ҳавопараст зарни қулига олса, паст толеъидан тошга айланур).

Тарихчи олим Назрулла Йулдошев Ахсий ижоди ва фаолиятини урганишда бир мунча ишларни амалга оширган. Жумладан, у «Китоби мунтахаби назми Муллозода» асаридан Ахсийга бағишланган шеърни таҳлил қилиб, донишманд қурдирган хонақоҳ Бухоронинг Файзобод мавзеида эканлигини аниқлаб, қуйидагиларни ёзади: «Файзобод мавзеида Поянда Муҳаммад Файзободий ташаббуси ва маблағи билан 1596—1597 йилларда Файзобод хонақоҳи, ҳужралар, гумбазли таҳоратхона ва гусулхона каби бир ансамбл қурдиради. Бу хонақоҳ узининг қурилиши ва жиҳозлаш усуллари жиҳатидан XVI асрнинг энг гузал обидаларидан ҳисобланган. XVI—XVII асрдаги вақф ҳужжатлари маълумотларига қараганда, Файзобод хонақоҳига бир неча минг таноб ер, унлаб дуконлар, тегирмон, ҳаммом қабилар вақф қилинган. Булардан келадиган даромадларнинг катта қисми шу хонақоҳ ҳужраларида ётиб юрган мусофирларга, суфийларга, камбағал-қашшоқ бечораларга, етим-есирларга сарф қилинган*.

* Н. Йулдошев. Бухоро айтиеларининг тарихи. Бухоро, 1997. 96-бет.

Бундан ташқари, муаллиф Бухоро ва унинг атрофида Ахсий авлиё, бир донишманд сифатида шуҳрат топганини таъкидлаб, «Шоҳ Ахсий» масжиди ҳамда гузари ҳақида қизиқарли маълуомтлар келтирган. Умуман, Ахсий нақшбандийлик тариқатининг фидоий тарғиботчиси, жуйбор хужалари маърифатчилик фаолиятининг толмас давомчиси сифатида катта ирфоний-исломий ишларни амалга оширган; минглаб ёшларга устозлик-пешволик қилган. Мутрибий Мавлоно Ахсийнинг куп билимларни билиши, бир қанча рисоалар иншо этганини, хуштабъ шоир булса ҳам кам шеър ёзишини таъкидлаб, «Хун» радифли газалини келтирган; у шаҳар ташқарисидаги ўз хонақоҳига дафн этилганлигини таъкидлаган.

Келгусида олиб борилажак тадқиқотлар буюк шайх ва олим ижоди ҳақида бундан-да мукамалроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради, деб уйлаймиз.

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ

Тасаввуф тарихи, шеърляти, ундаги масҳаб ва оқимлар, улар уртасидаги назарий курашлар бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собитқадам кураши туғрисида Е.Э. Бертельс, Ф. Куприлюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърляти хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш узининг «Жалолдин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қушди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида узбек тилида чоп этилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал реакциянинг, зулмнинг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кутарилган норозиликнинг оловла-

ниб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб диёрида суфизм тезлик билан ривожланди. Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Абубакр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайин ал-Ҳалож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сунг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси улароқ, Фариддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу муттаввуфларнинг яратган илмий-бадий асарлари, дoston ва газалларини кўздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад с.а.в. ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хуш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий мурокаи-мадорами ёки чинакам ихлос иқрорими?

Машойихлар узларини пайгамбарларнинг маънавий меросхурлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Насриддин Рабгузийнинг «Қиссаи Рабгузий» асарини кўздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабгузий Муҳаммад с.а.в. (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайгамбарларга саҳоба була олишни қуйидагича таърифлайди:

«Қамуг саҳобаларининг сифати бу эрди — улар тенгри азза ва жалла фармони уза эрдилар. Шуғуллари тенгри азза ва жалла қуллугин қилмоқ эрди. Жиҳод қилмоқга ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуқи эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балoга сабр, қазoга рози, балoга шокир эрдилар. Кишиларни узлариндин илгари туттилар, рағбатларики дунё молига оз эрди, тириклари ҳақ сузламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим қурқинч ичинда эрдилар, бирбиринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Гийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин қурқиб, сузлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиг вақтинда сабр

қилмоқ, хушнудлик вақтида узр қилмоқ, уз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, узлари чигай эркан (йўқсул булсалар ҳам) халқга нафъ еткурмак. Ёзуқлар узрин қилмоқ (гуноҳқорлар учун Худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуглар ёзуқин, айбларин уттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайгамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган бўламиз¹.

Шу боис булса керак, утмишда пайгамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар суфилар, қаландарлар туғрисида жуда куп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш, туғри йулга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (IX аср), Фадридиддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузий (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёркандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Ана шундай улуг китоблардан яна бири «Тазкират ул-авлиёи туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдир.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги фигура булган улкан узбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тула маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қуқон Ёркент шаҳарларида, Қошгар, Хутан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хутан диёрида таваллуд топган Ёркент ҳокими Хожа Кофакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Кофакбек «дониш аҳлининг фойиқи

¹ Ушбу лавҳа И Остонақулов билан ҳамкорликда ёзилган.

ва заррот мақомининг лойиқи» ўз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сидиқ Рушдий шеъриятида, хусусан газал, мухаммас, рубоий жанрларида ўз замондошлари уртасида катта шуҳрат қозонади. «Қуръон», ҳадис баёнига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукамал эгаллаган билимдон киши бўлгани учун дўстлари унга «Тазкираи туркий» битишини илтимос қиладилар. Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

*«Қаригонда кўруштум тоғ била,
Қозидим ул тоғни тирноғ била.*

Тарихқа минг икки юз тўқсон эрди ибтидо қилдим,
турт йил тамом бўлғонда итмомиға етқубдим...

*...Турт йил ўтрусида чектим рақам
Не шлик ором олиб, не қалам».*

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб ўз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик кўради. Арабий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашфул-асрор», «Мағфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлиё» сингари унлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир булиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва пайғамбар ҳадисларини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу омга тушунарли содда тилда ўз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавн сифат одамхур, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар купайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайғамбарлар ҳақида қисса ва нақллар куп ёзилгани, агар уларни ҳам қўшиб сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чузилади, деган андиша билан Му-

ҳаммад Сиддиқ фақат авлиелар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган булса-да, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида китоблар айрим зикрларни «иккинчи даражали» деб билиб тушириб қолдирган булиши мумкин. Қулёзма 382 варақ булиб, гоят сифатли қоғозга, гузал настаълиқ хати билан кучирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У утган аср Қашгар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари курсатилмаган, саҳҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиғ киши булиб, муқованинг ички тарафида елиммуҳрда ёзиб қуйилган.

Қулёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган булиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд. Муҳаммад Сиддиқнинг таҳаллуси масаласига келсак, утмишда бундай таҳаллус қулланган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» оригинал таҳаллус. Лугавий маъноси ҳидоят, яъни рост йулга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуг файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур таҳаллусни қўлагандир.

Ушбу китоб куп жиҳатлари билан шу типдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Узига хос композицион қурилиши ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган урни, тасаввуфнинг қайси масаласига мансублиги, илмий қудрати, унинг қайси илмлар билан шўҳрат қозонгани сажъ йулида юксак кутаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сунг уша авлиёнинг туғилиб усган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қушилиб, ишқи илоҳий йулига утгунга қадар бажарган ишлари, чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ногихоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда уша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни,

«Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикоялари берилади. Шундан сунг, «Дебдур» бошланмаси билан уша машойихнинг «Қуръон» оятлари ва пайгамбар ҳадислари билан боглиқ куплаб панд-насихатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалар ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насихатлар, мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири қуйма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч нимарсанинг мулки булмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг булмагай!».

Озодлик, тенглик ва инсоний эркни мундан ортиқ суз билан ифодалаб булмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кунгил қаттиқ булмоқ; иккинчи, кузи уятсиз булмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё булмоқ, туртинчи, дунёга мойил булмоқ; бешинчи, умид риштасини узоқга солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай демак». Имом Жаъфар Содик шундай насихат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлгончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсен; иккинчи, ахмоқ ва содаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, убдон вақтида сандан айрилур; туртинчи, қурқончоқким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи, фосиқки, бир луқманинг таъмасида сени ярим луқмага сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сунг мамдуҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш булмай, балки маълум бир ибратни кўрсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирднинг туши орқали марҳумнинг руҳий тақдири ҳам кўрсатиб утилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги

маълум булади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бистомий, Абул Ҳасан Харрақоний зикрлари мисол була олади. Зероки, бу типдаги куплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ уз тазкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари луғавий маъноси туғрисида кенг маълумот беради. Уз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан куплаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланилади. Асарни варақлар экансиз, донишманд, машойихлар зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақви, парҳезкорлик, илм-ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фуросат, тафсир, суннат, фарз, мароқаб, самоъ, тавба, тавозеъ, сужуъ, рукуъ, тавҳид, ваҳдад каби тасаввуфий исмлар ва расм-русмлар увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан танишасиз.

Ҳозир биз англагандан кура бошқача булган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарвешлик, суфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабаларига қандай йуллар билан етиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар булиши билан бирга жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги натъ, тарбия камолоти учун зарур булган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поясини мустаҳкам этиш, кўзланган мақсад йулидаги риёзатлардан тушкунликка тушмаслик, ижтимоий адолат, туғрилик ва ҳақиқат учун курашиш ва бу йулда метиндек иродали, пок ниятли булишга чорлайди.

Инсон учун она-замин, табиат учун яхшилик қилиш, эътиқодлар турличалиғи билан инсон зоти асли бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ватандустлик, нафсга банда булмаслик, бойлик ва пурбаҳо кийим кетидан қувиб узи ва бошқалар жонига зиён

захмат еткизмаслик ҳар зикр гоъвий йуналишини ташкил этади. Жунайд Бағдодий тавҳидга берган шарҳида Оллоҳ билан банда уртасидаги фарқ ва унинг моҳияти ҳақида тўхталиб шундай дейди: унингча қудратлилик, саховатлилик, мурувватлилик, қаҳҳорлилик, раззоқлилик, беҳожатлилик ёлғиз Худога хосдир. Инсон — банда эса гариб, мискин, ҳожатманд ожиздир, яъни инсон мол-мулкига, амалига бино қўйиб, бошқалардан узини қудратлилик, беҳожатлилик, қаҳрлилик, мурувватлилик, мангу яшовчиман деб англаса — Худо сифатларини узида бор деб билса у, албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, усал бўлади, азоб-уқубатга гирифтор бўлади. Вақтинчалик муваффақияти сохта буюклиги ошкор бўлади. Мана, Оллоҳнинг борлигини таъкидлашдан мақсад! Асарда тилга олинган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳасида куплаб китоблар битиб, устод даражасига етган, фавқулодда қудратга, илоҳий кучга эга бўлган кишилар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал, фалакиёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуг китоблар тасниф қилган «Ҳаким ал-авлие» унвонига сазовор бўлган. Робия якка-ю ягона аёл — авлие бўлиб, сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Наҳшабий қулини темирчилар курасига тутиб тура олади, ерни тенса чашма қайнаб чиқади. Ҳабиб Ажамий, Иброҳим Адҳам дарёдан юриб ута олади. Дарахтни узи билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бистомий, Башир Ҳофий истиқболда бўладиган ишларни башорат қиладиган — фиросат, руҳшунослик илмида комил: Абул Ҳасан Харрақоний шер, илон, йулбарслар билан дўст-иноқ, томда туриб ердаги болтани воситасиз қўлга олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб, юзлаб фарсанг масофани оз фурсатда босиб утади. Мансур Ҳаллож қул ҳаракати билан уюм пахтани момиққа ва чигитга ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач албатта) емак-ичмакни кунда бир маротаба узларига раво курадилар. Уларча, орифлар бир кунда бир марта овқатланадилар, мўминлар икки марта, ҳайвонлар уч марта. Бир шайх ҳар куни етти дона узум ейиш билан қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун кечиради. Улар назокат бобида ҳам бар-

чага урнак: Боязид масжидга етгунча масжид ҳурмати-ни сақлаб, ҳаргиз тупурмайди, Оллоҳ сузини тилга олишдан аввал, оғзини чайқайди. Хотам Асим узи ёнида ел қуйиб юборган хотин усал булмасин деб уша заҳоти «кар» булади. То уша хотин оламдан утмагунча, «кар қулоқ» лақаби билан яшайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художуй шайхларнинг ҳар бири уз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини бағишлайди, уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда, барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмоқ йулида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг узи бирон касб-кор эгаси: ёшлигида устод куриб, куп илмларда камолот чуққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, уз меҳнатига яшайди. Баъзи шайхлар шогирд ҳамда фарзандларига касб-ҳунар ургатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келтирибдурларким, Абдулла Мағрибийнинг турт угли бор эрди. Ҳар бир углига бир ҳунар ургатмак буюрди.

Сурдиларким:

— Не учун углонларга ҳунар урганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир угилга бир ҳунар ургатурман, то мендин кейин «фалонийнинг углиман» деб ростгуй элнинг жигарларини емагайлар ва элдин таъма қилмагай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда утириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш тўғрисидаги купдан-куп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, енгиб булмас даражада томир отганлигини куриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумкин, деб уйлар эдилар. Асли Фарғоналик булиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган

Абубакр Воситийнинг қуйидаги сузлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало булбдурмиз, бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона булмай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхуйлик уларда мавжуд ва пайдодур». Ёки Жаъфар Содик Раҳматуллоҳу а.нинг «бу замона халқининг дустлуқини бозор таоми янглига топибдурманким, ранги бўйи хушдир, аммо таъми нохушдур» деган сузлари афсуски, барча даврлар учун айтса булгулик аччиқ ҳақиқатдир.

Шуни назарда тутиш керакки, халқдан, оломондан узилиш маслаҳатини мурид муридга, суфи дарвешга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий бўлмай, кузланган билим эгаллангунча давом этади. Энди бир-икки оғиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадиий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф уз даврининг етук шоири, ноқили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси булган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий булгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устворлик қилади. Матнда инверсия ҳодисаси кучли булиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги узига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намойиш этган.

Муҳаммад Сиддиқ уз уқувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун суз ва атамаларни урнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сузларни иложи борича туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сузини «қароламоқ», «воситачи» сузини «орачи», «боғбон» урнида «мевачи» синонимини қуллайди. Китобда езувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси бўйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг узбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кузга ташланган булур эди. Айтиш мумкин, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб урин эгаллайди. Нақл ва ривоятларда классик наср ва

халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ухшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбеҳлар куп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиглади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фонийдан дорул бақога рихлат қилди», «маърифат дарахтини фикр андиша суви бирла суғоргайлар», «хайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебоचा, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ута жимжимадорлик, ортиқча гапдонликка ҳам йул қўймайди, лундаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кузга ташланади. Диалоглардаги фикрий таранглик ўқувчини шу қадар узига тортадики, у якун топгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда сўфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сузлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда узи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндошганлигини айтади. Узи яхши идрок этмаган уринларни хато қилиб қўймаслик учун тушириб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сўзим билан қониқиш ҳосил қилмаса, Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул-асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек саргузашт-сеҳрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Унлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ уринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига оид кўплаб маълумотларни узида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сўзи илмий рисоалар ҳамда изоҳли лугатларда «араб булмаган юртлар ёки халқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сузга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди.

Бунга сабаб у «Қуръон»ни яхши уқий олмайди, қироат қилолмайди. Шу сабабли уни «Ажамий» яъни «араб бўлмаган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен Ажамий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса Худонинг дустри маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сузини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб бўлмаса-да мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ туғрироқ ва мукамалроқ бўлади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукамал тушунилади.

Кишида уринли бир савол туғилиши мумкин — бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамияти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуг инсонлар орасида Урта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёсидагина эмас, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган. Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакр Варроқ Термизий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси). Абу Туроб Нахшабий, Фаргоналик Абубакр Воситий, Марвлик Фузайл Аъз, Абу Али ибн Синонинг дустри, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакр Сайдалоний каби илм, ҳикмат, фалсафа ва фикҳ донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Нафас, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Мовароуннаҳрликдир.

Муҳаммад Сиддиқ уз фикрларини далиллаш, тулароқ уқувчига тушунтириб бериш учун Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуглар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Суфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва ҳосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ ки-

чик, хоҳ катта бўлсин узига керакли маънавий озик олади:

Қори ва уламолар уқиса «Қуръон» ва ҳадис шарҳини янгидан кашф этади: талаба ва шогирд уқиса, билим дунёси кенгайиб, кунгли қувватга тўлади; ҳукмдор, сарватманд уқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқатли, саховатли бўлади, зулм бедодликдан қайтади; йулдан адашган, маломатга қолган, ўғрилик қилиб юзи шувит бўлган одам уқиса гуноҳига тавба-тазарру қилади: ота-она уқиса фарзандларига янада меҳрибон, ширин сузли бўлади, фарзандлар уқиса, ота-она, яқинлар қадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан гофил кимсалар уқиса, кунглида такаббури сусаяди; эътиқодсиз уқиса, эзгулик ва яхшилик йулига киради; имони мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси бўлиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамиятини бор бўйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

Х О Т И М А

Азиз китобхон! Шарқ машойхларининг баъзилари ҳақидаги суҳбатларимиз ҳам тугади. Аслида улар юздан зиёд. Биз рисола ҳажми тақозоси улароқ суҳанни мухтасар қилдик. Ушбу лавҳалар бутун умрларини Оллоҳ йулига тикиб, башар аҳлини ростлигу покликка, касб эгаллашу маърифатга, Ҳақ йулга ҳидоят қилиб келган зотлар кечмишидан бир қатралардир. Улар сизнинг руҳиятингизга нур, танингизга қувват бахш этади, деган умиддамиз. Муаллиф зукко ўқувчиларнинг китоб хусусидаги бегараз мулоҳазаларини мамнуният билан қабул этади ва ҳақларига дуо қилади. Зероки, буюк Шайх Саъдий айтмоқчи, «кимда ким сўзни сузга зам қилур, жигар қонидан бир қатрасин кам қилур».

МУНДАРИЖА

Машойихлар тазкираси	3
<i>Муқаддима</i>	5
Тасаввуф тариқатлари	6
Ҳабиб Ажамий	11
Ҳасан Басрий	15
Иброҳим Адҳам	20
Робия Адавия	23
Фузайл Аъз	25
Довуд Тойи	30
Абутуроб Нахшабий	32
Ҳаким ат-Термизий	34
Маъруф Кархий	38
Зуннун Мисрий	42
Ҳотам Асим	45
Шақиқи Балхий	46
Боязид Бистомий	47
Абдулло Мағрибий	51
Ҳусайн Нурий	52
Яҳе Маоз	54
Аҳмад Хазравия	57
Саҳл Тустарий	59
Жунайд Бағдодий	62
Ҳамдун Қассор	64
Мансури Халлож	66
Абубакр Шиблий	72
Абунаср Саррож Тусий	74
Абулаббос Қассоб	76
Муҳаммад Ҳафиф	78

Абулҳасан Харрақоний	80
Шайх Абуисҳоқ Козаруний	84
Абусаид Абулхайр	85
Абулқосим Қаширий	89
Абдулло Ансорий	90
Абулҳасан Ҳажвирий	94
Аҳмади Жом — Жандапил	96
Саид Қосими Анвор	99
Абуҳомид Ғаззолий	101
Юсуф Ҳамадоний	104
Имом Мотрудий	106
Санойи Ғазнавий	110
Абулқодир Гилоний	113
Шайх Рузбеҳон	116
Иброҳим Ҳаввос	118
Шаҳобиддин Яҳе Суҳравардий	120
Абу Али Фарюмодий	122
Нажмитдин Кубро	124
Шамси Табризий	128
Азизиддин Насафий	130
Жалолиддин Румий	132
Муҳаммад Ҳамавий	137
Камол Хужандий	138
Даҳлавон Маҳмуд	141
Мажидиддин Бағдодий	145
Авҳадиддин Кирмоний	147
Разииддин Али Лола Ғазнавий	149
Фаридиддин Аттор	150
Абдурахмон Суламей	155
Аҳмад Яссавий	156
Ҳикматлардан намуналар	162
Абдуҳолиқ Ғиждувоний	163
«Васиятнома»дан	165
Маҳмуд Шабустарий	166
Саид Али Ҳамадоний	169

Шайх Нажмиддин Розий	174
Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний	176
Шайх Тожиддин Ҳусайн Хоразмий	176
Баҳовуддин Нақшбанд	177
Суфи Оллоҳер	182
Ахсикатлик донишманд	187
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий	190
<i>Хотима</i>	203

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Муҳаррир *Г. Зокирова*
Бадий муҳаррир *Б. Бобожонов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳалар: *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*

Теришга берилди 27.11.2003. Босишга рухсат этилди 6.05.2004.
Бичими 84x108 ¹/₃₂ Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 10,9. Нашриёт-ҳисоб табоғи 11,5. Адади 5000 нусха. Буюртма
№ 5649. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.